

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XV. évfolyam

2008. 4. szám

E számunk szerzői

Gerhard Péter (BFL, levéltáros),
Rácz Attila (BFL, főosztályvezető-helyettes, levéltáros),
Sarusi Kiss Béla (BFL, főosztályvezető, főlevéltáros),
Tóth Gergely (MTA TTI)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet
BFL = Budapest Főváros Levéltára

*

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon

Bél Mátyás *Notitia Hungariae...* című munkája III. kötetének
egyik illusztrációja látható

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XV. évfolyam

2008. 4. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 30 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, SZALAINÉ POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska@vipmail.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu
oross.andras@mol.gov.hu, polonkai@bparchiv.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

GERHARD PÉTER

AZ 1878-AS ÉS AZ 1881-ES ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐ-VÁLASZTÁSOK A BUDAPESTI IX. VÁLASZTÓKERÜLETBEN

Bevezetés

A dualizmus korszakából, a nyílt választások révén, a választási jegyzőkönyveken és a választói névjegyzékeken kívül egy olyan forrástípus is fennmaradt, melynek révén megismerhetők a választók politikai döntései, ráadásul ebben az esetben nem statisztikai valószínűségek formájában, hanem az egyes választók egyértelmű azonosításával. Ha nem is teljes körűen, de sok választókerületből megvannak ugyanis az egyes választók által leadott szavazatokat tartalmazó listák. A nyílt választás, mint antidemokratikus politikai technika így különleges társadalomtörténeti forrást biztosít számunkra. E forrás felhasználásával tanulmányomban a budapesti IX. választókerületben (amelyhez Ferencváros és Kőbánya tartozott) 1878-ban és 1881-ben lezajlott országgyűlési képviselő-választások áttekintésével a modern politikai participációs formák kialakulását, gyökereit kívánom vizsgálni. A rendelkezésre álló szavazási listák közül azért esett a választásom a IX. választókerület listáira, mert a többnyire kormánypárti fővárosban itt 1878-ban egy függetlenségi programmal fellépő jelöltet választottak meg országgyűlési képviselőnek, aki azonban 1881-ben alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben.

Az 1918 előtti korszak választásaival kapcsolatban korábban folytatott magyar társadalomtörténeti kutatások vagy a megválasztott képviselőház társadalmi összetételét vizsgálták, vagy a választójoggal rendelkezők társadalmi viszonyait elemezték a választói névjegyzékek alapján.¹ A leadott szavazatok csak egyetlen esetben váltak eddig a magyar társadalomtörténetben elemzés tárgyává: Horváth J.

1 Bácskai Vera az 1848-as pesti választópolgárság társadalmi összetételét mutatta be: *Bácskai*, 1972. Tilcsik György szintén az 1848-as választójogosultak lakóhelyi, foglalkozási összetételét vizsgálta a Vas vármegyei névjegyzékek alapján: *Tilcsik*, 1989. Vörös Károly öt budapesti kerületben, az I., a IV., az V., a VI. és a VII. kerületben követte nyomon a választási jogalapként szolgáló főbb tevékenységi ágak megoszlását az 1881 és 1899 közötti időszakban, a választói névjegyzékek alapján. Következtetései szerint erre az időszakra nem annyira a gazdaságilag önálló, különösen nem az ipari önálló, hanem az alkalmazotti rétegek megerősödése a jellemző, és még a viszonylag exkluzív választójogosult lakosság körében sem lehet a polgá-

András az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választás kapcsán határolta körül az egyes pártok társadalmi bázisát a leadott szavazatok alapján. Horváth arra a következtetésre jutott, hogy ezek a bázisok a társadalmi státus szerint differenciáltak, tehát az egyes társadalmi csoportok speciális érdekeik mentén vettek részt a politikai életben.² A kedvező forrásadottságok miatt Cieger András már 2000-ben is hiányolta a leadott szavazatok elemzésén alapuló további esettanulmányokat.³

A dualizmuskor parlamenti pártjainak szavazótáborra és a választók társadalmi státusa közötti kapcsolat nem ismert. Nem lehet tudni, mely társadalmi rétegek támogatták inkább a kormánypárti, illetve az ellenzéki jelölteket. Egyes hipotézisek szerint az etnikai háttér és a pártválasztás kapcsolatban állt: a magyar etnikai területen a függetlenségi pártnak volt általában nagyobb a bázisa, a kormánytöbbség pedig a nemzetiségek lakta választókerületek segítségével jutott többségre. Igaz, mivel az etnikai kisebbségek érdekeinek politikai artikulációja a pártrendszeren belül lényegében nem volt lehetséges, politikai passzivitásra kényszerített választópolgáraik könnyebben „meggyőzhetővé” váltak a kormánypárt, mint a nemzetiségek iránt általában még kevesebb empátiát tanúsító Függetlenségi Párt támogatására. A rendszerint szegényebb periférikus régiók lélekszámban is kisebb nemzetiségi elitje pedig, ha már nem az érzelmei, azaz a politikai passzivitás mellett döntött, akkor az államhatalom iránti lojalitását racionálisan, kormánypárti voksban fejezte ki.

A továbbiakban egy másik lehetséges magyarázó elvet próbálok tesztelni: a két említett választás bemutatásával azt kívánom vizsgálni, hogy a korszak politikai struktúrájában tükröződik-e a társadalom rétegzettsége. A választások bemutatását, illetve az adatok előállításának módszertanát és az adatelemzést tartalmazó részek előtt azonban először a téma elméleti kereteit próbálom meg kijelölni, majd a

ri középosztályi életformát és nívót általánosnak mondani, a csökkenő választójogosultsági ráta ellenére sem: *Vörös*, 1978: 430–435. p. Koroknai Ákos az 1893-ban, illetve 1896-ban nyilvántartásba vett választópolgárokat vetette össze az 1890-es népszámlálásban összeírt teljes népesség számával és foglalkozási megoszlásával a három délkelet-dunántúli vármegyében (Somogy, Tolna, Baranya): *Koroknai*, 1985, *Koroknai*, 1986. Az utóbbi években is jelentek meg választói névjegyzékek adataira támaszkodó publikációk, például: *Kövér*, 2005., *Csekő*, 1999., *Csekő*, 2006., *Toronyi*, é. n.

2 *Horváth*, 1998. 518. p.; A nemzetközi szakirodalomban, az 1872-ig Angliában is nyílt választás intézményét kihasználva, Speck és Gray készített számítógépes adatbázist a pártok szavazóbázisáról. Ők azonban a parlamentáris rendszer korai korszakát tanulmányozták: az 1705-ös és az 1710-es tory és whig szavazóbázis statikus és dinamikus jellemzőit vizsgálták az angliai Hampshire-ben. *Speck–Gray*, 1970.

3 *Cieger*, 2000. 9–12. p.

kiválasztott választókerület társadalmának jellemzőit, valamint a dualizmus korának választási rendszerét és a választási procedúra menetét foglalom össze.

A dualizmus kori magyar pártrendszer és a pártszociológia elméletei

A dualizmus kori parlamenti pártok szavazóbázisának értelmezéséhez először a korabeli pártok jellegzetességeit kell tisztázni. A politikai szociológiai szakirodalom megkülönböztet modern és premodern politikai pártokat. Ez utóbbiakból a tömegtársadalom kialakulása során, a politikai participáció kibővülésével jöttek létre a modern tömegpártok, melyek legelső típusai a munkáspártok.⁴ A modern pártrendszer kutatására koncentráló politikai szociológiában a premodern politikai pártokat csak a modern politikai pártok egyik történeti előzményének tekintik, vagy egyáltalán nem is tartják pártnak. Ennek előzménye az, hogy a pártok kutatásának korai klasszikusai, Moisei Ostrogorski és Robert(o) Michels az akkor megjelenő új jelenséget, a szervezett pártokat írták le. A politikai szociológia azóta is a szervezett, illetve tömegpártokat emeli elemzései középpontjába, nem véve tudomást arról, hogy a modern pártok megjelenésével nem tűntek el egy csapásra a hagyományos pártok, sőt hosszabb-rövidebb ideig ezek egymás mellett léteztek.⁵ A modern pártrendszer kialakulásának mozzanatait, történeti kontextusát a legbehatóbban Max Weber vizsgálta. Ő tipológiájában megkülönböztette a honorácior pártokat — amelyek a legtöbb európai államban a 19. században a kétpártrendszert működtették — a modern pártoktól. A honorácior pártban nincsen pártszervezet, a hivatásos politikusok köre lényegében a parlamenti képviselőkre szorítkozik, a párt aktivitása is kimerül a parlamenti képviselők klubjainak tevékenységében, két választás között lényegében nem lehet helyi pártéletről beszélni. Itt a képviselők még jórészt szuverén személyiségek, akiknek a szavazásokon tanúsított lojalitása nem feltétlen, országos program vagy agitáció is csak fokozatosan alakul ki. A helyi pártszervezetek nem léteznek, illetve azt a helyi értelmiség és polgárság befolyásos tagjai, a honoráciorok pótolják, ők választják ki a jelölteket, ők szervezik a

4 E szociáldemokrata típusú pártok a munkásság széles köreit integrálták, bürokratizálódó, egyre kiterjedtebb szervezetülk révén.

5 Boros-Szabó, 1975. 504. p. Max Weber figyelmét azonban nem kerülte el a két párttípus egymás mellett élése, a hagyományos pártok modern pártokká való átalakulásának fokozatossága. Weber, 1970. 417–419., 428. p., Weber, 1998. 183. p.

politikai akciókat — és az ő befolyásuk a döntő a hivatalok elosztásában.⁶ Ezt a hagyományos rendszert váltotta fel azután, a választási rendszer demokratizálódásával összefüggésben, a felduzzadt választótömegek hatékonyabb megszólítását lehetővé tevő, állandó helyi szervezetekkel rendelkező, már folyamatosan működő modern párttípus. A honoráciorokat a bürokratizálódó pártszervezet szorította ki a pártéletből, amelyik vagy egy feltétlenül követett karizmatikus vezér körül összpontosult, mint az 1870–80-as évek angliai Caucus-rendszerében, vagy olyan hivatásos politikusok uralma alatt, akik karizmatikus tulajdonságokat nélkülöző klikk-uralmat gyakoroltak, például a szociáldemokrata pártok esetében.⁷ A honorácior- és tömegpártok weberi kategóriái természetesen csak ideáltípusok, de a korai dualizmus korának magyar pártjai mégis rendkívül plasztikusan mutatják a honorácior pártok jellegzetességeit. Kérdéses azonban, hogy ezek a klubszerű, országos szervezettel nem rendelkező parlamenti pártok és a képviselőket jelölő honoráciorok mennyiben tudták a népes fővárosi választókerületekben is befolyásolni a választópolgárokat — itt a nagyobb méretű és heterogénebb közösségek miatt vidéken alkalmazott kortesmódszerek nem lehettek célravezetők.⁸

Tisza Kálmán és fegyelmezett mamelukjai viszont már nem feltétlenül a politikáért élő honoráciorokat testesítették meg, hanem arra a képződményre emlékeztetnek, amit Weber patronáló pártként írt le, ahol a cél a vezetők számára megszerezni a hatalmat, valamint saját emberekkel tölteni be a hivatalokat.⁹ Alapjában véve a Szabadelvű Párt mégis inkább világnézeti pártként írható le a weberi párttípusok közül, csak éppen egyre kevésbé az elvont elvek, mint a konkrét dologi célok határozták meg a párt irányvonalát.¹⁰ A Függetlenségi Párt már egyértelműen a világnézeti párt típusa, csak éppen nem egy elvont eszmerendszer, hanem a közjogi kérdés — Magyarország helyzete a Habsburg Birodalomban — volt a pártot szer-

6 Weber, 1970: 414–415. p. Weber a honoráciorokat alapvetően úgy definiálta, hogy képesek a politikáért és nem a politikából élni. Ilyen személyek nyilvánvalóan nem a munkások vagy az önálló ipari vállalkozók, hanem inkább a járadékosok, földbirtokosok, értelmiségiek közül kerülnek ki. Weber, 1987. 293. p.

7 Weber, 1970. 429. p., Weber, 1998. 193–194. p.

8 Már a dualizmus idején megjelentek példák a fővárosban is folyamatosan nyilvántartott, a választásokra szervezeten mozgósított törzsszavazói gárdára. Gerő, 1988. 123–125. p.

9 A Szabadelvű Párt elődei, a Deák-párt (illetve annak liberális szárnya) és a Balközép sokkal elvszerűbb csoportosulásoknak tűnnek. Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel szerint Webernél a patronage rendszere időben megelőzi a világnézeti pártok felbukkanását, az én értelmezésem szerint viszont Weber a kialakulás sorrendjét épp ellentétesen mutatja be. Vö. Boros–Szabó, 1975. 509. p.

10 Weber, 1987. 288. p.

vező elv. A függetlenségi elvhez való ragaszkodás tette eleve kormányképtelenné ezt a pártot.¹¹ Annak oka már a dualista rendszer jellegzetességeiben keresendő, hogy a közjogi kérdés lett a korszak pártosodásának vezérmotívuma, hiszen liberális vagy konzervatív elveket valló képviselők mindkét nagy pártban előfordulhattak (sőt a Függetlenségi Pártban időnként demokrata hangok is felbukkantak).

A dualizmus korának parlamenti rendszerét eddig két szemszögből értékelték. Gerő András szerint a kiegyezései rendszert az ország lakosságának többsége nem tudta elfogadni. A népesség többségét kitevő nem magyar ajkúak saját nemzeti igényeik kielégíthetlensége miatt utasították el, míg a magyar etnikai csoport nagy része nem tudott érzelmileg azonosulni a csak racionális alapon elfogadható dualista rendszerrel, és függetlenségi, '48-as eszmékkel rokonszenvezett. Így az uralkodóval, illetve a Monarchia másik felével kompromisszumokra képes kormánytöbbség csak a választási manipulációk és csalások szisztematikussá tételével volt elérhető. Ebben, a szűk választójog mellett, a nyílt szavazásos rendszer és velejárói, a szavazatvásárlás, a szavazók megfélemlítése, a szavazatok leadásának megakadályozása, a választói névjegyzékek összeállításánál történt visszaélések, vagyis a brutális hatalmi beavatkozás szerepe volt a döntő.¹²

Ezzel az állásponttal szemben Szabó Dániel azt hangsúlyozta, hogy 1875-től egészen az 1905-ös választásokig a kormánytöbbség leváltására még elvi esély sem adódott, azaz formailag hegemon többpártrendszerrel kell beszélni.¹³ A korabeli választásokon ugyanis jellemzően az esélyes jelöltek indultak, a kampány magas költségei miatt, és csak a kormánypárt indított annyi jelöltet, hogy egyáltalán esélye legyen többségbe kerülni a képviselőházban. Emiatt a korabeli Európában másutt is gyakori választási visszaélések ellenére, nem volt olyan választás, amelyet a csalás vagy a hatalommal való visszaélés döntött volna el. Szabó tagadja a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét is, és felhívja a figyelmet arra, hogy a választások lebonyolítása a törvényhatóságok kizárólagos hatásköre volt, így az ellenzéki többségű törvényhatóságokban a Belügyminisztérium vagy a kormány befolyásolási lehetőségei igencsak korlátozottak voltak.¹⁴

A dualizmus korában a pártok és a szavazók kapcsolatának vizsgálatakor az jelent az egyik legnagyobb problémát, hogy nehezen tisztázható, illetve az egyes esetekben eltérő, hogy a választók a jelöltet vagy a pártot támogatták-e szavazatukkal. Ezt nemcsak az egyéni választókertületi rendszerrel lehet magyarázni, hiszen a

11 Szabó, 1999. 51., 136. p.

12 Gerő, 1988.

13 Szabó, 1992. 202. p.

14 Szabó, 1999. 132–136. p.

képviselők pártállása sokszor csak az új képviselőház összeülése után derült ki. A képviselőjelöltek gyakran csak a közjogi álláspontjukat tisztázták a kampány során, de azt nem, hogy konkrétan melyik frakciót fogják csatlakozásukkal megtszteni. Az is bonyolította a képet, hogy egy választókerületben egy párt több jelöltet is indíthatott. Az első magyarországi népképviselői választásokon nem is lehet kormánypárti vagy ellenzéki képviselőkről beszélni, pártok már kifejezetten a választásokon csak 1869-ben jelentkeznek, ám a jelöltek személye a korszakban mindvégig igen hangsúlyos maradt. A választók magatartását a jelölt személyéhez való viszonyuk bizonyosan éppúgy befolyásolta, mint az adott jelölt pártállása.¹⁵

Ferencváros és Kőbánya társadalma

A Kecskeméti kaputól délre, a nagy forgalmú Széna piac, a mai Kálvin tér környékén a 18. század folyamán kialakuló külváros 1792-ben, I. Ferenc trónra lépésének alkalmából alakult önálló külvárossá, és vette föl az új uralkodó nevét. A 18. század során a lakosság többsége földműves vagy kisiparos volt, ez utóbbiak közül a vízimolnárok és a csizmadiák száma volt jelentős. A városrész külvárosias jellege a 19. század végéig megmaradt, legtöbb háza mindaddig földszintes, falusias jellegű volt. Leginkább városias utcája a Soroksári (a mai Ráday) utca volt.¹⁶ A 19. század hetvenes éveiben igazán csak az akkoriban nyitott Ferenc körútig épült ki a városrész, külsőbb területein szántóföldek, kertek, raktárak között elszórtan álltak a lakóházak. A Duna, majd a vasút közelsége, valamint a gyér beépítettség viszont lehetővé tette jelentős ipari üzemek idetelepítését. Az első gyárak már az 1840-es években létrejöttek, de a ferencvárosi ipartelepülést elősegítette, hogy az addigi ipari negyednek számító Lipótvárosban a városvezetés nem támogatta újabb üzemek alapítását. Az 1860-as évektől, a vízimolnárok hagyományait folytatva, sorra épültek fel a kerület arculatát ettől fogva hosszú ideig meghatározó modern gőzmalmok a Duna partján. 1880-ban épült fel a Gizella és a Király Malom a Soroksári úton, ekkor már működött a Concordia és a Pesti Molnárok és Sütők Malma.¹⁷ E malmok fejlődését segítette elő az 1882-ben elkészült — a mai Boráros tér mellett álló, a hajón érkezett gabona kiemelésére szolgáló — Elevátor épülete, maga a folyam, valamint a vasút közelsége. A malmok mellett több vegyipari üzem, szappan-, sőt dohánygyár is létesült a kerületben. A városatyák elképzeléseikben ve-

¹⁵ Szabó, 1992. 205–206. p.

¹⁶ Nem pedig a Fő utcának nevezett útvonal, a mai Knézits, Tompa és Balázs Béla utca.

¹⁷ Sándor, 1959.

gyes, lakó-, egyúttal ipari funkciókat szántak a városrésznek. Itt épült fel az új fővámház, a modern marhaközvágóhíd, valamint a hozzájuk kapcsolódó, a főváros élelmiszerellátását biztosító üzemek, raktárak, piacok, következésképpen a lakosság is kibővült az új vállalatokban munkát találók tömegeivel.

Kőbányán szintén a vasút közelsége és a nagy beépítetlen térségek kedveztek a főváros élelmiszerellátását biztosító infrastruktúra letelepülésének. A korábban csupán Pest város szőlőhegyeként és kőfejtőjeként jelentős, rendkívül gyéren lakott hatalmas terület a sertés-nagykereskedelem fővárosi központjává válva indult fejlődésnek. A sertéstelepek, húsipari üzemek dolgozói és a vidékről érkező sertés-kereskedőket kiszolgáló vendéglősök jellegzetes csoportját alkották a kerület társadalmának. A lehanyagolt kőbányászat két további iparág megtelepedéséhez járult hozzá: sorra jöttek létre a téglagyárak, különösen az 1838-as árvízét követő újjáépítés nyomán, a felhagyott aknáknak pedig a modern sörgyártás kőbányai fellendülését tették lehetővé.¹⁸ A Kőbányát átszelő vasutak sok vasúti alkalmazott megtelepedéséhez vezettek, 1880-ban az egyharmadnyi iparforgalmi népesség mellett a lakosság 4,4%-a közlekedési dolgozó volt.¹⁹ A városrész benépesüléséhez két telekparcellázási akció járult hozzá: 1850 körül a szőlők között, Ó- és Újhegyen, míg 1870 körül a később Kőbánya központjává váló Ligetelki dűlőben adtak el házhe-lyeket.²⁰ Az 1860-as évektől fejlődésnek induló Kőbánya lakói végül elérték, hogy városrészük az egyesülő Budapest egyik önálló kerülete legyen, pedig népessége még ekkor is messze alulmúlta a többi kerületét.²¹ Azok a szőlősgazdák, akik a sertéstelepek és a gyárak működését sokáig akadályozni próbálták, végül alulmaradtak, 1875-ben megszüntették Kőbánya szőlőhegyi jellegét, majd a filoxéravész végképp jelentéktelenné tette a kőbányai szőlőtermesztést.²²

Ferencváros és Kőbánya nemcsak a főváros két legalacsonyabb népességű, hanem egyben két legszegényebb kerülete is volt a 19. században. Kőbánya lakosságának nagy többsége egészen az 1890-es évekig munkás vagy napszámos volt.²³ A lakásállomány nagy része gyatra, a vámvonalon kívül ráadásul nagyrészt vályogból épített házakban volt. 1870-ben a 719 ferencvárosi házból 654 földszintes,

18 Holló, 1994. 57. p.

19 Szalai, 1970. 51. p.

20 Dausz, 1913. 71–75., 123. p.

21 Szalai, 1970. 42. p.

22 Lukács, 1996. 86. p. A századfordulóra pedig a sertéspestis nyomán hanyatlott le az állattartás Kőbányán.

23 Dausz, 1913. 173. p.

a 216 kőbányai házból pedig csupán 16 volt emeletes.²⁴ Ferencvárosnak és Kőbányának a pesti városrészek között betöltött pozíciója talán leginkább az analfabétáknak az 1870-es lakosságon belüli arányával mutatható be:

1. táblázat²⁵

Írástudatlanok aránya a lakosságon belül, 1870

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
18,80%	24,34%	35,56%	41,82%	43,15%	47,68%	59,41%

Az 1870-ben megfizetett állami adóösszegek városrészenkénti bontásából pedig az derül ki, hogy Ferencváros polgárai igen csekély mértékben részesedtek Pest gazdasági életéből. A 2. táblázat a városrészenként megfizetett adó mértékét mutatja be (Kőbánya ekkor még nem volt önálló városrész):

2. táblázat²⁶

A fizetett állami adó összege városrészenként, 1870

Ferencváros	Józsefváros	Terézváros	Belváros	Lipótváros
75.000 Ft	164.000 Ft	271. 000 Ft	315.000 Ft	980.000 Ft

A két kerület elitjét a gyáruk, vállalkozásuk közelében megtelepedő vállalkozók, illetve a módosabb iparosok, kereskedők, vendéglősök alkották. Az egyetlen terület, amely nem tekinthető teljesen külvárosiasnak, az a Belvároshoz legközelebb eső néhány ferencvárosi háztömb volt, ahol még a fővárosi elit tagjai is megtelepedtek.²⁷ Ez a terület ugyanis már gyalog is közel feküdt a fontosabb fővárosi közintézményekhez, ráadásul azok egyike, a református egyház Kálvin tér környé-

²⁴ Lukács, 1996. 73., 81. p.

²⁵ Kőrösy, 1871. 223. p. 33. tábla.

²⁶ Kőrösi, 1873. 23. p.

²⁷ Például Arany János a mai Üllői út és Erkel utca sarkán élt évekig, mert a Belváros közvetlen közelében arrafelé voltak a legalacsonyabbak a házbérek. Ybl Miklós, a dualizmus korának legnevesebb építész, vagy Stoczek József, a Műegyetem rektora is a Ferencvárosban választott lakást. A korszak egyik legsikeresebb vállalkozója, a norvég származású Gregersen

ki központja már a Ferencvároshoz tartozott. A Vámház körüttől távolodva azonban egyre alacsonyabb társadalmi státusú rétegek lakóövezetei következtek.

A két kerület azonban nem csak abban tért el egymástól, hogy a Ferencvárosban világosan megfigyelhető az eltérő társadalmi státusúak lakóhelyi szegregációja, Kőbányán pedig nem. Míg az előbbi a hagyományos külváros jellegzetességeit viselte, tehát az agrárnépesség és bizonyos foglalkozások (fuvarosok, kisiparosok) magas aránya a városon belüli hagyományos területi elkülönülés jeleit mutatta, addig Kőbánya igazi telepes kolónia volt. Míg Ferencváros népessége inkább a másik hagyományos földművelő-kisiparos kerület, Józsefváros népességével állítható párhuzamba, addig Kőbánya a városhatáron túl kialakuló agglomerációs településekkel (többek között Kispesttel vagy Újpesttel) mutatott hasonlóságokat. A két típus különbségeit leginkább a Pesten született 1870-es lakosság mérőszámával lehet illusztrálni:

3. táblázat²⁸

A Pesten születettek aránya városrészek szerint, 1870

Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Kültelkek	Kőbánya
30,33	28,69%	38,03%	43,86%	39,94%	32,69%	20,38%

Ha a budapesti kerületeket a választójoggal rendelkező népesség összlakosságán belül aránya alapján vetjük össze, Ferencváros lemaradása kisebb a többi városrésztől, a mindvégig sereghajtó Kőbányához képest. Még a választójogi törvény módosítása előtt, 1872-ben 1312 választója volt a két városrésznek, ami az 1870-ben összeszámolt 21.189 ferencvárosi és a 4353 kőbányai lakos 5,13%-át tette ki, felülmúlva ezzel a régi Terézváros 4,93%-os vagy Óbuda 4,78%-os választói arányát. 1881-ben a 8804 kőbányai lakosból 294 fő rendelkezett választójoggal (3,37%), ezzel a budapesti kerületek között az utolsó helyen állt, de az 1569 ferencvárosi választó a kerület 30.284 fős népességének 5,24%-át tette ki, így arányosan több választója volt, mint a III., a VI., a VII. vagy a VIII. kerületnek, megközelítve az 5,64%-os budapesti átlagot. A választójogúak aránya azonban így is csökkent a korábbi szinthez képest (az egész országra jellemző módon), és a tendencia folyta-

Gudbrand pedig a Ferencvárosban koncentrálódó vállalkozásai helyszínén, a mai Lónyay utcában építette fel 1875-ben családi palotáját.

28 Kőrösy, 1871. 19. p.

tódott: 1899-ben Ferencváros és Kőbánya választójogosultsággal bíró polgárai már csak az összlakosság 4,6%-át tették ki.²⁹

Az országgyűlési képviselő-választások

Az 1848-ban elfogadott első magyar választójogi törvény, az 1848:V. tc. a választójogot csak azok számára biztosította, akikről tulajdonuk, jövedelmük (egy önkényesen meghúzott szint felett), vagy pedig korábbi jogaik, illetve „tanultságuk” révén feltételezhető volt, hogy képesek megfontolt, anyagi befolyásolástól mentes döntést hozni a választóhelyiségben.³⁰ Rajtuk kívül, mivel a korabeli liberális fel fogás már megszerzett jogok elvételét nem tartotta lehetségesnek, mindazok részesültek benne, akik a korábbi rendi országgyűlésbe követválasztási joggal bírtak (ún. régi jog), akárcsak a városi polgárjoggal rendelkezők, ők életük végéig megőrizhették választójogukat, de azt leszármazottaikra már nem örökíthették át. Az anyagi befolyásolástól mentesség elve azonban eleve nem érvényesülhetett: noha felmerült a — már a reformkori követválasztásokon megvesztegethetőségükről elhíresült — vagyontalan, bocskoros nemesség választójogának megvonása, a régi jog megőrzése azt vetítette előre, hogy az anyagi befolyásolás lehetőségét ez a választójogi törvény sem tudta kiküszöbölni.

A sebtében megalkotott, bevallottan csak átmeneti 1848-as törvényt csupán 1874-ben váltotta fel a véglegesnek szánt szabályozás, így is négy választást (1861, 1865, 1869, 1872) az ideiglenes törvény rendelkezései alapján bonyolítottak le. A változtatás szükségessége az eredeti törvény ideiglenességével, a modernebb, az adózásra épülő census bevezetésével, valamint a magyarországi és az erdélyi választójogi rendszer egységesítésével volt indokolható. Az akkori ellen-

29 Vörös, 1978. 430. p.

30 Választójoggal rendelkezők az 1848-as törvény szerint az ország „mindazon bennszületett, vagy honosított, legalább 20 éves, és sem atyai sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyték alatt nem levő lakosai, a nőket kivéve”, akik szabad királyi városokban vagy rendezett tanácsú községekben 300 ezüst forint értékű házat vagy földet, más községekben pedig legalább negyed úrbéri telket kizárólagosan, illetve házastársukkal vagy kiskorú gyermekeikkel birtokolnak, vagy saját műhellyel, kereskedési teleppel vagy gyárral, vagy legalább egy segéddel rendelkező kézművesek, gyárosok vagy kereskedők, ezeken túlmenően azok, akiknek földbirtokukból vagy tőkéjükből évi 100 ezüst forint értékű jövedelmük van, és „jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók...”. 1848:V. tc. 2. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. 223–224. p.

zéki pártok azonban másként interpretálták az új választójogi törvényt: a kétségtelenül magasabbá vált cenzust jogfosztó, a teljes lakosság többségét maga mögé állítani képtelen kormánypárt pozícióit bebetonozó machinációként utasították el.

Az 1874:XXXIII. tc. a szabad királyi és a rendezett tanácsú városokban azokat tekintette választójogosultnak, akiknek házadó alá eső legalább három lakrészből álló házuk volt, még ha ideiglenesen adómentesen is, vagy akkora földet birtokoltak, melyre legalább 16 forint tiszta jövedelem utáni földadót kellett fizetni.³¹ Más településeken nem a negyed úrbéri telek, hanem a negyed telek után fizetendő adósáv elérése lett a választójogosultság határa. (Erdélyben — az egységesítés igénye ellenére — továbbra is eltérő maradt a szabályozás.) A legalább 105 forintnyi háztulajdon vagy jövedelem utáni adót fizetők tették ki a jövedelmi alapon választójogosultak csoportját.³² Ekkor az egy segéddel rendelkező kézművesek csak a községekben lehettek választójogosultak.³³ Az értelmiségi alapon választásra jogosultak köre az 1848-ban meghatározott foglalkozásokat űzőkön kívül kiterjedt az okleveles erdészekre és bányászokra, és az okleveles kisdedóvókra, viszont a lelkészek, segédlelkészek, tanárok, tanítók, községi jegyzők és kisdedóvók esetében a választójogosultság feltétele lett a hivatalos alkalmaztatás.³⁴ Nem választhattak ettől fogva a fegyveres és közrendészeti erők legénységéhez tartozók, a jogerős börtönbüntetésüket töltők, a vizsgálati fogságban lévők, valamint — 1898-ig — a csődeljárás alatt állók.

Ez a törvény szabályozta véglegesen a választói jogosultság megállapítását, megállapítva, hogy a kellő mértékű adót fizetők adókönyvvél, adóhivatali bizonyítvánnyal vagy az egyenes adók községi főkönyvének kivonatával igazolhatják választói jogosultságukat. Az ingatlantulajdon alapú választójog is valamilyen hivatalos okmánnyal (telekkönyvvél, földadó-telekkönyvi kivonattal, vagy tagosítási földkönyvi bizonylattal) volt igazolható.³⁵

A választásra jogosultak köre ettől fogva nemcsak a választások előtt került meghatározásra, hanem rendszeres közigazgatási feladattá vált. Már az 1848-as törvény rendelkezett a választás lebonyolítására a törvényhatósági közgyűlés által alakítandó szervezetről, az alispán (városi törvényhatóságokban az alispán megfe-

31 1874:XXXIII. tc. 3. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 314. p.

32 Kivéve a II. osztályú jövedelmi adó alá esőket, akiknek legalább 700 forintnyi jövedelmet kellett kimutatniuk, valamint az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőket, esetükben megelégedtek az 500 forintos évi jövedelemmel: 1874:XXXIII. tc. 7. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 315. p.

33 1874:XXXIII. tc. 6. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 315. p.

34 1874:XXXIII. tc. 9. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 316. p.

35 1874:XXXIII. tc. 14. §. Magyar Törvénytár, 1872–1874. 317. p.

lelője) vezetésével működő Központi Választmányról, melyben a törvényhatóság valamennyi választókerülete képviseltette magát.³⁶ E testület feladata lett a választói névjegyzékek összeállítása és a szavazás lebonyolítása. 1874-től nem csak azok kerültek be a választási névjegyzékekbe, akik jelentkeztek, hanem a Központi Választmánynak folyamatosan, évente minden választójogosultat fel kellett vennie a névjegyzékbe.³⁷ Döntései ellen a képviselőház mandátumvizsgáló bizottságához lehetett fellebbezni.³⁸

A választások következetesen 1874 után voltak nyíltak.³⁹ A választás érvényességét nem kötötték részvételi arányhoz, de ahol egy jelölt sem kapta meg a szavazatok legalább 50%-át, ott második fordulót kellett tartani a két legjobban szereplő jelölt részvételével. A választás napján a választási bizottság elnöke felszólította a szavazókat, hogy jelöljenek valakit képviselőnek (egy választó már jelölhetett valakit). Ha csak egy jelölt volt, „közfelkiáltással” ő lett a képviselő. Ha több jelölt volt, minden jelölt pártjából tíz-tíz választópolgár jelölt két embert, akik a jelöltet képviselték a szavazatszedő bizottságban, és megkezdődhetett a választás. A választás végén az elnök ünnepélyesen kihirdette a győztest, és átadta neki a jegyzőkönyv egy példányát, amely egyben képviselői megbízólevélként is szolgált.⁴⁰

Az 1848-as választásokon Pest V. választókerülete volt a Ferencváros, a választás helyszíne már ettől fogva a Köztelek — erősen átalakított formában ma is álló — épülete volt.⁴¹ Az 1865-ös választások alkalmával határozták meg, hogy Pest városának a Kerepesi úttól délre fekvő külterületei a Józsefváros vagy a Ferencváros választókerületeihez tartozzanak.⁴² Ez lehetett az előzménye annak, hogy a dualizmus korában Kőbánya (az amúgy a többi városrésznél kisebb népességgű) Ferencvárossal

36 1848.: V. tc. 7. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. 227–228. p.

37 *Koroknai*, 1986. 218. p.

38 1899-től már a Curiához, azaz a legfelsőbb bírósághoz kellett fellebbezni, de csak abban az esetben, ha a visszasságokat bizonyítani lehetett, más esetekben továbbra is a képviselőház illetékes bizottsága vizsgálta az ügyet. *Koroknai*, 1986. 219. p.

39 Már 1848-ban kimondták ugyan: „A szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, — s valamint a szavazatok összeszámítása is mindazáltal nyilván történik”, de az első választásokon voltak olyan választókerületek, ahol titkos szavazás zajlott le. 1848: V. tc. 32. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. 229. p.

40 *Csizmadia*, 1963. 71. p., *Szabó*, 1999. 133–134. p. A másik két példány a választmány irattárában maradt, illetve a Belügyminisztériumba került.

41 A Köztelek az Országos Magyar Gazdasági Egyesület székháza volt, ez a mai Üllői út 25. *Berza*, 1993. II. 738. p. Köztelek szócikk.

42 *Ruszoly*, 1999. 220. p.

alkosson egy választókerületet, de ez az összevont választókerület sem tudott annyira választót felmutatni, mint bármelyik másik budapesti választókerület.⁴³

Az 1878-as választások

1878-ban a főváros IX. választókerületében három jelölt indult. Az ismert történész, a kuruc kort aktuálpolitikai felhangoktól sem mentesen, erősen Habsburg-ellenes szemszögből tárgyaló Thaly Kálmán (1839–1909) függetlenségi programmal lépett fel. Kormánypárti színekben indult az 1837-ben született Steiger Gyula köz- és váltóügyvéd, korábbi józsefvárosi képviselő, az 1870-es népszámlálás megszervezésében való közreműködéséért 1870-ben Vaskorona-renddel kitüntetett virilis polgár.⁴⁴ Rajtuk kívül még Wodianer Béla (1831–1896) '48-as hadmérnök százados indult, akinek a másik két jelöltnél több köze volt a választókerülethez: az ő kezdeményezésére épült fel az első ferencvárosi gőzmalom, a Concordia 1866-ban.⁴⁵ Wodianer az előző, 1875 és 1878 között működött országgyűlésben Sepsiszentgyörgy városát képviselte, kormánypartiságát legfőképpen a gazdasági válság felszámolásának igényével indokolta meg választóinak egy brosrában.⁴⁶

Thaly Kálmán esélyeit javította, hogy épp 1878 augusztusában, a választások idején zajlott Bosznia és Hercegovina okkupációja, fegyveres harcokkal és elesett magyar katonákkal. A megszállás nehézségeit a Függetlenségi Párt propagandája ügyesen ki tudta használni, ráadásul a boszniai muzulmánok elleni harcot az ország közvéleménye azért is ellenezte, mert az éppen befejeződött orosz–török háborúban egyértelműen (nagyszabású tüntetéseken) elkötelezte magát a török oldalon. A törökök iránti szimpátia kialakulásában pedig éppen Thaly Kálmán történetírói munkásságának jutott kulcsszerep, aki a Habsburgok elleni küzdelemben a kuruc kortól Kossuthék befogadásáig terjedő ívvel mutatta ki, hogy a törökök hasznos szövetségesei Magyarországnak.

Thaly Kálmán képviselőjelöltsége a törökbarát szimpátiahullámot meglovagolni igyekvő függetlenségi ellenzék körében több választókerületben is felmerült. Végül Thaly csak a budapesti IX. választókerületben indult, ahol, állítása szerint

43 Először — az 1919. április 6-i tanácsválasztást leszámítva — az 1920-as nemzetgyűlési választásokon alkotott Kőbánya önálló választókerületet. *Szalai*, 1970. 121. p.

44 *Szabó*, 1998. 58. p., Hof- und Staats-Handbuch, 1878. 97., 120. p. Steiger a Pesti Házai Első Takarékpénztár igazgatósági tagja is volt 1869 óta, majd később, 1883-tól a bank vezérigazgatója, 1886-tól elnök-vezérigazgatója lett. *Vasárnapi Ujság*, 37. (1890) 6. sz. (1890. február 9.) 93. p.

45 *Új Országgyűlési Almanach*, 1888. 337. p.

46 *Wodianer*, 1878a. különösen 19. 29. p.

tudta nélkül és akarata ellenére, már olyan fázisba jutott a kampány, hogy nem mondhatott nemet az indulásra.⁴⁷ Így itt, a függetlenségiek „egyik biztos kertületében” próbált a „mostani kárhozatos kormány” megbuktatásában szerephez jutni, de tanulságos módon leszögezte: „én mindenesetre a baloldali ellenzékhez tartozom, hogy azonban melyik árnyalatához, t. i. a független szabadelvű, vagy a 48-as párthoz fogok-e csatlakozni [...] azt ma még nem tudom [...]”.⁴⁸ Egy korábban idézett levelében kampányát a következőképpen mutatja be Thaly: „Kúrámat félbeszakítottam, félbetegen, izgatottan, boszúsán hazajöttem, programmbeszédemet indóházakban, vendéglőkben firkálván össze. Pesten 40-50 zászlós kocsival parádésan meghurcoltak, zajjal fogadtak, a mitől elejétől fogva irtóztam. [...] Programmbeszédem reményen felül sikerült; nagy sokaság hallgatta, többször entusiasmusban törtek ki, — néhány igazán megható jelenet fordult elő. Választóim igen derék lelkes nép, s azóta nagyon ragaszkodnak hozzám. Sokszor voltam velük, közös vacsorákon; sokat kellett dictióznom.”⁴⁹ Említett programbeszédében — amit a Soroksári utca egyik házának udvarán tartott — Thaly tartózkodott konkrétumok felemlegetésétől, inkább a választói érzelmekre próbált apellálni, programja tulajdonképpen egyetlen név volt: Rákóczi.⁵⁰

Wodianer Béla kampánybeszédét meg is jelentette, méghozzá magyar és német nyelvű bilingvis kiadvány formájában. Az ő programja sem tartalmaz túl sok konkrétumot, de ő inkább racionális érvekkel környékezte meg a választókat. Brosúrájában tisztázta, hogy a kiegyezést (azaz a megújított gazdasági kiegyezést) megszavazókhoz tartozik, de oly politikát nem támogat, mely Törökország ellen irányulna. Programjaként igazságosabb adórendszert és a fényűzési adó eltörlésének szorgalmazását jelölte meg, valamint azt ígérte, hogy az ipar és a kereskedelem fejlesztésére fog koncentrálni. Ez utóbbiban szerinte kitüntetett szerep juthat Ferencvárosnak és Kőbányának, mely városrészek az ország három legnagyobb vasútvonalának csomópontjaként szinte elhivatottak arra, hogy az ország ipari és kereskedelmi centrumává váljanak.⁵¹ Steiger Gyula programját nem sikerült felderítenem.

47 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. augusztus 12. Idézi: *Veszprémy*, 1931. 58. p.

48 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. március 24., *Veszprémy*, 1931. 56. p., *R. Várkonyi*, 1961. 194. p.

49 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. június 11. Idézi: *Veszprémy*, 1931. 56. p.

50 *R. Várkonyi*, 1961. 195–196. p.

51 *Wodianer*, 1878b. 2. p.

A fennmaradt választási jegyzőkönyv tanúsága szerint 1878. augusztus 5-én a Köztelek épületében került sor a szavazásra.⁵² A választási eljárás reggel nyolc órakor kezdődött, fél kilenckor a választási elnök, Mórocz István kijelentette, hogy Steiger Gyula és Thaly Kálmán egy-egy augusztus 2-án kelt és augusztus 3-án beadott nyilatkozatban ajánlatot képviselőnek, míg Wodianer Bélát egy augusztus 4-én kelt és beadott indítványban javasolták. Miután tíz megjelent választó szavazást kívánt, kilenc órától két küldöttség előtt, melyek a kerületi eljáráságtól kirendelt két esküdtből és a képviselőjelöltek két-két bizalmi férfiújából álltak, párhuzamosan szavaztak a választók, egészen este fél nyolcig, amikor a választási elnök még egy óra haladékot adott. Ezután került sor a választás berekesztésére. Miután senki sem érte el a szavazatok 50%-át, a választás eredménytelenül zárult. A szavazás a korszak választásaihoz képest viszonylagos nyugalomban zajlott le, bár a rendőrség mindvégig jelen volt, sőt, mint ahogy a jegyzőkönyv fogalmaz: „csak estefelé kellett az Üllői úton a Köztelek előtt az utcai forgalom szabadon tartása végett az összecsoportosult nép között egy csapat katonaságot felállítani”.⁵³

A választás második fordulójára augusztus 22-én került sor, ekkor a két legtöbb szavazatot kapott jelölt közt döntött el a mandátum sorsa. Ekkor Thaly hívei vörös tólat viseltek és zöld levelet, melyen arany nyomattal az „Éljen Thaly Kálmán”-felirat volt olvasható. Steiger hívei fehér tollal és a jelölt nevével feliratozott zöld levéllel vonultak fel.⁵⁴ A választás idejének meghosszabbítását viszont ekkor már fél hatkor elrendelték, igaz, két óra hosszabbítással, de így is az első fordulónál egy órával korábban, fél nyolckor fejeződött be a szavazás. A második fordulóban végül Thaly Kálmán kapott több szavazatot, így ő nyerte el a mandátumot. Ezt a fordulót még olyan incidens sem zavarta meg, mint az első.

Az 1881-es választások

A választás körülményeit azért szükséges ilyen részletesen tárgyalni, mert ezek a végeredményt erősen befolyásolhatták. A körülmények megismerésére azonban nem a választási jegyzőkönyv a leghitelesebb forrás, hiszen például Petőfi Sándor 1848-as, botrányos körülmények között megakadályozott képviselőjelöltségéről

52 BFL IV.1405. Budapest Székesfőváros Központi Választmányának iratai. 1. doboz, 1878. évi választási jegyzőkönyvek. IX. választókerület.

53 Uo.

54 A nép zászlója, 11. (1878) 34. sz. (1878. augusztus 24.) 2. p.

pusztán a jegyzőkönyv alapján semmit sem tudhatnánk meg.⁵⁵ Az 1878-as választáshoz időben közelebb pedig elég csak a következőt, az 1881-est felhozni, amikor Thaly Kálmán a kormánypárti jelölttel, báró Kemény Gábor (1830–1888) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterrel szemben botrányos körülmények között lezajlott választás után veszítette el 1878-ban megszerzett mandátumát.

A függetlenségi párti sajtó a választásról a vesztes fél szemszögéből tudósított, a szavazás fél nyolckor történt berekesztésétől fogva az alábbi eseményekről számolt be: „Ekkor elnök, székéről felállva, kijelentette, hogy az idő lejárt, s ezután csak a bizalmi férfiak szavazhatnak, ezek leszavazása után a választási eredmény ki fog hirdettetni. Azon pillanatban, midőn a választási elnök szólni kezdett, a függetlenségi párt elnöke Hets Ödön a következőket mondotta: «Kérem a határidő meghosszabbítását, még vannak szavazók», – s rámutatott a szavazás színhelyén megjelent választókra. Az asztal előtti tért elálló kormánypártiak erre rémisztő zivajba törtek ki, s követelték, hogy a választás berekesztessék. Igen sokan azok közül, kik az elnökhöz közel állottak, állítják, hogy az elnök ekkor a berekesztési határidőnek egynegyed órával való meghosszabbítását mondta volna ki. — A kormánypártiak azonban szakadatlanul zajongtak, s fülhasogató kiabálás közepette követelték, hogy a választás befejeztessék. Az elnök erre Hets Ödön és az összes függetlenségi párti bizalmi férfiak tiltakozása daczára a szavazást befejezettnek jelentette ki, s a functionáriusok leszavazása után kihirdette az eredményt, mely szerint [...] Kemény Gábor báró 27 szótöbbséggel a IX. kerület képviselőjévé választott. A kormánypártiak éljen rivalgását azonban túl harsogta a függetlenségek zugása, kik a szenvedett sérelmet megbocsátani nem tudták. Hets Ödön kijelentette, hogy 27 függetlenségpárti választó van jelen, ki még nem szavazott, s többen utban vannak. Szavait azonban már alig lehetett hallani a zajtól. Az elnök vállait vonogatta, s hivatkozott a törvényre, mely eljárásához jogot nyújt. A szóváltást ekkor tompa dübörgés szakította félbe. Valami suhancz megrugdosta a második kaput. Az elnököt e zajra azonnal halálsápadtság borította el, s ijedtében rendeletet adott a katonaság kivonulására. A félszázad katonaság a szemközti épület kapuboltozata alól rohamlépésben, feltűzött szuronyokkal rontott elő, s közel volt a pillanat, hogy ismét polgárvér folyjon. [...] Szerencsére a vezető hadnagyban elég emberség volt, s megelégedett azzal, hogy kardját a nép szemébe villogtassa, s így

55 Csizmadia, 1963. 124. p.

baj nem történt. A kaput rugdosó suhancok félre állottak, egyet közülük oldalba ütött egy rendőr, — a vészkiáltás attól eredt — s azután kitisztult az utca.”⁵⁶

Egy másik tudósítás már a Thaly-párt által elkövetett szervezési hibákat is megpendítette, de egyértelműen a kormánypárti jelölt közéleti pozíciójából vezette le a kialakult végeredményt: „A fővárosi IX. és X. kerület egyik függetlenségi választópolgárától kapjuk azt az értesítést, hogy Kemény miniszter győzelmét leginkább annak köszönheti, hogy a függetlenségi párt, biztos győzelme reményében, nem tett intézkedéseket arra nézve, hogy a választópolgárok a szavazásra ideje korán bejöhessenek. A függetlenségi pártnak tudvalevőleg nincs rendelkezési alapja — mint a kormánypártnak — a melyből bérkocsikra is lehessen költeni, hogy a távolabb lakó választópolgárokat — a kik munkájuktól egy-két órára nem távoznak el — behozhassák. Így történt, hogy Mórocz elnök megválasztotta a miniszter urat, noha még körülbelül harmincz Thaly-párti jött szavazni, a kiket az elnöki hatalom szavára a glédába állott katonaság szuronyai nem bocsátották az urnához. A Thaly-pártiak azért estek neki a kapunak, hogy azt kinyitva, a szavazáshoz bocsáttassanak. Hja! nagy a miniszter hatalma! A katonaság az ő szavára szét kergetheti a választókat; a rendelkezési alaptól telik ludra, borra; nála hatalom van, míg nálunk csak a tiszta öntudat. A mi fegyverünk a becsületesség — az övéké minden törvénytelen eszköz.”⁵⁷

56 Egyetértés, 15. (1881) 173. sz. (1881. június 25.) 2. p. A választások fegyveres biztosításával kapcsolatban a következő tudósítás nyújthat adalékokat: „A fővárosi központi választmány ma délután ülést tartott, leginkább a választásoknál szükséges katonai erő alkalmazása ügyében. A választási elnökök érkeztele a rend fentartása végett Thaisz főkapitányt megbizta, hogy a budapesti térparancsnokságot kérje fel bizonyos mennyiségű katonai erő kirendelésére. — A főkapitány kijelenté a választmányban, hogy a térparancsnok sajnálattal konstataulta, hogy a helyben levő katonaság igen kevés s csak kétszáz embert bocsáthat az elnökök rendelkezésére (...). A közp[ont]i választmány — bár többek által hangsúlyoztatott, hogy a választmánynak nincs joga katonai karhatalmat rendelni ki, a kormány pedig nem is fogja megtéríteni ez előlegesen, tehát nem szükségéből felmerült költséget — mégis jóváhagyta a kerületi elnökök intézkedését. Az ötszáz forintot Thaisz főkapitány előlegezte s mindjárt letette. [...] A katonai erőn kívül — mint bejelentetett, Thaisz saját közegeit következőleg osztá szét a kerületekben: [...] IX. ker. 4 tisz, 3 biztos, 6 lovas, 21 gyalogrendőr.” (Kiemelések az eredetiben.) Egyetértés, 15. (1881) 172. sz. (1881. június 24.) Melléklet 2. p.

57 Függetlenség, 2. (1881) 177. sz. (1881. június 29.) 3. p. Thaly Kálmánhoz — saját bevallása szerint — a Függetlenségi Párton belül nem a Függetlenség Verhovay Gyula által képviselt (és egyre inkább antiszemitává váló) vonala állt közelebb, hanem az Egyetértés című lapé: a történet már 1878-ban is a Verhovay Gyula és Madarász József nevével fémjelvezhető irányzat helyett Simonyi Ernő, Orbán Balázs és Mocsáry Lajos köreivel szimpatizált. OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1878. május 12., 1881. augusztus 21.

Maga a bukott képviselő, Thaly Kálmán egy levelében így értékelte utólagosan az eseményeket: „A ferencvárosiak, szegények, csak nem nyughatnak; folyvást gyűjtik az adatokat (sok is van már!) a petitióra és tanácskoznak. Hiába; azért a választást, miniszter lévén Kemény, meg nem semmisítük, bár napfény-tiszta igazuk van is a miéinknek! Abban ugyan hibáztak az enyéim, hogy igen elbízták volt magukat (mit nekik sokszor feddőleg előre megmondtam), igaz azonban, hogy az óriási sokoldalú nyomás és képtelen etetés-ítás dacára is biztosnak látszott győzelmünk egész a választás előtt 4-5 napig; ekkor kezdett a kormány pénzzel vásárolni: 2–300, sőt 700–800 ftot is adtak egy-egy befolyásosabb szavazóért és sok istentelenséget követtek el. Kőbányán néhány olasz salámcsináló és 20–30 sváb majoros eladta magát; ferencvárosi polgárt nem tudtak venni! A hivatalnokok (468) közül tényleg leszavaztattak Keményre úgy szólván erőszakkal 402-t s még így is győzünk; hanem este, midőn szám szerint 41 szavazóm (a tartalékból) berukkolt a 27 többségüket végkép lenyomni, — ekkor látván bukásukat, *inscenirozták a zavargást, s 41 emberem szavazatát föl nem vevén*, az elnök bezárta a szavazást törvényellenesen, és szuronyokkal hajtatta el a polgárokat az urna elül.”⁵⁸ R. Várkonyi Ágnes szerint olyan tudósítás is született, hogy a Thaly-párt harminc (és nem negyvenegy) tartalék embere két perccel a szavazás berekesztése után érkezett meg.⁵⁹ Az időrend értelmezése körül felkorbácsolódott indulatoknak mindenesetre csak elég mérsékelt visszhangja maradt a választási jegyzőkönyvben, amely lakonikusan csak ennyit közölt: „A szavazás befejezése után Hets Ödön, Thaly Kálmán pártjának elnöke kijelentvén, hogy az ezentul történendőkért felelősséget nem vál-

58 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. július 16. Idézi: R. Várkonyi, 1961. 390. p., *Veszprém*, 1931. 96. p.

59 R. Várkonyi, 1961. 390. p. A választási jegyzőkönyv szerint a szavazást fél nyolckor rekesztették be. A kormánypárti Vasárnapi Ujság csak a tumultust tartotta fontosnak megemlíteni, a szavazás berekesztésekor történt eseményekről nem emlékezett meg: „A Ferencváros választása két utcára szolgált. A széles álló-ut volt hagyva a Kemény-pártnak, s a «Köztelek» előtt a közlekedést is elzárták a mi egyébiránt egész nap nem mutatkozott szükségesnek, mert tolongás épenséggel nem fenyegette a választási helyet. A soroksári-ut a Thaly-párt számára maradt, úgy hogy innen a dohánygyár melletti sikátoron juthattak a «Köztelek» mellék bejáratához. A Ferencváros és Józsefváros nyújtott legélénkebb s a régibb választások érdeklődésére emlékeztető képet. [...] A Ferencvárosban is fél 8 órakor dőlt el b. Kemény Gábor győzelme Thaly Kálmán fölött 606 szóval 579 ellenében.” [Kiemelések az eredetiben.] Vasárnapi Ujság, 28. (1881) 26. sz. (1881. június 26.) 415. p.

lalhat, a választási elnök kénytelen volt a biztonság megóvása érdekében a karhatalmat kirendelni.”⁶⁰

A botrányos körülmények között lezajlott választásokhoz vezető események az év februárjában kezdődtek. Thaly Kálmán már ekkor értesült arról, hogy ezúttal ferencvárosi ellenfele egy hivatalban lévő miniszter lesz, mint fogalmazott, „irtóztató pénzpocsékolással”, és már ekkor erős küzdelmet prognosztizált.⁶¹ Hivatalosan áprilisban alakult meg a helyi szabadelvű párt, és léptette fel Kemény Gábort jelöltként, de a párt végrehajtó bizottsága csak május 8-án jött létre.⁶² Míg Thaly Kálmán elegendőnek tartotta, hogy három évvel azelőtti programját változatlanul tárja választói elé, addig Kemény Gábor írásos formába (is) öltötte politikai elképzeléseit. A miniszter programbeszédét Ferencvárosban a Soroksári utca egyik házának udvarán mondta el június 16-án, míg Kőbányán június 19-én az öreg sörház üvegtermében szolt választóihoz. Kemény június 16-ai beszéde nyomtatott formában is megjelent, és e broszúra alapján úgy tűnik, elsősorban közgazdaságtani eszmefuttatásokkal népszerűsítette magát. Elsősorban a régi, önellátó, de főleg mezőgazdasági terményekkel rendelkező Magyarországgal hasonlította össze a korabeli állapotokat, és azt fejtegette, hogy a külföldi termékektől való függés elkerülésére minisztersége alatt a hazai ipar fejlesztését tekintette fő feladatának.⁶³ A — természetesen nem elfogulatlan — ellenzéki sajtó szerint kevésbé volt sikeres ez a kampányrendezvény.⁶⁴ Thaly Kálmán a Kemény-kortesgyűlés helyszínének közelében, egy szintén Soroksári utcai házudvarban megtartott programbeszédében tartózkodott konkrét program felvázolásától, és hallgatóságának érzelmeire apellálva próbálta bővíteni választói táborát.⁶⁵ Kemény Gábor tehát, akárcsak a három évvel korábbi egyik kormánypárti jelölt, Wodianer Béla, inkább a választókat észérvekkel megszólítani próbáló, a közgazdasági racionalitás talaján mozgó politikus szerepében

60 BFL IV.1405 Központi Választmány iratai. 1. doboz, 1881. évi választási iratok. IX. választókerület.

61 OSZK Kézirattár, Levelestár, Thaly Kálmán levele hg. Odescalchi Arthurnak, 1881. február 22.

62 Egyetértés, 15. (1881) 117. sz. (1881. április 29.) 6. p.

63 *Kemény*, 1881. Ebben a programban a választókerületről egy szót sem ejtett a jelölt. Ferencváros ipari fejlődését, az Elevátor és az összekötő vasút megépítését Kemény Gábornak tulajdonítja viszont egy beszédes című, meglepő módon feltehetőleg már a választások után megjelent röpirat: Mít tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmívelési, ipar- és keresked. minister? Szóljanak a tények! Budapest, „Hunyadi Mátyás Intézet”, 1881.

64 Függelenség, 2. (1881) 165. sz. (1881. június 17.) 1. p.

65 Nem egyértelmű, hogy június 5-én vagy 13-án volt-e ez a rendezvény. Egyetértés, 15. (1881) 144. sz. (1881. május 26.) melléklet, 2. p.; Egyetértés, 15. (1881) 161. sz. (1881. június 13.) 1–2. p.

tűnt fel, Thaly Kálmán ellenben mindkét alkalommal inkább a választók emocionális megnyerésére törekedett.

A választási küzdelem eldurvulását jelezte, hogy a helyi kampány ügyei parlamenti interpelláció formájában az országgyűlést is megjárták.⁶⁶ A Függetlenség című lap szerint a kormánypárti agitáció fontos célcsoportjai lettek a trafikosok, akiket üzleteik elvételével fenyegettek (volna) meg a pénzügyigazgató emberei.⁶⁷ Gyakran visszatérő vád volt, hogy a kormánypárti kortesek etetéssel-itatással népszerűsítik jelöltjüket, de azt is sérelmezte a helyi függetlenségi párt, hogy a választási küldöttségbe közülük senkit sem delegált a Központi Választmány.⁶⁸

A szavazási listák feldolgozásának módszere

Budapest Főváros Levéltárában a Központi Választmány iratai között maradtak fenn szavazási listák a dualizmuskor országgyűlési választásairól. A kollekció nem teljes, de sok lista megmaradt. Három irattípus található köztük: az előre kinyomtatott választói névjegyzékek (ezeken keresték vissza, hogy a szavazni kívánó megjelentek valóban rendelkeztek-e választójoggal az adott választókerületben), a választás során felvett jegyzőkönyvek és a szavazási listák. Az itt tárgyalt választások kapcsán mindhárom irattípus fennmaradt.

A névjegyzékbe a választópolgárok nevén túl feljegyezték foglalkozásukat, lakcímüket és választójogosultságuk alapját. A régi jog feltüntetése ekkor Budapesten már csak jelképes volt: szemben például a székelyföldi választókerületekkel, ahol a választók többsége ekkor még mindig csupán ezen a jogalapon szavazhatott, a kérdéses névjegyzékekben már csak egy 1881-es választópolgárt vettek fel régi joga alapján a listára. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másoknak sem lehetett volna ezen az alapon választójogot adni, hanem arra utal, hogy valamilyen más jogcímen is bekerülhettek a cenzusba. Az életkorral kapcsolatban az 1878-as névjegyzék még egységesen a „húsz éven túl” megjegyzést adja meg az

66 Almásy Sándor interpellációjában amiatt tiltakozott Tisza Kálmánnál, mint belügyminiszternél, hogy Kőbányán Apatichy Kálmán kerületi halottkém és Szilágyi László kerületi rendőrkapitány Roith György Thaly-párti vendéglős udvarán erőszakkal egy rudat állítottak fel, melyre a Kemény-pártiak zászlóját kívánták kitűzni. Emellett Szilágyt azzal is megvádolta Almásy, hogy a Thaly-pártiak által látogatott kocsmák esetében más zárórát foganatosított, mint a kormánypárti vendéglőkben. Képviselőházi napló, 1878. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1., 1881. május 25-i ülés, 99–101. p.

67 Függetlenség, 2. (1881) 172. sz. (1881. június 24.) 2. p.

68 Egyetértés, 15. (1881) 163. sz. (1881. június 15.) melléklet, 1. p.

összes választópolgárnál, pontos életkorukat először csak az 1884-es választás alkalmával jegyezték fel.

Az összeírók szempontjából legegyszerűbb volt a háztulajdon összeírása. Ebben ugyanis a kerületi előljáróságokon akkor még megvolt házingatlan-jegyzékek nagy segítségükre voltak. Ezekből a jegyzékekből a törvény által előírt három lakrészről álló háztulajdonnal rendelkezőket könnyen átemelhették a választói névjegyzékekbe, és nem kellett a jóval bonyolultabban kimutatható vagyoni helyzettel vagy foglalkozással bajlódniuk.⁶⁹ Így kerülhetett például Ybl Miklós háztulajdonosként a ferencvárosi választói névjegyzékbe.⁷⁰ A választói névjegyzéken jól látható a házingatlan-jegyzékek felhasználása: a háztulajdonosok lakcíménél szinte kizárólag telekkönyvi számot és nem utcanévet és házszámot adtak meg az összeírók. A háztulajdon szerinti összeírás prioritása sem palástolja el azt, hogy ezen az alapon volt a legkönnyebb választójogra szert tenni, mivel ez a census alacsonyabb volt a jövedelminél: a háztulajdon alapján választójogot szerzők gyakoribbak voltak az alacsonyabb státusú lakóközvetekben.⁷¹

A választói névjegyzékekben a foglalkozási megnevezések általában viszonylag pontosak, további elemzésre alkalmasak. Sok esetben azonban csupán sommás megjelöléssel lehetett találkozni, az egyik legnagyobb problémát azok okozták, akiknél a foglalkozás rovatban csak annyi volt feltüntetve, hogy háztulajdonos. (A háztulajdon alapján összeírtaknál legtöbbször a foglalkozás rovatban csupán ennyi található.) Ilyenkor a korabeli lakcímjegyzékhez fordultam, és az esetek nagy részében azonosítani lehetett tudtam a választópolgár foglalkozását.⁷² Mindezek ellenére még mindig bőven maradtak olyan háztulajdonosok, akik egyik címtárban sem szerepeltek, vagy pedig ezekben is csak háztulajdonosként jelölték meg a foglalkozásukat — belőlük ezért külön foglalkozási kategóriát képeztem.

A következő lépésben a foglalkozásokat kategóriákba próbáltam csoportosítani úgy, hogy a csoportok tagjainak társadalmi státusa a lehetőségekhez képest homogén legyen. A társadalmi státus — Kövér György értelmezését követve — három tengely mentén vizsgálható: ezek a tevékenyszerszerkezet, a rang és a presztízs, va-

69 Horváth, 1998. 483. p.

70 Ha Ybl Miklóst nem is, de az 1878-as ferencvárosi és kőbányai háztulajdonosokat általában még nem bérháztulajdonosként, hanem saját lakóházuk tulajdonosaiként kell elképzelni, mivel a két kerület házainak legtöbbje földszintes volt.

71 Horváth, 1998. 483. p.

72 Adressen-Kalender, 1873, Budapest főváros cím- és lakjegyzéke, 1880–81., Budapest főváros cím- és lakjegyzéke, 1882.

lamint a vagyon- és jövedelemmegoszlás.⁷³ A magyar társadalomnak a dualizmus időszakában végbement átalakulása, a rendi keretek oldódása nem hozott létre új, világosan körülhatárolható csoportokat, a három tengely mentén nem teljesen estek egybe az egyes foglalkozások.⁷⁴ Mindazonáltal megpróbáltam olyan kategóriákat létrehozni, amelyek valamennyire figyelembe veszik az egyes foglalkozásoknak mind a jövedelmi, mind a tevékenységszerkezeti, mind a presztízshierarchiában elfoglalt helyét. A kategóriák kialakításánál természetesen tekintettel kellett lenni arra is, hogy mekkora esetszámok fordulnak elő az egyes foglalkozásoknál. Mivel Koroknai Ákos és Horváth J. András már kísérletet tett az átalakuló társadalom választói csoportjainak elkülönítésére, az ő kategóriákat vettem kiindulási alapnak.

A tevékenységszerkezet szerinti felosztásnak a korabeli statisztikákig visszanyúló hagyományát követve, megkülönböztettem őstermelő és iparforgalmi, azon belül ipari illetve kereskedelmi, valamint közlekedési foglalkozásokat. Az iparosok és a kereskedők népes és eléggé heterogén csoportjait a jövedelmi helyzet szempontjának beemelésével próbáltam meg homogénebb csoportokra bontani. Ehhez az 1871–1872. évi adókimutatásokat hívtam segítségül.⁷⁵ Az adókimutatások adózókra lebontva és foglalkozásonkénti bontásban is közlik az adóösszegeket, így az átlagadó alapján megállapíthatóak az egyes szakmák jövedelmi viszonyai.⁷⁶ Ezek alapján, feltételezve, hogy a szakmák presztízse és jövedelmi viszonyai között van összefüggés, magasabb és alacsonyabb presztízssű foglalkozások szerint bontottam ketté mind az iparosok, mind a kereskedők csoportját.⁷⁷ Míg a kereskedők esetében az állami adóként és közszégi pótlékként megfizetett évi 100 forintnál húztam meg a két csoport közötti határt, az iparos szakmák esetében a 100 forintos határt csak nagyon kevés szakma adója érte el, így itt 50 forint megfizetett adó felett már a magasabb presztízssű kategóriába tettem a szakmákat.⁷⁸ (Természetesen ezzel a módszerrel az adott személyek jövedelmi viszonyai nem térképezhetők fel, csak foglalkozásuk korabeli megítélését segít megismerni.) A csekély számú szolgáltató szakmát is (például borbély, kéményseprő) az iparosok

⁷³ *Kövér*, 1998. 72. p.

⁷⁴ *Kövér*, 1998. 102. p.

⁷⁵ *Kőrösi*, 1875.

⁷⁶ Az 1870. évre városrészenként lebontva is közöl adóadatokat Kőrösi József, de szerintem a szakmák presztízisének megállapításához az egész városban fizetett adók mértéke a mérvadó, hiszen e szakmák tevékenysége sem csak egy-egy városrésze korlátozódott. *Kőrösi*, 1873.

⁷⁷ Horváth J. András is megkülönböztette a magas és alacsony presztízssű iparos és kereskedő kategóriákat. *Horváth*, 1998. 487. p.

⁷⁸ Igaz, az 1873-tól tartó gazdasági válság összekuszálhatta e szakmák jövedelmi viszonyait.

közé soroltam, akárcsak azokat, akiknek a foglalkozása gyárosként lett feltüntetve — őket mind a magasabb státusú iparosok kategóriájába helyeztem. Külön kategóriába kerültek a bérkocsisok, fuvarosok, illetve a vendéglősök, kocsmárosok és szállodabérlők, akiknél a jól körülhatárolható tevékenységszerkezet nagy jövődelmi szóródással párosult.

A hivatali, tisztviselői munkát végzőket két kategóriára csoportosítottam. A viszonylag kevés számú magántisztviselőt külön csoportba soroltam, amely pontos megnevezések híján eléggé heterogénre sikeredett. Többségük könyvelő, biztosítási hivatalnok vagy gyári tiszt, de ide soroltam Jellinek Mór közúti vaspályai (lóvasúti) igazgatót, illetve a — szavazástól amúgy mind távolmaradó — hajóskapitányokat és a többi, hajón dolgozó alkalmazottat. Az állami, fővárosi és megyei hivatalnokokat, tekintet nélkül hivatali rangjukra, itt egy kategóriába soroltam, szavazási preferenciáik alapján ugyanis az — egyébként elég heterogén csoportokra bomló — hivatalnokok viszonylag homogén módon viselkedtek.

A nem hivatalnoki munkát végző diplomás értelmiségieket soroltam a következő kategóriába. Ide elsősorban a középiskolai tanárok kerültek, de ide soroltam — jobb híján — az építészeket és a művészeket, bár feltehetőleg ők sem rendelkeztek diplomával. A középiskolát járt értelmiségiek kategóriájába a tanítók illetve rajztanítók kerültek.

Végül az azonosíthatatlan foglalkozású ház- és telektulajdonosok heterogén csoportjába soroltam a magánzókat, a tőkéseket és a földbirtokosokat is, akiknek társadalmi státusát éppúgy nem lehetett pontosítani, mint a háztulajdonosokét.

A választói névjegyzéken és a szavazási listán szereplő nevek azonosítását megnehezítette a korszak többnyelvűsége és még meg nem szilárdult helyesírása. Többször egészen más formában jelent meg ugyanaz a név a kétféle listán, mivel a listákat vezetők gyakran hibáztak is: legtöbbször a háztulajdonosokat vették fel egy másik jogcímen is a névjegyzékbe. Arra is van példa, hogy egy név kétszer szerepel a szavazási listán, pedig a választói névjegyzékben csak egyszer szerepel. A szavazási listákon voltak olyan nevek is, amelyeket nem sikerült egyértelműen egyik, a névjegyzékben szereplő névvel sem azonosítani. Az ilyen, nem egyértelmű eseteket kihagytam az adatbázisból.⁷⁹ Olyankor azonban, amikor a két eltérő név között egyértelmű volt a megfelelés, például eltért a keresztnév, de csak egyszer fordult elő a névjegy-

79 Bizonyára vannak további kettőződésesek is, de a többi gyanús esetben nem volt megállapítható, hogy ugyanarról a személyről, vagy csupán névazonosságról van-e szó.

zékben a családnév, azonos személynek vettem a két név tulajdonosát.⁸⁰ Azoknál az ismétlődő neveknél, ahol mindkét, azonos nevű szavazó ugyanarra a jelöltre szavazott, szintén „érvényesként” kezeltem mindkét voksot.⁸¹

A szavazási listák tanúsága szerint 1878-ban az első fordulóban 843-an szavaztak, ebből 361-en Thaly Kálmánra, 279-en Steiger Gyulára és 203-an Wodianer Bélára. A második fordulóban Thaly Kálmán 518, Steiger Gyula 373 szavazatot kapott, azaz összesen 891 voksot adtak le. A választói névjegyzéken szereplő, az egyértelmű ismétlődések nélkül számított 1476 választójogosult közül tehát az első fordulóban 57,11% vett részt a választásokon, míg a második fordulóban 60,37%-os volt a részvételi arány. Az adatbázisba azonban csak 785, illetve 841 szavazat került be, mivel a többi szavazat olyan választóktól származott, akik azonos nevéek, de más jelöltre szavaztak, így azonosításuk nem volt lehetséges, vagy pedig nem lehetett egyértelműen azonosítani a szavazási listán szereplő nevet a választói névjegyzékben. 1881-ben a névjegyzéken szereplő 1863 névből az egyértelmű ismétlődések nélkül számított 1836 választó közül 1116 szavazatát tudtam azonosítani, ami azt jelenti, hogy a részvétel valamivel nagyobb, legalább 63,77%-os volt. A továbbiakban csak az egyértelműen azonosított szavazatokat vizsgálok.

A választópolgárok

4. táblázat

A választópolgárok megoszlása jogcím szerint

jogosultság	1878	1881
földbirtok	0,72%	0,54%
házbirtok	31,93%	28,99%
jövedelem	37,33%	49,06%
értelmiség	29,95%	21,31%
régi jog	0,00%	0,05%

⁸⁰ Speck és Gray az azonos családnévű és eltérő keresztnévű személyeket azonosnak vette, ha a két keresztnév kezdőbetűje megegyezett. *Speck–Gray*, 1970. 107–109. p.

⁸¹ Speck és Gray is elfogadták ezeket az eseteket: *Speck–Gray*, 1970. 108. p.

jogosultság	1878	1881
n. a.	0,07%	0,05%
összesen	100,00%	100,00%
összeg	1519 fő	1863 fő

A 4. táblázat, azaz a választójogosultság jogcím szerinti megoszlásának áttekintésekor feltűnik a házbirtok mindkét névjegyzéken megfigyelhető magas aránya, illetve a jövedelmi jogcímen bejutók előretörése. Ez utóbbi ugyan magyarázható azzal, hogy 1878-ban a 221 hivatalnok közül 202 fő, azaz 91,4%-uk értelmiségi jogcímen került be a választójogosultak közé, pedig a választójogi törvény nem tartalmazott olyan rendelkezést, amely őket ezen az alapon választójogosultsághoz juttatta volna. Valószínűleg itt a választói névjegyzék összeállításakor elkövetett szisztematikus hibáról lehet szó, mivel ennek a kategóriának a tagjai csak jövedelmi szintjükkel ütötték meg a választójogosultság mércéjét. 1881-ben már realisabb mértékben sorolták be a hivatalnokokat az értelmiségi jogcímmel rendelkező közé. Budapest dinamikusan fejlődő kerületeiről lévén szó, nem meglepő a földbirtok, illetve a régi jog alapján választók alacsony aránya. Az 5. táblázaton pedig megfigyelhető, hogy 1878-hoz képest a következő három évben nem volt jelentős elmozdulás a választópolgárság foglalkozási összetételében.

5. táblázat

A választópolgárok megoszlása foglalkozási kategóriák szerint

foglalkozási kategória	1878	1881
hivatalnok	381	385
magántisztviselő	41	66
diplomás értelmiségi	75	104
tanító	19	33
magas státusú iparos	72	98
alacsony státusú iparos	172	166

foglalkozási kategória	1878	1881
magas státusú kereskedő	48	48
alacsony státusú kereskedő	106	133
őstermelő	183	204
fuvaros	55	66
vendéglátó	88	113
háztulajdonos	231	361
összesen	1471	1777

A nem szavazók

A választójogosultak több mint egyharmada egyik választási fordulóban sem adott le szavazatot. Közöttük bizonyosan vannak még rejtőzködő „duplák”, vagyis akiket két különböző jogcímen is névjegyzékbe vettek, csak például különböző lakcímen, így nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy egy vagy pedig két személyről van-e szó. Minden bizonnyal ez duzzasztotta fel a nem szavazó háztulajdonosok számát, ráadásul az ő esetükben lehet a leginkább feltételezni, hogy más választókerületben is összeírták őket, és esetleg ott szavaztak. Az sem lehet véletlen, hogy az összes hajós, akiket a IX. választókerületben írtak össze, de a lakcímberegységnél egy-egy hajó neve található, távolmaradt a választástól. Ők feltehetőleg nem is tartózkodtak a választás idején a választókerületben. A nem szavazók között találhatók azok az esetek is, ahol nem tudtam a szavazási listán szereplő nevet biztosan egyik névjegyzéki névvel sem azonosítani. A nem szavazók csoportját ezen túlmenően azért is fenntartással kell kezelni, mert a korszakban nem minden szavazatot „gyűjtöttek be” a kortesek, hanem gyakran csak annyit, amennyi a győzelemhez kellett, hiszen minden egyes szavazatnak komoly költségei lehettek.

Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy minden jel szerint Kőbányán Ferencvárosnál sokkal magasabb lehetett a másutt (szintén) lakóhellyel rendelkezők aránya: a címtárak szerint több azonosítható kőbányai választónak valamelyik belső pesti kerületben volt a lakcíme, ők feltehetően egy kőbányai szőlő, telek vagy nyaraló birtoklása révén kerültek összeírásra ebben a kerületben. Közülük lehettek olyanok, akik, mivel feltehetőleg másutt is összeírták őket, másutt is szavaztak, így

a szavazási listáról való hiányzásuk nem feltétlenül politikai passzivitásukra enged következtetni.

Az alább, a 6.–8. táblázatban közölt távolmaradási adatok megerősítik Horváth J. András állítását, hogy a legmagasabb státusú választók voltak a legkevésbé aktívak. Továbbá azt is meg lehet figyelni, hogy a társadalmi státus és a szavazási részvétel aránya között általában összefüggés van. Ez nem feltétlen, hiszen az alacsonyabb presztízsű kereskedőszakmák képviselői kisebb arányban voksoltak, mint a magasabb presztízsű kereskedők. Az őstermelők, az alacsonyabb presztízsű iparosok és a vendéglősök, azaz a középosztály alatti választók szavazási hajlandósága volt a legmagasabb. A diplomás értelmiségiek politikai aktivitását is felülmúlja a középfokú értelmiségieké. Az összefüggés okai azonban nem tűnnek egyértelműnek. A kortárs megfigyelő rögtön a szavazáson való megjelenés kecsegtető anyagi vonzataira utalna. Ezek a foglalkozási kategóriák azonban nem feltethetőek meg egyszerűen a jövedelmi viszonyoknak.

A szavazók

6. táblázat

*Az 1878-as 1. fordulóban leadott szavazatok megoszlása
foglalkozási kategóriák szerint
sorszázalék, n = 1476*

foglalkozási kategória szavazat	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott
hivatalnok	28,35%	4,20%	23,36%	44,09%
magántisztviselő	29,27%	7,32%	12,20%	51,22%
diplomás értelmiségi	22,67%	8,00%	5,33%	64,00%
tanító	31,58%	15,79%	10,53%	42,11%
magas státusú iparos	15,28%	25,00%	18,06%	41,67%
alacsony státusú iparos	12,21%	45,35%	6,98%	35,47%
magas státusú kereskedő	16,67%	20,83%	12,50%	50,00%
alacsony státusú kereskedő	12,26%	17,92%	23,58%	46,23%

foglalkozási kategória szavazat	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott
őstermelő	8,20%	43,72%	4,92%	43,17%
fuvaros	7,27%	40,00%	1,82%	50,91%
vendéglátó	10,23%	36,36%	11,36%	42,05%
háztulajdonos	16,02%	20,35%	5,63%	58,01%
n.a.	0,00%	20,00%	0,00%	80,00%
összesen	17,68%	22,70%	12,80%	46,82%

Az első fordulóban szavazatot leadó választók foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását tartalmazza a 6. táblázat, melyből kiderül, hogy a Steiger Gyulát és Wodianer Bélát szavazatukkal inkább kitüntetett kategóriák között csak némi együttjárás fedezhető fel: mindketten az átlagosnál több szavazatot kaptak a teljes hivatalnoki kartól, és az átlagosnál kevesebbet az alacsony presztízsű iparosoktól, az őstermelőktől, a fuvarosoktól, a vendéglátósoktól és a háztulajdonosoktól. A magántisztviselők és az értelmiségiek, valamint kismértékben a háztulajdonosok kategóriáiban viszont Steiger Gyula szavazatai erősen felülreprezentáltak, míg Wodianer Béla a magas presztízsű iparosok és az alacsony státusú kereskedők között volt sikeres (utóbbiak között meg is előzte vetélytársait).

Thaly Kálmán választói bázisát különösen a fuvarosok, az őstermelők, az alacsony státusú iparosok és a vendéglősök alkották, míg az átlagnál kevésbé volt népszerű a hivatalnokok, az értelmiségiek, a magántisztviselők valamint az alacsony státusú kereskedők körében. A háztulajdonosok szavazatainak az átlaghoz való közelsége nem meglepő, de az már annál inkább, hogy a magas státusú kereskedők szavazatainak megoszlása szinte tökéletesen azonos az átlagos megoszlással.

A második fordulóban a magas státusú kereskedők körében viszont már egyértelműen Thaly került fölénybe, ahogy ez a 7. táblázatból kiderül:

7. táblázat

*Az 1878-as 2. fordulóban leadott szavazatok megoszlása
foglalkozási kategóriák szerint*

n = 1476

foglalkozási kategória/szavazat	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott
hivatalnok	49,34%	5,25%	45,41%
magántisztviselő	34,15%	12,20%	53,66%
diplomás értelmiségi	28,00%	9,33%	62,67%
tanító	31,58%	21,05%	47,37%
magas státusú iparos	15,28%	36,11%	48,61%
alacsony státusú iparos	11,63%	56,40%	31,98%
magas státusú kereskedő	12,50%	50,00%	37,50%
alacsony státusú kereskedő	16,04%	45,28%	38,68%
őstermelő	10,38%	62,84%	26,78%
fuvaros	14,55%	43,64%	41,82%
vendéglátó	9,09%	59,09%	31,82%
háztulajdonos	15,15%	28,14%	56,71%
n.a.	0,00%	20,00%	80,00%
összesen	23,92%	33,06%	43,02%

Milyen következtetések vonhatók le a szavazatok megoszlásából, milyen társadalmi csoportok támogatták a különböző jelölteket? Steiger Gyulát a magasabb foglalkozási és lakóhelyi státusú és választók támogatták. Így a legerősebb bázisa a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében volt. Thaly Kálmánnak is jól körülhatárolható választói bázisa volt: az őstermelők, a fuvarosok, a vendéglősök szavazatainak nagy részét megszerezte. Thaly választói tehát azokból a csoportokból rekrutálódtak, amelyeket Horváth J. András válságos helyzetben lévő csoportokként jellemzett, és az 1884-es józsefvárosi választásokon tiltakozá-

sukat részben az antiszemita jelölt támogatásával fejezték ki.⁸² Thaly Kálmánnak sikerült szavazatokat szereznie, igaz, nem sokat, az állami kis- és középhivatalnokok körében is: nem mindenki érezte úgy, hogy a karrierjét veszélyeztetné az ellenzékre leadott szavazat. A hivatalnoki-értelmiségi rétegek idegenkedése Thaly Kálmántól azonban szinte általános, a nem tisztviselő értelmiségben és a magántisztviselői rétegben sem sikerült sok voksot gyűjtenie.

A második fordulóban az egyes foglalkozási csoportok voksainak megoszlását szemlélve egyértelműnek tűnik a választóvonal a hivatalnokok, az értelmiségiek és a magántisztviselők körében Steiger Gyula, míg a nem „értelmiségi” foglalkozásoknál Thaly Kálmán támogatottsága volt a domináns. Ha azonban az első forduló eredményeit is figyelembe vesszük, akkor ezt a képet árnyalhatjuk. A harmadik jelölt, Wodianer Béla támogatói csoportja már sokkal heterogénebb. Az ő támogatottsága Steiger Gyuláéval összemérhető mértékű a hivatalnoki kategóriákban, ellenben jóval szerényebb az értelmiségiek és a magántisztviselők körében. Viszont, Steigerrel szemben, Wodianer egyes nem értelmiségi kategóriákban is az átlagosnál jobban szerepelt, így a magas presztízsű iparosok illetve a kereskedők körében. Különösen az alacsony státusú kereskedők csoportjában ért el sikert, hiszen ebben a kategóriában 43,9%-os eredményével ő kapta a legtöbb szavazatot. Ez talán választási ígéreteivel magyarázható: kampánybeszédében igazságosabb adórendszert ígért, és az ipar és a kereskedelem fejlesztését jelölte meg fő céljának, ha megszerzi a mandátumot.⁸³ A második fordulóra viszont a két jelölt közötti választóvonalak az „értelmiségi” – nem „értelmiségi” szembenállásra redukálódtak.

1881-ben az új kormánypárti jelölt, Kemény Gábor valamelyest előretört a nem „értelmiségi” kategóriákban, különösen az alacsony státusú kereskedők körében meglepő, hogy csaknem annyi szavazatot kapott, mint függetlenségi riválisa. Az 1878-ban is megfigyelt tendenciák azonban ekkor is jelentkeztek, mint az alábbi táblázaton látható.

⁸² Horváth, 1998: 513. p.

⁸³ Wodianer, 1878b: 2–3. p.

8. táblázat

Az 1881-ben leadott szavazatok megoszlása foglalkozási kategóriák szerint
n = 1116

foglalkozási kategória\szavazat	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	nem szavazott
hivatalnok	60,78%	4,16%	35,06%
magántisztviselő	51,52%	6,06%	42,42%
diplomás értelmiségi	44,23%	9,62%	46,15%
tanító	39,39%	21,21%	39,39%
magas státusú iparos	30,61%	37,76%	31,63%
alacsony státusú iparos	13,25%	51,81%	34,94%
magas státusú kereskedő	16,67%	45,83%	37,50%
alacsony státusú kereskedő	30,08%	31,58%	38,35%
őstermelő	10,78%	63,24%	25,98%
fuvaros	22,73%	46,97%	30,30%
vendéglátó	19,47%	49,56%	30,97%
háztulajdonos	16,34%	24,10%	59,56%
n.a.	35,06%	22,08%	42,86%
összesen	30,70%	29,20%	40,09%

A „stabil” szavazók

Hogyan szavaztak 1878-ban az első forduló szavazói a második forduló során? Ezt mutatja be a 9. táblázat. Steiger Gyula és Thaly Kálmán mindkét fordulóban voksoló hívei szinte mind konzisztensen szavaztak. Nyolc olyan személy volt,⁸⁴ aki az első fordulóban Steiger Gyulára, míg a másodikban Thaly Kálmánra szava-

⁸⁴ Foglalkozásuk szerint egy MÁV-személypénztárnok, egy pék, egy mészáros, egy ügynök, egy kocsmáros és három háztulajdonos.

zott, a fordított esetre pedig csupán három példa akadt.⁸⁵ Ez azt mutatja, hogy hatalmi úton nem került sor a választók „meggyőzésére” a két forduló között. Wodianer Béla szavazóinak a második fordulóban is véleményyt nyilvánító részének többsége, 61,6%-a Steiger Gyulára voksolt. Wodianer szavazói között a 63 hivatalnokból csupán ketten szavaztak Thaly Kálmánra, a három magántisztviselő mind Steiger Gyulára szavazott, az öt értelmiségi közül viszont már csak ketten. A nem értelmiségi kategóriákban Wodianer szavazóinak nagy többsége Thaly Kálmán mögött sorakozott fel. Thaly Kálmán második forduló győzelmét tehát elsősorban nem a Steiger Gyulától elhódított hívektől, és nem is csak Wodianer Béla szavazói megszerzése révén érte el (Wodianer szavazói közül a második fordulóban szavazóknak csak egyharmada voksolt Thalyra). Mint a következő táblázatból látható, a Thaly Kálmánra leadott második forduló szavazatok nagyobb arányban származnak az első fordulóban leszavazottak újbóli felvonultatásából, valamint az első fordulóban szavazatot le nem adott választók jobb mozgósításából (a 178 második forduló új szavazó 68,5%-a őt támogatta). Ezzel szemben Steiger Gyula csak Wodianer Béla szavazói felé tudta bővíteni bázisát, de így sem dolgozhatta le az első fordulóban kialakult hátrányát.⁸⁶ Egymás szavazóbázisát pedig lényegében nem tudták megbontani a jelöltek.

9. táblázat

A szavazói magatartás stabilitása 1878-ban

n = 1476

1. forduló/2. forduló	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
Steiger Gyula	204	8	49	261
Thaly Kálmán	3	302	30	335
Wodianer Béla	90	56	43	189

⁸⁵ Egy vágóhíd-felügyelő, egy pénztárnok és egy majoros.

⁸⁶ Wodianer Béla programbeszédének (*Wodianer*, 1878b) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében megtalálható példányában egy korabeli bejegyzés Wodianer Bélát olyan jelöltként jellemzi, akinek nem volt pártja, de miatta lett Thaly Kálmán a „nevető harmadik”. Ha Wodianer indulása nélkül szavazói az első fordulóban olyan megoszlásban szavaztak volna a két másik jelőltre, mint ahogy ténylegesen a második fordulóban tették, Steiger szerzett volna többséget.

1. forduló/2. forduló	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
nem szavazott	56	122	513	691
összesen	353	488	635	1476

Mint a következő két táblázatból látható, az előző állítás akkor is megköszönhető, ha összevetjük a két 1878-as forduló és az 1881-es szavazás eredményeit. Kemény Gábor választói közül 13-an szavaztak Thaly Kálmánra az 1878-as első fordulóban, 23-an pedig a második fordulóban: ez az adat tompítja a tömeges szavazatvásárlási és hatalmi visszaélések Keménnyel szemben megfogalmazott vádját, hiszen fordított előjellel is hasonló mértékű „pálfordulások” történtek.

10. táblázat

A szavazói magatartás stabilitása 1878. 1. forduló és 1881 között
n = 324

1878 1. ford./1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	összesen
Steiger Gyula	87	20	107
Thaly Kálmán	13	135	148
Wodianer Béla	53	16	69
összesen	153	171	324

11. táblázat

A szavazói magatartás stabilitása 1878. 2. forduló és 1881 között
n = 346

1878. 2. ford./1881	Kemény Gábor	Thaly Kálmán	összesen
Steiger Gyula	127	21	148
Thaly Kálmán	23	175	198
összesen	150	196	346

A szavazótáborok vizsgálata mellett a legelkötelezettebb szavazók vizsgálatára is lehetőség nyílik: ők a választási jegyzőkönyvben felsorolásra kerülő jelöltajánló választók, valamint a jelölteknek a választási bizottságokban helyet foglaló bizalmi férfiak.⁸⁷ Ebből az tűnik ki, hogy minden jelölt próbált tekintélyes vagy egyes társadalmi csoportokban nagy befolyással rendelkező ajánlókat vagy bizalmi férfiakat felvonultatni (a kocsmárosok is bizonyára közéjük tartoztak, ők vendégköritűket voltak képesek befolyásolni). Az is megfigyelhető, hogy a jelöltek legelkötelezettebb szavazói nagyrészt a szavazóbázisok társadalmi összetételét képezték le.

A két választáson a bizalmi férfiak körében jelentős volt a személyi átfedés: a választási bizottságban mind 1878-ban, mind 1881-ben helyet foglalt Morócz István, mint választási elnök, Fácányi Ármin és Pordán Imre, mint küldöttségi elnök vagy elnökhelyettes (rajtuk kívül csak az 1878-as első fordulóban volt küldöttségi elnök Nartel Mór, és csak 1881-ben küldöttségi elnök Schmidlechner Károly).⁸⁸ Ennek ellenére úgy tűnik, 1878-ban nem gördítettek akadályt a függetlenségi jelölt megválasztása elé (már ha 1881-ben a bizottságnak valóban volt szerepe a végeredmény kialakításában).

Az 1878-as választópolgárok lakóhely szerinti csoportosításban

A választói névjegyzékeken megadott lakcímek segítségével a választók lakóhelyük alapján is csoportosíthatók. A lakóövezeti besorolás és a foglalkozási kategória egyaránt ugyanazt a változót fejezi ki: az adott személy társadalmi státusát. A két változó használata együtt közelíti meg legjobban a társadalmi státus fogalmát, hi-

⁸⁷ Feltehetően az ajánlók között lehetnek a helyi közvéleményt befolyásolni képes, weberi értelemben vett honoráciorok. BFL IV.1405 1. doboz, 1878., 1881. évi választási iratok. IX. választókerület.

⁸⁸ Ők Nartel Mór és 1881-ben Morócz István (orvos, OMGE-titkár, MTA tag) kivételével, valamennyien a IX. választókerületben voltak választópolgárok, és mind konzervensen Steiger Gyulára, illetve Kemény Gáborra szavaztak. 1881-re az egyik (természetesen a kormány)párt fő kortesei a szavazatszedő küldöttségek vezetésével lényegében azonosak lettek, ezt tette szövé a Thaly-párt. A Kemény-párt kortesei: Pordán Imre ügyvéd, Korizmic László földhivatal-intézet hivataltnok (1878-ban országgyűlési képviselő, MTA-tag), dr. Wagner Géza ügyvéd, Schmidlechner Károly háztulajdonos, Fácányi Ármin gyógyszerész, Prückler László gyáros, dr. Virava József ügyvéd, Csiky Kálmán református gimnáziumi tanár, országgyűlési képviselő, dr. Schönberg Ármin ügyvéd. Lásd: Egyetértés, 15. (1881) 127. sz. (1881. május 9.) 1. p. Közülük Pordán Imre, Schmidlechner Károly, Fácányi Ármin, Wagner Géza elnök, helyettes vagy jegyző, a választási elnök, Morócz István Kemény kortese, csak Röck Géza, a másik jegyző nincs nevesítve közöttük.

szen a foglalkozási kategóriák többsége nem fejezi ki az adott személy pontos jövedelmi vagy presztízshelyzetét, és ugyanez mondható el a lakóövezeti besorolásról, hiszen tökéletes szegregáció még ekkor sem jellemezte a választókerületet.

Noha Ferencváros és Kőbánya a főváros két legszegényebb kerületeként volt ismert, azért magasabb társadalmi státusú polgárok itt is éltek. A Ferencváros esetében ráadásul egyértelmű a lakóhely és a társadalmi státus összefüggése: a városközponttól távolodva egyre alacsonyabb státusú területeket találunk, jól megfigyelhetők az övezetek.⁸⁹ A klasszikus városökológiai modellek egy egész nagyvárosra történő általános alkalmazhatósága ugyan az empirikus kutatások fényében rendre megkérdőjeleződött, de bizonyos városoknál, egyes körzetekben mégis megfigyelhető a társadalmi státus szerinti elkülönülés városökológiai logikája. Budapest esetében az övezetes, illetve szektoriális hatás, tehát a városközponttól távolodva más-más jellegű, ezért eltérő társadalmi státusú népességnek otthont adó területek világos elkülönülése jól megfigyelhető a Duna bal partján fekvő belső (V–IX.) kerületeknél.⁹⁰ Csanádi Gábor és Ladányi János, amikor a klasszikus városökológiai modellek tarthatatlanságát Budapest példáján mutatták be, elismerik, hogy ezeken a területeken felismerhető az övezethatás, csak éppen a tudatosan övezetképző várostervezés hatását látták jelentősebbnek, mint a spontán folyamatokét.⁹¹ A várostervezés eredményei az 1870-es évektől kezdtek jelentkezni, addig viszont spontán módon övezetes, illetve inkább szektoriális (azaz egy főútvonal mentén kifelé hatoló) fejlődés jellemezte a belső pesti városrészeket.⁹² A Ferencvárosban eleinte a szektoriális terjeszkedés a Soroksári utcára (mai Ráday utca), mint a városból kivezető főútvonalra fűződött fel, az 1870-es években ez a funkció már a kerület határát képező Üllői útra jellemző.⁹³ A városrész átmeneti övezet jellegét az

89 Ennél heterogénebb kerület csak a Józsefváros volt, ahol a Nemzeti Múzeum környéki mágánsgyedytől a Külső-Józsefváros szegénynegyedeiig a főváros teljes társadalmi spektruma, viszonylag éles területi elkülönülésben, leképeződött.

90 Budán és az 1950-ben a fővárosához csatolt agglomerációs településeken a terepviszonyok, illetve a sokféle egyedi sajátosságot felmutató településfejlődés miatt ezek a modellek végképp nem használhatóak. Vö. *Csanádi–Ladányi*, 1992. 27.

91 *Csanádi–Ladányi*, 1992. 37. p. Azt Csanádi és Ladányi is elismeri, hogy Budapest esetében a nagyvárosok többségéhez képest jobban érvényesül a városközponttól való távolság — a spontán övezetek kialakulásának irányába ható — jelentősége. *Csanádi–Ladányi*, 1992. 152. p.

92 *Csanádi–Ladányi*, 1992. 36. p.

93 Ezt mutatja, hogy az Üllői úton a telekhatárok nagyméretű osztódására került sor: a legmagasabb telekkönyvi számok a helyrajziszám-rendszer bevezetése előtt mind az Üllői útra estek. A főútvonalak mentén pedig ebben az időben inkább a magasabb státusú népesség koncentráldott.

1870-es években már a városvezetés is erősítette, amikor ipari-logisztikai tevékenységek ferencvárosi megtelepedését ösztönözte.

Budapest esetében a szegregációs folyamatok ellen alkalmazható további érv a körfolyosós, a magasabb lakbérű, nagyobb, a középosztálynak lakhelyet nyújtó utcai és a kisebb, kispolgári és munkás egzisztenciákat befogadó udvari lakásokat magukba foglaló bérházak magas fokú heterogenitása. Az 1870-es évek VI–IX. kerületét azonban még nem a bérházak, hanem inkább a földszintes lakóházak jellemezték, így kevésbé volt gyakori eltérő státusú lakók egy házon belüli együttélése. Ezen megfontolások alapján megítélésem szerint kísérletet lehet tenni a ferencvárosi választók lakóhely szerinti elkülönülésének beemelésére a vizsgálat szempontjai közé.⁹⁴ Egyelőre kísérleti jelleggel az 1878-as választók lakóközret szerinti csoportosítását készítettem el, mivel a társadalmi státusnak a lakóhely alapján történő jellemzése felveti azt a problémát, hogy nem esünk-e esetleg az ökológiai tévkövetkeztetés csapdájába, hiszen egy szegregált lakókörnyezetben nem feltétlenül az adott körzetet jól reprezentálók szavazatai kerülnek többségbe, a magas státusú lakókörnyezetben szavazó nem feltétlenül magas társadalmi státusú egyén.⁹⁵ Csalóka lehet az is, ha a választók foglalkozási megoszlásából következtünk egy-egy lakókörnyezet foglalkozási szerkezetére.

A lakókörnyezetek kialakításához az 1890-es népszámlálás számlálókörzetei alapján osztottam fel a kerületet, mert a népszámlálás során ezeket az egységeket vették az összehasonlítás alapjául.⁹⁶ Az 1890-es népszámlálás után került sor először ilyen mélységben az adatok közzétételére, az 1870-es és 1880-as népszámlálás során még nem, a tizenkét év távlat ellenére talán ez a körzetbeosztás alkalmazható még az 1878-as viszonyokra is.⁹⁷ Kőbánya esetében azonban a népszámlálási felosztást nem alkalmazhattam. Egyrészt Kőbánya ekkor sokkal gyorsabban fejlőd-

94 Még az évtizedekkel későbbi 1890-es népszámlálási körzetek eredményeit feldolgozó, különféle változók (laksűrűség, cselédszám, ágyrajárók száma, túl népes lakások, magyar nyelvismert, analfabéták száma) területi eltéréseit ábrázoló kartogramok is világosan mutatják a Ferencvárosban tapasztalható lakóhelyi szegregációt: *Kőrösy*, 1894–1898. A heterogén Ferencvárost ellenpontozva, Kőbányán viszont ekkor még nem figyelhető meg az eltérő társadalmi státusú lakosok lakóhely szerinti szegregációja.

95 Az ökológiai tévkövetkeztetés fogalmáról ld. *Babbie*, 1998. 118–119. p.

96 Ezt az eljárást követte Horváth J. András is a Józsefvárosban. *Horváth*, 1998. 489–490. p.

97 *Kőrösy*, 1894–1898. A népszámlálási körzetek határait a kötetekben mellékelte térképek tartalmazzák. A népszámlálási körzetek ferencvárosi határai (mai utcanevekkel) a következők: 1-es körzet: Duna – Várház körút – Lónyay utca – Soroksári út – Haller utca – Mester utca – Vágóhid utca – Soroksári út – kb. a mai Könyves Kálmán körút. 2-es körzet: Várház körút – Üllői út – Kinizsi utca – Lónyay utca. 3-as körzet: Kinizsi utca – Üllői út – Ferenc körút – Lónyay utca. 4-es körzet: Ferenc körút – Tompa utca – Bokréta utca – Ipar utca – Soroksári út.

dött, mint Ferencváros, ebben az esetben még az 1878 és 1890 között eltelt tizenkét év is sokat számított. Új utcák jelentek meg, a népesség mozgása jelentősebb volt. Kőbányát továbbá nehéz övezetekre tagolni abban a korszakban, településrészei sokkal homogénebbek, mint a Ferencvárosban. Praktikus megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy Kőbánya választóit nem tagoltam lakóhely szerint tovább. Egyrészt az alacsony esetszám miatt (csupán 238 választójogosultról van szó), másrészt a lakcímek lokalizálásának nehézségei okán: Kőbányán ekkor ugyanis még alig voltak utcanévek, a helyrajzi számok (melyek közül a kőbányaiakról nem készült mutatókönyv), illetve a sommás lakcímmegjelölések pedig (például államépület, gyártelep, indóház — melyekből akár több is volt a kerületben) nem, vagy csak nehezen azonosíthatóak.

Az 1878-as választói névjegyzékeken a lakóhelyet még a régi utca- és házszám-beosztás, illetve telekkönyvi szám szerint adták meg. Az újonnan egyesített fővárosban éppen ekkor fogalmazódott meg a kaotikus utcanév-, házszám- és telekkönyvi viszonyok rendezésének igénye. 1878–1879-ben került sor az addig toldozott-foltozott telekkönyvi rendszer felváltására és új, az egész városban folyamatos számozást követő, egységesített helyrajzi számok kiosztására. Ezzel párhuzamosan zajlott az utcanévek felülvizsgálata — az ismétlődéseket elkerülendő —, valamint az addigi, nem éppen szisztematikus házszám kiosztás felváltása az áttekinthető, az utcákat páros és páratlan oldalra osztó új rendszerrel.⁹⁸ Az 1878-as választói névjegyzékekbe viszont ezek a változások még nem gyűrűztek be, itt a korábbi telekkönyvi számozással, a rendezést megelőző utcanévekkel és házszámbeosztással találkozhatunk.⁹⁹ A helyrajzi számok azonosításában Budapest topográfiai mutatójának a harmadik, a

5-ös körzet: Ferenc körút – Üllői út – Liliom utca – Tompa utca. 6-os körzet: Liliom utca – Üllői út – Thaly Kálmán utca – Balázs Béla utca – Tompa utca. 7-es körzet: Thaly Kálmán utca – Üllői út – Márton utca – Balázs Béla utca. 8-as körzet: Márton utca – Üllői út – Haller utca. 9-es körzet: Ipar utca – Bokréta utca – Balázs Béla utca – Márton utca – Haller utca – Soroksári út. A Haller utca – Mester utca – Vágóhid utca – Soroksári út – Könyves Kálmán körút vonalon kívül eső területek (a térképeken 0-val jelölve) külterületként nem tartoztak egyik körzetbe sem, pedig itt is élt — akár választójogú — népesség, például a Közvágóhid épületeiben. E beosztáson annyit módosítottam, hogy a Közvágóhidat a hozzá legközelebb fekvő 1-es körzethez csatoltam, az alacsony esetszámú 8-as körzetet pedig felosztottam a 7-es és a 9-es körzet között a mai Balázs Béla utca vonala mentén. Itt a telkek jó része 1878-ban még olyan hosszú volt, hogy gyakran két körzetet is érintettek, ezért is célszerű volt ezeket a telkeket egy körzetbe csoportosítani. Az eredetileg 9-es számot viselő körzet lett így a 8-as.

⁹⁸ *Hidvégi*, 2000. 6. p.

⁹⁹ Az 1880–1881-es lakcímtárral összevetve látható, hogy a választói névjegyzékekben nemcsak az utcanév, hanem a házszám is a régi.

Ferencvárost tárgyaló kötete segített,¹⁰⁰ míg a korabeli házszámokat a Holló Szilvia Andrea által kiadott térképeken azonosítottam.¹⁰¹

1878-ban az első fordulóban a szavazók, illetve a távolmaradók megoszlása lakókörzet szerinti bontásban a következő volt:

12. táblázat

Az 1878-as 1. fordulóban szavazók megoszlása körzetek szerint

n = 1449

lakókörzet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott	összesen
1 (fő)	39	19	34	121	213
1 (%)	18,3%	8,9%	16,0%	56,8%	100,0%
2 (fő)	56	26	34	122	238
2 (%)	23,5%	10,9%	14,3%	51,3%	100,0%
3 (fő)	49	50	26	55	180
3 (%)	27,2%	27,8%	14,4%	30,6%	100,0%
4 (fő)	12	63	9	58	142
4 (%)	8,5%	44,4%	6,3%	40,8%	100,0%
5 (fő)	13	15	5	38	71
5 (%)	18,3%	21,1%	7,0%	53,5%	100,0%
6 (fő)	10	58	24	66	158
6 (%)	6,3%	36,7%	15,2%	41,8%	100,0%
7 (fő)	7	44	6	48	105
7 (%)	6,7%	41,9%	5,7%	45,7%	100,0%

¹⁰⁰ Hidvégi, 2000. Az egykorú topográfiai mutató gyakorlatilag kezelhetetlen, mivel az újonnan kiosztott helyrajzi számok szerint rendezi az adatokat, amelyek viszont éppen nem szerepelnek a választói névjegyzékben.

¹⁰¹ Holló, 1994. 53–54., illetve 69–70. p.

lakókörzet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	Wodianer Béla	nem szavazott	összesen
8 (fő)	5	40	6	45	96
8 (%)	5,2%	41,7%	6,3%	46,9%	100,0%
Kőbánya (fő)	68	17	39	114	238
Kőbánya (%)	28,6%	7,1%	16,4%	47,9%	100,0%
hajó (fő)	0	0	0	8	8
hajó (%)	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
összesen (fő)	259	332	183	675	1449
összesen (%)	17,9%	22,9%	12,6%	46,6%	100,0%

A 12. táblázatból kiolvasható, hogy a legmagasabb részvételi arány a 3-as körzetben volt, csak ezután következnek a külső-ferencvárosi lakókörzetek, azok közül is a választás színhelyétől szolgáló Köztelekhez legközelebb fekvő 4-es és 6-os körzet. A második forduló esetében már más képet kapunk:

13. táblázat

Az 1878-as 2. fordulóban szavazók megoszlása körzetek szerint

n = 1449

lakókörzet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
1 (fő)	80	31	102	213
1 (%)	37,6%	14,6%	47,9%	100,0%
2 (fő)	74	41	123	238
2 (%)	31,1%	17,2%	51,7%	100,0%
3 (fő)	58	49	73	180
3 (%)	32,2%	27,2%	40,6%	100,0%
4 (fő)	14	72	56	142
4 (%)	9,9%	50,7%	39,4%	100,0%

lakókörszet	Steiger Gyula	Thaly Kálmán	nem szavazott	összesen
5 (fő)	16	23	32	71
5 (%)	22,5%	32,4%	45,1%	100,0%
6 (fő)	21	83	54	158
6 (%)	13,3%	52,5%	34,2%	100,0%
7 (fő)	8	68	29	105
7 (%)	7,6%	64,8%	27,6%	100,0%
8 (fő)	7	55	34	96
8 (%)	7,3%	57,3%	35,4%	100,0%
Kőbánya (fő)	70	58	110	238
Kőbánya (%)	29,4%	24,4%	46,2%	100,0%
hajó (fő)	0	0	8	8
hajó (%)	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
összesen (fő)	348	480	621	1449
összesen (%)	24,0%	33,1%	42,9%	100,0%

A második forduló után a legmagasabb részvételi arányok már a külső lakókörszetekben figyelhetők meg, sorrendben a 7-es, a 6-os, a 8-as és a 4-es körzetben, csak ezután következik a 3-as körzet. Érdeemes megfigyelni, hogy a két esélyes jelölt, Steiger Gyula és Thaly Kálmán között a legkiegyenlítettebb verseny mindkét fordulóban az inkább magas státuszú 3-as lakókörszetben volt. Elképzelhetőnek tartom, hogy a két fordulóban a lakókörszetenként mért részvétel eltérései a szavazók mozgósításának technikai miatt álltak elő: lehet, hogy az első fordulóban Thaly Kálmán kortesei csak a szavazás ideje alatt mozgósították pártjuk szavazóinak egy részét, és ezért a választás színhelyétől szolgáló Köztelek épületéhez legközelebb lakó híveiket, azaz a 3-as, kisebb mértékben — az első fordulóban a leginkább Thalyt támogató — 4-es körzet szavazóit mozgósították.¹⁰² A második fordulóra

¹⁰² A szintén közeli 1-es és 2-es körzetben volt Thaly Kálmánnak a legkevesebb választója a Ferenccvárosban, pedig ezek voltak a legtöbb választót adó lakókörszetek.

már felkészültebben, előre mobilizálhatták a stabilan Thaly-párti külső-ferencvárosi körzetek szavazóit, innen adódhat, hogy ezekben a Thaly-többségű körzetekben lett a legmagasabb a részvételi arány.¹⁰³ Mindez a szavazók és a nem szavazók megoszlásának az egyes választók attitűdjeitől kevésbé függő aspektusaira hívja fel a figyelmet.

A jövedelmi viszonyokat részben szintén tükröző lakóövezet szerinti besorolás alapján a részvétel és a társadalmi státus közötti összefüggés már nem akkora mértékű. Alapvetően az alacsonyabb státusú területeken a legmagasabb a részvételi arány, de nem feltétlenül. Kőbányán az alacsonyabb részvételt a feltehetőleg másutt is összeírtak nagyobb száma, valamint az inkább a Ferencvárosra koncentrálódó kampány magyarázhatja. Meglepőbb, hogy az inkább magasabb státusú 3-as körzetet a valóban alacsony státusú 7-es körzet után a második legmagasabb részvételi arány jellemzi, megelőzve ezzel négy alacsonyabb státusú körzetet is. Ennek a jelenségnek a magyarázatához át kell tekinteni külön-külön a két forduló részvételi arányait és a leadott szavazatokat.

Steiger Gyula három lakókörzetben ért el az első fordulóban többséget: a legmagasabb státusú 1-es (42,4%) és 2-es (48,3%) körzetben, valamint Kőbányán (54,8%). A 3-as körzetben csak egy, az 5-ösben pedig csak két szavazattal kapott kevesebbet, mint függetlenségi ellenfele. A legrosszabbul a 8-as körzetben szerepelt, ahol csupán öten voksoltak rá, így még 10%-ot sem kapott.

A Wodianer Bélára adott szavazatok feltűnően együtt mozognak Steiger Gyula eredményeivel. A legtöbb szavazatot az 1-es körzetben (37%), Kőbányán (31,5%) és a 2-es körzetben (29,3%) érte el a másik 67-es jelölt. Legrosszabbul ő is a külső ferencvárosi kerületekben szerepelt, kivéve a 6-os körzetet, ahol meglepő módon 24 szavazattal 26,1%-os eredményt ért el. Itt második lett, akárcsak az 1-es, 2-es körzetben és Kőbányán, ahol Thaly Kálmánt sikerült megelőznie, valamint a 8-as körzetben, ahol egy szavazattal kapott többet, mint Steiger Gyula.

Thaly Kálmán hat körzetben lett az első, a középső és a külső ferencvárosi lakókörzetekben, sőt a 4-es, 6-os, 7-es és 8-as körzetekben abszolút többséget szerzett (az utóbbiban 78,4%-ot), míg az 1-es és a 2-es körzetben valamint Kőbányán csak a harmadik lett.

A 13. táblázat szerint a második fordulóban a versenyben maradt jelöltek hozták azokat a körzeteket, ahol az első fordulóban győztek, kivéve a 3-as körzetet, ahol ekkor Steiger Gyula 54,2%-ot ért el (a már említett részvételi arány mellett). Egye-

103 A szavazási listákból ez nem bizonyítható. A leadott szavazatok sorrendje nem mutatja meg egyértelműen a szavazás helyszínére érkezés sorrendjét.

dül itt fordult elő, hogy valaki kevesebb voksot kapott, mint az első fordulóban: Thaly Kálmán csak 49 szavazatot kapott az előzőleg begyűjtött 50 helyett.

Feltűnő, hogy Thaly Kálmán mindkét választási évben viszonylag kevés szavazatot kapott Kőbányán. Talán ebben a kerületben kisebb figyelmet fordított a kampányra, és nem tudta úgy megszólítani még a nem értelmiségi jellegű szakmák képviselőit sem: erre utalhat a már idézett, elveszített 1881-es választás utáni neheztelése is, amikor a kőbányai sertéskereskedőket és sváb majorosokat bírálta megvesztegethetőségükért — pedig e szakmák képviselőit a Ferencvárosban nagyon is meg tudta győzni. Látható, hogy Thaly megkülönböztette a ferencvárosi és a kőbányai választókat: soraiból kitűnik, hogy összefüggést tételezett fel a kőbányai választók gyökértelensége és kevésbé markáns politikai elkötelezettsége között. Az azonban a 14. és 15. táblázatból kiderül, hogy 1878-ban is csak választókerülete ferencvárosi részében tudott győzni, és ebben a városrészben 1881-ben is ő lett a győztes.

14. táblázat

Az 1878. évi 2. forduló eredményei városrészek szerint
n = 8286

városrész	Steiger Gyula	Thaly Kálmán
Ferencváros	278	422
Kőbánya	70	58
Összesen	348	480

15. táblázat

Az 1881. évi eredmények városrészek szerint
n = 1116

városrész	Kemény Gábor	Thaly Kálmán
Ferencváros	463	481
Kőbánya	109	63
Összesen	572	544

Összegzés

A kampány eseményei, vagy a korábban idézett Thaly Kálmán-levél rávilágítottak a korabeli kampányfogások számos, a végeredményre nagy hatást gyakorló elemére. Látható, hogy a képviselőjelöltek csapatai nyilvántartották a választópolgárokat, foglalkozásuk szerint mérlegelték, mennyire megkörményezhetők, illetve mennyire kényszeríthetők (figyelemreméltó a Kemény Gáborra leszavaztatott hivatalnoki csoport). Megkülönböztettek fontos, illetve kevésbé fontos választókat. A korabeli választásoknak az a sajátossága is kiderül az idézetből, hogy nem szavaztattak le minden szimpatizánst, csak amennyire a győzelemhez szükséges volt, így a távolmaradókat nem feltétlenül politikai közömbösségükkel kell jellemezni, a nem szavazók egy része bizonyosan a be nem vetett „tartaléksereghez” tartozott. A korteshadjárat magas költségeinek mibenlétéről is sokatmondóak Thaly Kálmán megjegyzései, és joggal feltételezhető, hogy nemcsak az ellentábornak kellett a választók „meggyőzésére” nagyobb összegeket elköltenie.

Az 1878-as és 1881-es ferencvárosi és kőbányai választói névjegyzékek és szavazási listák elemzése megerősítette azt a hipotézist, hogy a politikai struktúrában visszatükröződött a magyar társadalom rétegzettsége. A választáson fellépő képviselőjelöltek személyén keresztül jól körülhatárolható társadalmi csoportok artikulálták érdekeiket. A dualizmus kori országgyűlésnek alapvetően a közjogi kérdések menti megosztottsága így nem jelentette azt, hogy a képviselők ne képviseltek volna konkrét társadalmi csoportokat és azok érdekeit. A modern pártrendszer előtti (proto- vagy honorácior) pártok így, ha szervezeti felépítésükben nem is hasonlítottak a modern pártokra, ugyanazt a funkciót töltötték be, azaz adott társadalmi rétegek igényeit jelenítették meg a politikai térben.

A korszak politikai rendszerében természetesen nem mindenki jutott ugyanakkora szóhoz: a választójogi cenzus a társadalom többségét kívül rekesztette a parlamentarizmus sáncain, de a szavazati joggal bírók összetételét elemezve kiderült, hogy eme választópolgárság is eléggé tagolt volt, és egymástól nagyban különböző társadalmi rétegek tartozhattak ide. Szintén ezt támasztották alá a választópolgárság összetételének eddigi elemzései.

A társadalmi státus, a foglalkozás vagy a lakókönyezet önmagukban természetesen nem magyarázzák meg a szavazók vagy nem szavazók politikai döntéseit, egyéni választásait. Az okok jóval bonyolultabbak, számtalan más tényező, az etnikai-felekezeti hovatartozás, a családi kapcsolatok, egyedi szituációk jóval nagyobb mértékben befolyásolhatták a választói magatartást. A választói névjegyzékekből azonban a választókról további adatokat nem lehet megismerni. Annyi azonban a vizsgált adatokból is megállapítható, hogy a korszak pártstruktúrája és

társadalmi rétegződése között volt összefüggés, a szavazatok megoszlása és a szavazók társadalmi struktúrában betöltött helye között megfigyelhető a kapcsolat — Horváth J. András következtetését az 1884. évi józsefvárosi képviselő-választásról az 1878-as és 1881-es IX. választókerületi eredmények is megerősítik.

Seymour Martin Lipset szerint a modern pártrendszerekben megfigyelhető az az összefüggés, hogy az alacsonyabb társadalmi státusúak szavaznak a rendszerkritikus, „baloldali”, míg a magasabb státusúak a „status quo”-t kifejező pártokra.¹⁰⁴ Lipset azonban felhívja a figyelmet, hogy önmagában a jövedelmi különbségek nem magyarázzák egyértelműen a bal- illetve jobboldali pártkötődést, hanem az egyén relatív elégedettségét is figyelembe kell venni.¹⁰⁵ Lipset a „rendszerkonform” és a „rendszerkritikus” pártok szavazóinak társadalmi státusát a modern tömegpártokkal kapcsolatosan vizsgálta, de a szükséges elővigyázatosság¹⁰⁶ mellett véleményem szerint a dualizmus korának pártéletével kapcsolatban is érvényesen tehető fel a kérdés: kitapintható-e némi összefüggés a választópolgár társadalmi státusa és szavazata között. A kormánypárti szavazónak ugyanis egy érzelmi azonosulásra kevés lehetőséget nyújtó politikára kellett voksolnia, míg a függetlenségi szavazó egy, az adott rendszerbe beilleszkedni képtelen formációra adta voksát.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltári és kéziratári források

Budapest Főváros Levéltára (= BFL)

IV.1405. Budapest Székesfőváros Központi Választmánya iratai:

1. doboz, VB iratok, IX. választókerület, 1878. és 1881. évi választási jegyzőkönyvek
2. doboz, VB iratok, IX. választókerület, 1878. és 1881. évi szavazási listák
4. doboz, VB iratok, IX. választókerület, 1878. és 1881. évi választói névjegyzékek

Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK)

Kéziratár, Levelestár, Thaly Kálmán levelei hg. Odescalchi Arthurnak

¹⁰⁴ Lipset, 1995. 276–277. p.

¹⁰⁵ Lipset, 1995. 276, 279. p.

¹⁰⁶ Boros Zsuzsanna és Szabó Dániel utalt arra, hogy a modern pártok vizsgálati szempontjai nem feltétlenül alkalmazhatók a premodern pártok tanulmányozásakor. *Boros–Szabó*, 1975. 524. p.

Sajtó

- Egyetértés, 15. (1881)
 Függetlenség, 2. (1881)
 A nép zászlója, 11. (1878)
 Vasárnapi Ujság, 28. (1881), 37. (1890)

Nyomtatott források, kézikönyvek

- Adressen-Kalender, Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873. 1873. Pest, Légrády, 1873.
- Berza, 1993. Budapest Lexikon I–II. Főszerk.: Berza László. Akadémiai, Budapest, 1993.
- Budapest főváros cím- és lakjegyzéke 1880–81. Budapest, 1881.
- Budapest főváros cím- és lakjegyzéke 1882. Budapest, 1882.
- Hidvégi, 2000. Pest város topográfiai mutatója 3. Ferencváros. Bácskai Vera kézírata alapján összeállította Hidvégi Violetta. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000. (Topográfiai mutatók IV.)
- Hof-und Staats-Handbuch 1878. Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie für 1878. Wien, K.K. Hof-und Staatsdruckerei, 1878(?).
- Holló, 1994. Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken 1686–1896. Officina Nova, Budapest, 1994.
- Kemény, 1881. Kemény Gábor báró földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter programbeszéde 1881. június 16-án választói előtt. Budapest, Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, 1881.
- Képviselőházi napló Képviselőházi napló, 1878. 19. kötet, 1881. május 12. – június 1.

- Kőrösi*, 1873. *Kőrösi József*: Pestvárosi jövedelmi adó tanulmányok. Az 1870. adatok alapján. Ráth Mór, Pest, 1873.
- Kőrösi*, 1875. *Kőrösi József*: Pestvárosi adó-tanulmányok, az 1871. és 1872. évi jövedelmi és házbér-adóról. Ráth Mór, Budapest, 1875.
- Kőrösy*, 1871. *Kőrösy (Kőrösi) József*: Pest, szabad királyi város, az 1870-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, Ráth Mór, 1871.
- Kőrösy*,
1894–1898. Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei. I–III. kötet. Szerk.: Kőrösy (Kőrösi) József. Budapest, 1894–1898.
- Magyar Törvénytár 1836–1868. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvéncikkek. Franklin, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1872–1874. Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvéncikkek. Franklin, Budapest, 1896.
- Magyar Törvénytár 1892–1893. Magyar Törvénytár. 1892–1893. évi törvéncikkek. Franklin, Budapest, 1897.
- Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és m. kir. földmivelési, ipar- és keresked. minister? Szóljanak a tények! Budapest, „Hunyadi Mátyás Intézet”, 1881.
- Új Országgyűlési Almanach 1888. Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Budapest, ifj. Nagel Ottó Bizománya, 1888.
- Wodianer*, 1878a. *Wodianer Béla*: Nyílt szó Sepszi-Szent-György város tisztelt választóihoz. Az 1875/8-ki országgyűlési működésről. Grünhut, Budapest, 1878.
- Wodianer*, 1878b. *Wodianer Béla* 1878. július hó 21-én tartott programbeszéde a IX. kerület választópolgáraihoz. Schlesinger és Wohlaier, Budapest, 1878.

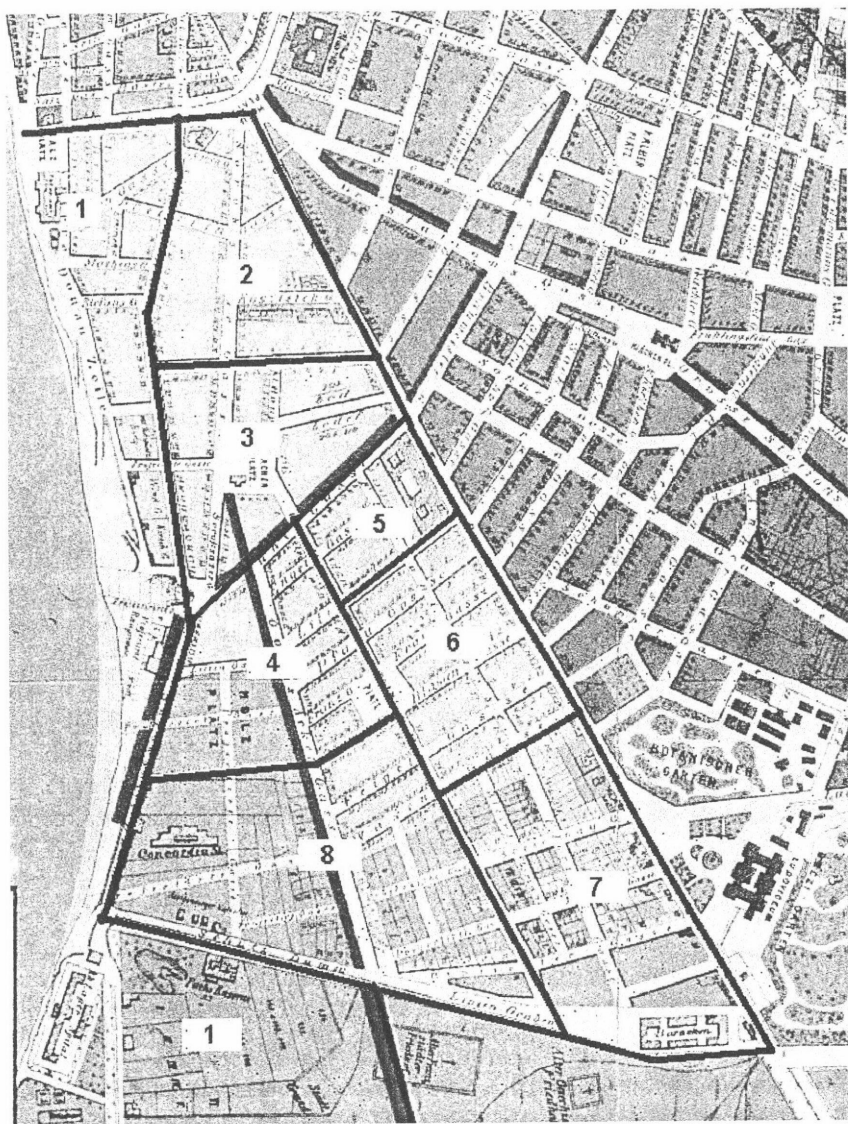
Hivatkozott szakirodalom

- Babbie*, 1998. *Earl Babbie*: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest, Balassi, 1998.
- Bácskai*, 1972. *Bácskai Vera*: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban: a választók és megválasztottak összetétele alapján. In: Tanulmányok Budapest múltjából, 19. (1972) 283–325. p.
- Boros–Szabó*, 1975 *Boros Zsuzsa – Szabó Dániel*: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. In: Történelmi Szemle, 18. (1975) 2–3. sz. 503–527. p.
- Cieger*, 2000. *Cieger András*: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés). In: Múltunk, 45. (2000) 3. sz. 3–51. p.
- Csanádi–Ladányi*, 1992. *Csanádi Gábor – Ladányi János*: Budapest térbeni–társadalmi szerkezetének változásai. Budapest, Akadémiai, 1992.
- Csekő*, 1999. *Csekő Ernő*: Két választás Pincehelyen. Az 1901. évi véres országgyűlési képviselőválasztás. In: Levéltári Szemle, 49. (1999) 1. sz. 22–28. p.
- Csekő*, 2006. *Csekő Ernő*: Katonaság és csendőrség az 1901. évi „véres” pincehelyi választáson illetve a pótválasztáson. In: Tolna megyei levéltári füzetek 11. Szerk.: Dobos Gyula. Szekszárd, 2006. 329–370. p.
- Csizmadia*, 1963. *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. (Az első népképviselői választások.) KJK, Budapest, 1963.
- Dausz*, 1913. *Dausz Gyula*: Kőbánya multja és jelene. A székesfőváros X. kerületének története. Budapest, Első Kőbányai Könyvnyomda, 1913.
- Gerő*, 1988. *Gerő András*: Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Budapest, Gondolat, 1988.
- Horváth*, 1998. *Horváth J. András*: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. In: Fons, 5. (1998) 4. sz. 481–525. p.

- Koroknai*, 1985. *Koroknai Ákos*: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) I. rész. In: Baranyai Helytörténetírás 1983–84. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1985. 85–140. p.
- Koroknai*, 1986. *Koroknai Ákos*: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére.) II. rész. In: Baranyai Helytörténetírás 1985–86. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1986. 215–297. p.
- Kövér*, 1998. *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 1998. 11–165. p.
- Kövér*, 2005. *Kövér György*: Taksás nemeseek Tiszaeszláron a 19. század közepén. Módszertani esettanulmány. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, Multiplex Media – DUP – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2005. 227–241. p.
- Lipset*, 1995. *Seymour Martin Lipset*: Homo politicus. A politika társadalmi alapjai. Budapest, Osiris, 1995.
- R. Várkonyi*, 1961. *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, Akadémiai, 1961.
- Ruszoly*, 1999. *Ruszoly József*: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Budapest, Püski, 1999.
- Sándor*, 1959. *Sándor Vilmos*: A budapesti malomipar kialakulása (1839–1880). In: Tanulmányok Budapest múltjából, 13. (1959) 315–408. p.
- Speck–Gray*, 1970. *W. A. Speck–W. A. Gray*: Computer Analysis of Poll Books: an Initial Report. In: Bulletin of the Institute of Historical Research, 43. (1970) 105–112. p.

- Szabó, 1992. *Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. In: Történelmi Szemle, 34. (1992) 3–4. sz. 199–230.*
- Szabó, 1998. *Szabó Dániel: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk.: Gyáni Gábor. Budapest, Városháza, 1998. 31–59. p.*
- Szabó, 1999. *Szabó Dániel: I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Budapest, Korona, 1999. 7–156. p.*
- Szalai, 1970. *Szalai György: Kőbánya története. Budapest, X. Ker. Tanács VB, 1970.*
- Tilcsik, 1989. *Tilcsik György: Az első népképviselői országgyűlés választójogi névjegyzékeinek felhasználási lehetőségei a társadalomtörténeti kutatásokban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 371–384. p.*
- Toronyi, én. *Toronyi Judit: A választójog a századelőn a salgótarjáni választói névjegyzékek tükrében. <http://www.natarch.hu/archivnet>*
- Veszprémy, 1931. *Veszprémy Dezső: Dr. Thaly Kálmán életrajza. II. kötet. Budapest, Apostol Nyomda, 1931.*
- Vörös, 1978. *Vörös Károly: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, Akadémiai, 1978. 321–524. p.*
- Weber, 1970. *Weber, Max: Állam, politika, tudomány. Tanulmányok. Budapest, KJK, 1970.*
- Weber, 1987. *Weber, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriatan. Budapest, KJK, 1987.*
- Weber, 1998. *Weber, Max: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: Tanulmányok. Budapest, Osiris, 1998. 156–210. p.*

Melléklet

Ferencváros térképe a lakókörzet-beosztással (Holló, 1994. 69–70. p.)

TÓTH GERGELY

BÉL MÁTYÁS NOTITIÁJÁNAK KRITIKAI KIADÁSA

Bél eredeti elképzelései és az új kiadás tervezete

Bél Mátyás (1684–1749) nagy országleíró műve, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*¹ ismert és megbecsült kútfő a magyar történettudomány és más tudományágak, így a néprajz, művészettörténet, vagy éppen a régészet hazai képviselői számára.² Fő értékét a XVIII. század eleji Magyarország vármegyéik szerinti, gazdag és sokoldalú bemutatása adja, így az egyes vármegyék természet-

1 Érdemes a teljes címet idézni, mivel az a mű tartalmát is jól bemutatja: *Bél (Belius) Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: universibus XLVIII. Comitatus designatam, expromit. Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluvios, Lacus, Thermas, Caeli, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia; Incolas variarum Gentium, atque harum mores; Provinciarum Magistratus; Illustres Familias; Urbes, Arces, Oppida, & Vicos propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus & Incrementa, Belli Pacisque Conversiones, & Praesentem Habitus; Fide optima, Adcuratone summa, explicat. Opus, hucusque desideratum, & in commune utile... elaboravit —. Accedunt Samuelis Mikovinii Mappae, singulorum Comitatum, Methodo Astronomico-Geometrica concinnatae. Viennae Austriae, I–IV. 1735–1742. A kötetek előzéklapján: Matthiae Belii Notitia Hungariae novae geographico historica (!). Partis primae, Cis-Danubianae, Tomus primus (secundus stb.). Az ötödik, csupán Moson vármegyét tartalmazó, véleményünk szerint Bél halála után (1749-ben?) megjelent kötetnek csak előzéklapi címe van: Matthiae Belii Notitia Hungariae novae geographico historica (!). Pars secunda Trans-Danubiana. Tomus quintus. [S. I., s. a.] (az öt kötet hivatkozása a továbbiakban: *Bél*, 1735–1749?)*

2 Bél Mátyás életművének első, máig is alapvető feldolgozása: *Haan Lajos: Bél Mátyás. Bp., 1879. Fontosak Wellmann Imre Bélel kapcsolatos tanulmányai: Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). In: Történelmi Szemle 22. (1979) 381–391. p. (a továbbiakban: Wellmann, 1979.); Uő: Bél Mátyás munkássága. In: Bél Mátyás: Magyarország népeinek élete 1730 táján. Bp., 1984. 5–32. p. További jelentős összefoglalások: Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749). In: Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé. Bp., 1984. 5–33. p.; Zombori István: Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. In: Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. Ford. Lakatos Pál és Téglássy Imre. Szeged, 1984. 113–162. p.; Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp., 1989. 62–76. p. A szlovák kutatás is lényeges eredményeket ért el, főként a nyolcvanas években. Bél nyomtatásban megjelent műveiről, valamint a róla szóló (főként a szlovák) szakirodalomról (1984-ig) készített bibliográfiát *Belák, Blažej: Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela. [Martin] 1984. Ján Tibenský nagyszabású**

földrajzáról, nemzetiségeiről, azok népszokásairól, továbbá a városok, várak, kastélyok, falvak korabeli állapotáról szóló adatai igen jelentősek. Bél helyben lakó ismerőseitől, vagy az országot bejáró, képzett munkatársaitól szerezte be ismereteit, az általa összeállított kérdőívek segítségével; ezekből alkotta meg a vármegyeleírásokat, amelyeket nagyszerű stílus, a szerző minden területen megnyilatkozó tájékozottsága és tudós kíváncsisága, emellett erős történeti és kritikai érzék jellemez. A több ezer oldalt kitevő hatalmas mű egyedülálló, ma is csodálatot kiváltó alkotás.

A teljes *Notitia* megjelentetése Bél életében nem valósult meg. Csupán 11 vármegye leírása látott napvilágot nyomtatásban: Szepes vármegye leírása Bél 1723-as *Notitia*-tervezetében, a *Prodromus*ban,³ a másik tíz leírás — Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont, Moson — a *Notitia* öt kinyomatott kötetében.⁴ A többi 37 vármegyeleírás és a jászkun kerületek leírása az ellenőrzést végző vármegyei hatóságok nemtörődömsége vagy ellen-szenve, és a nyomdával való gondok következtében kéziratban maradt, számos levéltárba, gyűjteménybe szétszórva. Bár sok vármegyeleírás megjelent azóta magyar (és néhány szlovák) fordításban,⁵ ezek nagyon egyenetlen színvonalúak. Számos esetben nincsenek tárgyi jegyzetek, vagy tudományos igényű bevezetés, a fordítások sokszor kivonatosak, vagy éppen nem a megfelelő kézirat alapján készültek. Emellett egy-két kivételtől eltekintve nem szerepel bennük az eredeti latin szöveg, noha kéziratok forrásnál elvárható lenne az eredeti textus megjelentetése, különösen egy ilyen jelentős mű esetében. A problémák ezzel nem érnek véget: itt most csak a súlyos fordítási hibákat említjük meg, amelyek abból adódnak, hogy a fordító nem ismeri eléggé Bél stílusát, nem mélyedt el Bél egyéb műveiben, csupán saját „penzumára” koncentrált.

monográfiát írt Bélről és életművéről (bár éppen a *Notitia* tekintetében látásmódja beszűkült, s főként a mai szlovák területekre koncentrált): *Tibenský, Ján*: Vel'ka ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava, 1984. Kiváló tanulmányokat tartalmazó, de főként szlovák szempontok szerint összeállított tanulmánykötet: Matej Bel. Doba život dielo. Szerk.: Vladimír Matula. Bratislava, 1987.

3 *Bél (Belius) Mátyás*: Hungariae antiquae et novae prodromus, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, auctor —. Norimbergae, 1723. 69–124. p.

4 *L. Bél, 1735–1749?*

5 Ezek listáját legújabbán *I. Tóth Gergely*: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Könyvtár. Bp., 2007. (a továbbiakban: *Tóth*, 2007.) I. 171–175. p., ill. még I. a II. kötetben az egyes vármegyeleírás-ismertetők összefoglaló adatait.

Bél Mátyás *Notitiája* tehát nyomtatásban ma sem hozzáférhető teljes egészében, s a fordításban közölt vármegyeleírások is sok aggályt vetnek fel. Ezért lenne szükség a kéziratban maradt leírások megbízható kritikai kiadására. Ezzel ugyanis nemcsak a *Notitia* ismert „erényeit” (a 18. századi állapotokról szóló értékes adatokat) lehetne maradéktalanul kiaknázni, hanem végre lehetővé válna a *Notitia* teljes tartalmi elemzése, egyben Bél Mátyás történész, földrajztudósi arcélének megrajzolása is. Bél ugyanis nem csupán egy szorgalmas adatgyűjtő volt, hanem vármegyeleírásokon messze átvélő Magyarország- és történelemképpel, világos és nagyszabású történetírói koncepciókkal bíró historikus, akinek *opus magnum*-a, a *Notitia* sokkal több, mint amit eddig a gyarló fordításokon keresztül megtudhatunk róla.

I. Út a kiadásig

A kiadás eddigi akadályai

Habár az elmúlt két és fél évszázadban többször felmerült a teljes *Notitia* kiadásának terve, ezek a kezdeményezések rendre megghiúsultak.⁶ A folyamatos kudarcban véleményünk szerint három fő tényező játszott szerepet. Egyrészt Bél kéziratos hagyatéka számos helyre szóródott szét, s éppen a legfontosabb részét, a Batthyány József kalocsai, majd esztergomi érsek által 1769-ben megvásárolt kéziratokat — amelyek között ott volt a vármegyeleírások zöme — jelentős vízkár érte a Dunán való szállításkor.⁷ Ezek a mostoha körülmények már eleve megnehezítették a kiadást tervezők munkáját.

Akadályozta a kiadás megvalósítását a vármegyeleírások rendkívül szerteágazó szöveghagyományának problémája is. Egy-egy leírásnak akár egy tucat példánya is lehet, mivel Bél folyton javítgatta őket, s a javított változatokról újabb és újabb tisztázatot készíttetett. Növelte a példányok számát, hogy Bélnek a Magyar Udvari Kancelláriának, illetve a Helytartótanácscon keresztül a vármegyének is el kellett juttatnia ellenőrzésre a leírásokat, amihez újabb tisztázatok kellettek. Gyakran másolatot készítettek a leírásról a vármegyei hatóságok, illetve magánemberek. Emellett természetesen Bél halála után is másolták a vármegyeleírásokat. Így a leírások

⁶ E kiadási kísérletekre l. *Szelestei N. László*: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Budapest 1984. (a továbbiakban: *Szelestei*, 1984.) 7., 10–11., 16–17. p. Legutóbb 1979-ben tűzte napirendre az MTA Történettudományi Intézete „Bél Mátyás műveinek, hagyatékának gyűjteményes kiadását”; a feladattal Wellmann Imrét bízták meg. L. *Wellmann*, 1979. 381. p. (a szerkesztő megjegyzése). Ám ez a kezdeményezés sem valósult meg.

⁷ L. *Szelestei*, 1984. 8–16. p.; *Tóth*, 2007. I. 13–15. p.

kiadását alapos filológiai munkának kell(ett volna) megelőznie, hogy a fennmaradt példányok vizsgálata után meg lehessen állapítani a legkésőbbi, legteljesebb, de még Bél életében készült, Bél által jóváhagyott változatot, amely a szövegkiadás alapjául szolgálhat.

A filológiai vizsgálathoz azonban szükséges ismerni Bél kapcsolati hálóját, különösen levelezését, mind ismerőseivel, mind a hatóságokkal. Az egyes példányok funkciójának, a bennük levő javítások, illetve Bél számára küldött adatgyűjtések szerzőinek, illetve a hatóságok leírásokkal kapcsolatos kifogásainak felderítéséhez csak a Bél-korrespondencián keresztül vezet az út. A levelezés azonban sokáig feltáratlan, kiadatlan volt.

Ezek az akadályozó tényezők a közelmúltban hárultak el a kiadás elől. Szelestei N. László 1984-ben elkészítette Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusát:⁸ ezzel a hatalmas és szétszóródott kéziratömeg végre áttekinthetővé és ezzel kutathatóvá vált (Szelestei a pozsonyi evangélikus líceumban őrzött anyagot — rajta kívül álló okok miatt — nem tudta feltárni, ezt a munkát a jelen sorok írója végezte el 2006-ban⁹). Ugyancsak Szelestei N. László 1993-ban kiadta Bél Mátyás levelezését — amely 919 iratot tartalmaz —, ezzel a tudós munkatársainak, adatközlőinek köre, hivatalokkal való kapcsolattartása is ismert lett a kutatás számára.¹⁰ Ami pedig a Notitia kéziratainak filológiai vizsgálatát illeti, a katalógus és a levelezés segítségével magam vállalkoztam (2008-ban megvédett) disszertációmban a Notitia összes vármegyeleírásának — tehát a nyomtatott és kéziratos leírásoknak egyaránt — a szövegekritikai vizsgálatára, azzal a határozott céllal, hogy a mű kiadását lehetővé tegyem.¹¹

Disszertációm eredményei

Disszertációmban tehát a fő hangsúlyt arra helyeztem, hogy az egyes vármegyeleírásokkal kapcsolatos összes dokumentumot felkutassam, a leírások keletkezéstörténetét rekonstruáljam, s a legteljesebb, de még Bél életében készült példányt megállapítsam. Ezt a következőképpen valósítottam meg. Elsőként családfán ábrázoltam a leírás meglévő, illetve egyéb dokumentumokból kikövetkeztetett elve-

⁸ Szelestei, 1984.

⁹ Tóth Gergely: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (katalógus). — *Catalogus manuscriptorum Mathiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Bp., 2006. (a továbbiakban: Tóth, 2006.)

¹⁰ Bél Mátyás levelezése. Kiad. Szelestei N. László. Bp., 1993. (*Commercia litteraria eruditorum Hungariae — Magyarországi tudósok levelezése* III.)

¹¹ Tóth, 2007.

szett példányainak, valamint a kapcsolódó dokumentumoknak, eseményeknek (adatgyűjtések, levelek, ellenőrzések) az egymáshoz való viszonyát. Majd szövegesen is ismertettem az adott leírás rekonstruált keletkezéstörténetét: kik segítettek, kik látták a leírást, mi volt a kifogása a hatóságoknak stb. Ezután tételesen bemutattam a kéziratoskat (levéltári adatok, tartalom, az irat funkciója, készítője, a készítés dátuma), a családfán kapott betűjelek szerint. Végül összefoglaló adatok címén a lényeges információkat megismételtem: ezek között azt is, hogy mi a legkésőbbi, legteljesebb — tehát a szövegkiadás alapját képezendő — kézirat.¹² Ezt a vizsgálatot mind a 48 vármegye — és a jászkun kerületek — leírásánál elvégeztem.

A fent ismertetett vizsgálatra alapozva írtam disszertációmban az egész *Notitia* keletkezéséről.¹³ Itt csak a kiadás szempontjából fontos eredményeket emelem ki. Külön fejezetben tárgyaltam, hogyan állapította meg Bél az általa leírni kívánt Magyarország „kiterjedését”, határait, s ezek a megállapítások hogyan változtak az idők során (minderre alább még hosszabban kitérek). Ez természetesen azért lényeges a megjelentetés tekintetében, mert így vált lehetővé, hogy egyáltalán meg tudjuk határozni a kiadandó mű tartalmát, kereteit. Hosszan írtam Bél Mátyás munkatársairól, adatgyűjtőiről — akik nélkül nem jöhetett volna létre a *Notitia* —, ezek személyéről, segítségük mikéntjéről és mértékéről; megállapítottam kézírásukat, az általuk írt és Bél Mátyásnak küldött dokumentumok körét.¹⁴ A vizsgálat során kiderült: több leírás esetében nem is Bél a szerző, hanem csupán valamely munkatársának — a pozsonyi tudós elvei szerint megírt — vármegye-ismertetése áll rendelkezésre. Ezt a kiadás során természetesen mérlegelnünk, és valamiképpen jeleznünk kell (bár a *Notitia* eme részeit is ki kívánjuk adni, hiszen Bél „műhelynek” alkotása). „Bél és a hatalom” cím alatt tárgyaltam a leírások kancelláriai és vármegyei revízióját.¹⁵ Megvizsgáltam, hogy az egyes hatóságok általában milyen kifogással éltek Bél művével szemben, s hogy e kifogásoknak Bél mennyiben tett eleget. Dolgozatunk eme része a megjelentetés munkájához két szempontból járulhat hozzá. Egyrészt a kancelláriai, vármegyei észrevételek összegyűjtése akár a szövegkiadásnál is segíthet, hiszen a hatóságok kifogásai sokszor idézik az eredeti szöveget. Fontosabb, hogy az észrevételek tartalmának ismeretével meg tudjuk ál-

12 A vármegyeleírások vizsgálata disszertációnk második kötetében található. L. uo. II. kötet. Sáros vármegye leírásának ilyen típusú vizsgálatát közzétettem. L. Tóth Gergely: Bél Mátyás Sáros vármegyéről. A leírás keletkezése és vármegyei fogadtatása. In: Gesta 6. (2006) 2. sz. 30–49. p.

13 Uo. I. kötet.

14 Uo. I. 63–128. p.

15 Uo. I. 129–149. p.

lapítani, mi az, amit Bél nem saját jószántából, hanem a hatóságok utasítására törölt a szövegből. Mivel e törölt részek között igen értékes megfigyelések, adatok is találhatóak — így például a kinyomtatottak közül Turóc vármegyénél egy teljes oklevéltár a turóci nemességről,¹⁶ a kéziratban maradtak közül pedig Fejér vármegye korai leírása, ahol még jelezve van az egyes falvak felekezeti hovatartozása¹⁷ —, ezért fontolóra kell venni eme törölt szövegrészek függelékben való közlését.

II. A tervezett kiadás felépítése

Dolgozatunk elkészítése után határoztuk el, hogy az eddigi eredményekre támaszkodva elkészítjük a kéziratban maradt vármegyeleírások kritikai kiadását. A kiadás megtervezésénél azonban nagy hangsúlyt helyeztünk arra, hogy lehetőleg Bél eredeti elképzelései szerint járjunk el. Ehhez tartottuk magunkat a kiadandó vármegyeleírások sorrendje, csoportosítása, vagyis a *Notitia* szerkezete tekintetében is.

Bél 1732. évi tervezete

Bélnek a *Notitia* teljes szerkezetével kapcsolatos elképzeléseit leginkább abból a levélből lehet megtudni, amelyet 1732. júl. 9-én írt, minden bizonnyal a Helytartótanács részére. A levélből csak a függeléknek szánt *Notitia*-vázlat autográf piszkzata maradt meg. A vázlatban az egyes vármegyék mellett Bél megjegyezte, hogy leírásukkal milyen mértékben készült el, illetve, hogy a leírás hol tart a hivatalos — vármegyei és kancelláriai — cenzúrában. Fő célja az lehetett, hogy rámutasson: a vármegyei ellenőrzés, illetve adatszolgáltatás akadozása rendkívül lelassítja munkáját.¹⁸ A mi szempontunkból viszont az a fontos a tervezetből, hogy Bél pontosan bemutatta, milyen csoportosításban kívánja kiadni a vármegyeleírásokat. Láthatóan ez is célja volt, hiszen világos szerkezetet vázol fel, s az egyes csoportok kötetbeosztását is jelzi. A szerkezet a következőképpen foglalható össze:

¹⁶ Tóth, 2007. II. 39–41. p.

¹⁷ Uo. II. 153–154. p.

¹⁸ *Bél (Belius) Mátyás: Sciaographia, Operis Geographico-Historici, de Hungaria. [1732.] Kézirat.* Ústredná Knižnica Slovenskej Akadémie Vied, Lyceálna knižnica, Bratislava (= LK), Fragmenta X. Köszölvé: Tóth, 2006. 73–79. p. (a továbbiakban: Bél, 1732.) A tervezetre még l. Tóth, 2006. xvii–xviii. p.

I. rész: „Dunán inneni Magyarország” (*Hungaria Cis-Danubiana*)

1. Pozsony, 2. Nyitra, 3. Trencsén, 4. Turóc, 5. Bars, 6. Komárom, 7. Pest-Pilis-Solt, 8. Nógrád, 9. Hont, 10. Zólyom, 11. Liptó, 12. Árva (a tervezet szerint három kötetben adható ki)

II. rész: „Dunán túli Magyarország” (*Hungaria Trans-Danubiana*)

1. Moson, 2. Sopron, 3. Vas, 4. Zala, 5. Veszprém, 6. Győr, 7. Esztergom, 8. Fejér, 9. Tolna, 10. Somogy, 11. Baranya, és 12. a szlavón vármegyék (Comitatus Sclavoniae): a.) Pozsega, b.) Verőce, c.) Valkó, d.) Szerém (a tervezet szerint egy kötetben)

III. rész: „Tiszán inneni Magyarország” (*Hungaria Cis-Tibiscana*)

1. Szepes, 2. Sáros, 3. Zemplén, 4. Ung, 5. Bereg, 6. Abaúj, 7. Gömör, 8. Torna, 9. Borsod, 10. Heves és Külső-Szolnok, 11. Csongrád, 12. Bács-Bodrog (a tervezet szerint egy kötetben)

IV. rész: „Tiszántúli Magyarország” (*Hungaria Trans-Tibiscana*)

1. Temes, 2. Csanád, 3. Arad, 4. Zaránd, 5. Békés, 6. Bihar, 7. Kraszna, 8. Kővár, 9. Közép-Szolnok, 10. Szatmár, 11. Szabolcs, 12. Ugocsa, 13. Máramaros. (nem ír kötetbeosztást)

Bél tehát négy nagy egységet, „részt” tervezett, amelyek sorrendben a Dunán inneni, a Dunán túli, a Tiszán inneni, illetve a Tiszán túli Magyarországot mutatták volna be. Ez a felosztás, illetve sorrend látható a nyomtatott kötetek címében is. Bél a főcímben négy részt, és a fenti sorrendben „Dunán inneni” stb. Magyarországot ír, a kötetek előzéklapján lévő címben pedig „Dunán inneni részt” (*Pars Cis-Danubialis*) stb.¹⁹ Bél csoportosítása nyilvánvalóan a négy kerületre megy vissza, amelyeket az 1722–1723. évi országgyűlésen határoztak meg pontosan. Ekkor állították fel ugyanis a „kerületi tábla” elnevezésű bírói testületeket, melyek illetékesége a törvényben meghatározott vármegyékből álló kerületekre, a „Dunán inneni”, „Dunán túli”, „Tiszán inneni”, és „Tiszán túli” kerületre terjedt ki.²⁰ Megjegyzendő viszont, hogy e kerületeknek, mint csoportosításnak már korábban is volt némi szerepe az országgyűlés alsó tábláján, bár valóságos funkciót csak az említett

19 L. az 1. jegyzetet.

20 A törvénycikk: 1723: XXXI. A törvényszöveget l. Corpus Juris Hungarici. 1657–1740. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1901. 592. p.

diétán kaptak.²¹ A Bél-féle beosztás és a kijelölt kerületek közötti egyezés nemcsak az elnevezésben van, hanem a vármegyék csoportosításában is, igaz, Bél nem teljesen követte a törvénycikkben leírtakat. Esztergom vármegyét a „Dunántúli Magyarország-hoz” sorolja, noha az a Dunán inneni kerülethez tartozott, míg a Dunán túli kerületbe tagolt Komárom vármegyét éppen fordítva; továbbá Bereg és Csongrád vármegyét a „Tiszán inneni Magyarország-hoz” tartozónak tekinti, jóllehet azt a törvény a Tiszán túli kerülethez csatolta.²²

Bél beosztása más részletekben is eltért az akkori hivatalos közigazgatási beosztástól, illetve Magyarország-fogalomtól — vagy éppen együtt alakult vele. Tervezte szerint nem szándékozott Erdélyről írni (amely ekkor közjogilag nem volt Magyarország része), viszont leírást kívánt készíteni a partiumi, tehát ekkor (1732-ben) joghatóságilag az erdélyi kormányzések alá tartozó vármegyékről — Kraszna, Kövár, Közép-Szolnok, Máramaros, Zaránd vármegyék —, amely leírások aztán meg is születtek. Emellett Arad és Békés vármegyét, illetve a Temesi Bánságot (nála „Temes vármegye”, de az egész Bánság területére értve) is bevette tervezetébe, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert Arad és Békés vármegyei igazgatása ekkor még nem szerveződött újjá, míg a Bánság katonai igazgatás alatt állt. Bél ezeket, illetve a partiumi vármegyéket értelemszerűen a „Tiszán túli Magyarország” alá osztotta be. Ugyancsak szeretett volna leírást készíteni a szlávón vármegyékről (Pozsega, Verőce, Valkó, Szerém), ám ezekről később maga is lemondott, nyilvánvalóan a nagy távolság, illetve ama tény miatt, hogy a terület véglegesen horvát báni fennhatóság alá került.²³

A vármegyék sorrendjével kapcsolatban megjegyzendő: Bél kifejezetten törekedett arra, hogy a vármegyeleírások kiadásában egyfajta földrajzi logika érvényesüljön, vagyis egymással határos vármegyék következzenek egymás után. A nyomtatott kötetekben erre többször utalást tesz, pl. a Pozsony vármegye után következő Turóc bevezetőjében éppen azon sajnálkozik, hogy a földrajzi sorrendet itt nem sikerült megvalósítania, hiszen Pozsony után Nyitrának kellett volna következnie, de az utóbbi leírásának elbírálása elhúzódott, így kénytelen volt a helyére

21 *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp., 1997. (Historia Könyvtár, Monográfiák 9/1.) 77–78. p.; *Szántay Antal*: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon. In: Történelmi Szemle 50. (2008) 3. sz. 313–333. p. (a továbbiakban: *Szántay*, 2008.), itt: 314–316. p.

22 *Bél*, 1732. 74–75. E vármegyék „hovatarozásánál” más forrásokban is megfigyelhető némi bizonytalanság. L. *Szántay*, 2008. 315. p.

23 *Bél*, 1732. 76–78. p. A *Notitia* földrajzi „kiterjedésére”, Bél ezzel kapcsolatos elgondolásaira s azok módosulásaira bővebben l. *Tóth*, 2007. I. 55–62. p.

Turóc ismertetését beilleszteni.²⁴ Ugyanígy panaszkodik Bars vármegye leírásának elején: Nógrád vármegye leírása után Hont vármegyének kellene jönnie „szomszédos fekvésük miatt” (*ob situm adfinitatem*), de minthogy sokáig nem kapott adatokat a vármegyéről, kényszerűsége miatt Bars vármegyével kell folytatnia a leírást.²⁵ Az 1732-es tervezetben ez a földrajzi sorrendiség még maradéktalanul megvalósul, így ott valóban Nyitra következik Pozsony vármegye, illetve Hont Nógrád után.²⁶ Ha végigtekintünk a tervezeten, végig látható ez a tudatos, földrajzi alapú szerkesztés; nem véletlenül vannak az eredeti szövegben is beszámozva a vármegyék.

Az 1742–1749 között készült tervezet

Az 1732-es tervezetet később egy másik követte. Ebben a már idős pozsonyi tudós azt vázolta fel, hogy halála után (*post mea fata*) milyen sorrendben kell kiadni a vármegyeleírásokat (vagyis már nem bízott abban, hogy ő ezt megéri).²⁷ Elméletileg tehát e tervezetnek kellene számunkra irányadónak lenni. A tervezet az 5. kötettel indul, mert, mint írja, az első négy kötet már megjelent nyomtatásban (tehát a tervezet 1742, a 4. kötet megjelenése után készült). Az 5. kötetben helyezte volna el

24 „Poscebat id sane, cum totius ordo scriptionis, tum situm in primis cognatio, ut Comitatum Posoniensem emensi, ad Nitriensem pedem proferremus: quippe, inde a Moraviae collimitio, usque ad fines Comaromiensium, perpetuo latere provinciam eam, corniculantis lunae instar, circumscribentem. Sed, cum nescio, quo nostro fato, concinnatam dudum, Nitriensis Comitatus historiam, ob recognitionis inexpectatam tarditatem, nequiverimus hucusque, curis secundis, elaboratiorem reddere; operae autem typographicae, nequeant, sine exstanti, & impensarum, & temporis iactura, ferari: dandum id fuit necessitati, ut Thúróczyensem hunc, magna & libenti provincialium cura, emendatum quidem, locupletatumque, illius loco, substitueremus.” *Bél, 1735–1749?* II. 291–292. p.

25 Uo. IV. 155–156. p.

26 L. a fenti összefoglaló táblázatot, ill. *Bél, 1732.* 73. p.

27 A tervezet Miller Jakab Ferdinándnak, Batthyány József esztergomi érsek titkárának a feljegyzésében maradt fenn, amelyet Bél kéziratosságot rendezése után készített, mintegy pótlásul az akkor megjelent Horányi-féle *Memoria Hungarorum*-hoz, illetve annak Bél Mátyás-életrajzához. A titkár átmásolta feljegyzésébe a tervezetet, említve, hogy ezt maga Bél írta a kéziratosságot mellékelte lapon. L. *Miller Jakab Ferdinánd: Appendix ad Biographiam Matthiae Belii, quam nuper Alexius Horányi CC. RR. e SS. PP. in Memoria Hungarorum, et Provincialium scriptis editis notorum, 8vo, Viennae 1775. Part. I. pag. 167–261. vulgavit: speciatim de Eiusdem Manuscriptorum Collectione. Vindobonae, 1775. nov. 15. OSZK Kéziratár Quart. Lat. 63/I. ff. 1–26. Közölve: Szelestey, 1984. 212–230. p. (a továbbiakban: *Miller, 1775.*) 214. Bél rendelkezését l. uo. 214–215. p.*

Bél az összes dunántúli vármegyét, vagyis a „Dunántúli Magyarországot” tartalmazó 2. részt. Az 1732-es tervezet vonatkozó részétől — tehát a második, Dunántúli rész beosztásától — annyiban tér el, hogy Komárom vármegyét ide veszi, továbbá a sorrendet is módosítja. A módosítással azonban megbomlott az 1732-es tervezetben még hibátlanul érvényesülő földrajzi elrendezés (az új sorrend: Moson, Sopron, Győr, Komárom, Vas, Fejér, Esztergom, Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Baranya).²⁸

Ami a többi — kiadatlan — vármegyeleírást illeti, Bél olyan rendszertelen módon írja elő publikálásukat, hogy az a tervezet használhatóságát is megkérdőjelezi. Elsőként Árva és Trencsén vármegye leírásával kell foglalkoznunk. Ezek értelemszerűen az első, „Dunán inneni részben” kaptak volna helyet: így szerepelnek az 1732-es tervezetben is.²⁹ Ám az első négy — Dunán inneni részt tartalmazó — nyomtatott kötetbe nem kerültek bele, mégpedig hasonló okokból, mint amiért Nyitra és Hont vármegye leírása is „csúszott”. Árva leírásának ellenőrzését a vármegyei hatóság hosszas halogatás után elhárította magától, Trencsén leírásával pedig maga Bél késett el, mivel még az 1740-es években is dolgozott rajta, s a vármegyének valószínűleg nem is küldte át.³⁰ A pozsonyi tudós végül le is mondott e két vármegyeleírás megjelentetéséről — bár terv szerint nekik kellett volna következniük —, s ehelyett a „Dunántúli rész” kiadását készítette elő. Ez egyértelműen látszik a dunántúli vármegyeleírások kéziratának többségén elvégzett, 1740-es évekre datálható javításokból,³¹ illetve abból a tényből, hogy Moson vármegye leírásának — tehát a Dunántúli rész tervezett első darabjának — a nyomdai szedése is megtörtént, amelyet aztán Bél korrektúrázott.³² Végül erről bizonyosodhatunk meg a tárgyalt kései tervezet vizsgálata útján is, ahol Bél az ötödik, soron következő kötetbe, mint láttuk, a dunántúli vármegyéket képzelte el, míg Árva és Trencsén leírását a sorrendben hatodik — meg nem valósuló — „óriáskötetbe” szánta, amely

28 Miller, 1775. 214. p.

29 L. fent, ill. *Bél*, 1732. 73–74. p.

30 L. Tóth, 2007. II. 113–118., 123–130. 123–130. p.

31 Tóth Gergely: Bél Mátyás leírása Sopronról és Sopron vármegyéről: a mű és forrásai. In: *Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása. — Descriptio Comitatus Semproniensis. I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely. Szerk.: Kincses Katalin Mária. Sopron, 2001–2006. (Sopron város történeti forrásai, C/ sorozat, 2–4. kötet) (a továbbiakban: *Bél*, 2001–2006.) III. 239–262. p., itt: 239–240. p.*

32 A leírás — a dunántúli rész egyetlen fejezeteként — később meg is jelent. L. *Bél*, 1735–1749? V. Minderre még l. Tóth, 2007. II. 133–138. p. Még l. az 1. jegyzetet.

az összes többi vármegyét tartalmazta volna. A két „elhalasztott” leírás még itt is a sor végén szerepel, mintha az időős tudósnak csak utólag jutottak volna eszébe.³³

Bél tehát lezáratlan, ellenőrizetlen állapotuk miatt tette ad acta Árva és Trencsén leírását, s inkább úgy döntött, hogy az időközben befejezett és ellenőrzött dunántúli vármegyeleírásokat adja ki, hogy ezzel is haladjon előre a kiadás számos nehézségtől kísért ügye. Mi viszont úgy véljük, ezekkel a leírásokkal kellene kezdeni a kiadást. Egyrészt ezt követeli meg a *Notitia* Bél által felállított korábbi tervezete, ahol — mint láttuk — Árva és Trencsén vármegye ismertetése az első részben kapott helyet. Bél egyébként Árva vármegye leírásának előszavában világosan utal rá, hogy Árva ismertetése a Dunán inneni rész utolsó állomása — így akarta tervezetében is —,³⁴ s hogy ezután jön majd a Dunántúli rész.³⁵ Ezek után furcsa lenne, ha Bél kései tervezete alapján az utolsó előttiként, jóval a dunántúliak után adnánk ki Trencsént és Árvát. Egyébként a két leírás kidolgozottsága, adatgazdagsága miatt is megérdemli, hogy a legjobb minőségű Dunán inneni leírások „után”, azokhoz kapcsolva adjuk ki őket. Bizonyára Bél akarata is ez lett volna, ha nem kényszeríti a vármegyei hatóságok késlekedése a sorrend felborítására.

A Tiszán inneni, és Tiszán túli „rész” vármegyeleírásait, mint fentebb már utaltunk rá, Bél egy kötetben tervezte kiadni e kései tervezete szerint, legalábbis így hagyta meg a majdani kiadónak. Talán szándékosan nem akart több kötetet kilátásba helyezni, hogy ezzel is könnyítse, gyorsítsa a posztumusz megjelentetést. Viszont a vármegyeleírások jobbára mindenfajta sorrend vagy logika nélkül követik egymást e kötettervben, tekintet nélkül arra, hogy melyik „részhez” tartoznak, vagy hogy szomszédosak-e egymással. Így jöhet egymás után Temes, Kővár, Ung, Torna, Bács-Bodrog, majd Szatmár.³⁶ E kusza beosztást — amelyet az időős és a reményeiben csalatkozó Bél vetett papírra, láthatólag különösebb átgondoltság nélkül — ugyancsak revideálnunk kell.

33 Miller, 1775. 214. p.

34 L. fent, ill. *Bél*, 1732. 74. p.

35 „Ventum est tandem, ad terminum *Hungariae Cis-Danubianae*, quam Tomis quatuor, ita complexi sumus hucusque, ut quid quid citeriori amnis parte Comiatuum fuit obvium, suma, id omne exaggerataque adcuratione designaremus.... Nos iam, quod est, *Cis-Danubiana Hungariae* parte hac, longinqui nostri laboriosique itineris, residuum, in *Arvensi* ista, ad quam delati sumus, provincia conficiamus; flexuri demum peregrinationem, in regionem *Hungariae Trans-Danubianam*.” *Bél Mátyás*: Comitatus *Arvensis*. Kézirat. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Hist. I. i., 1. p. (a továbbiakban: *Bél*, C. *Arvensis*).

36 Miller, 1775. 214. p.

Az általunk megállapított kötetbeosztás

Ahogy azt a fentiekben láttuk, az 1742–1749-es Bél-féle tervezetből jórészt hiányoznak a *Notitia* korábban kijelölt, és többé-kevésbé a nyomtatott kötetekben is érvényesülő szerkesztési alapelvei, tehát a „részek” szerinti tárgyalás, és a földrajzi szempontú sorrendiség. A dunántúli vármegyéket tartalmazandó ötödik kötet terve valamelyest kivétel ez alól, bár ott is vannak ésszerűtlen megoldások (egymás után: Komárom, Vas, Fejér, ami a földrajzi alapú sorrend hiányát mutatja). Ezért a legegyszerűbbnek azt gondoltuk, ha a fentebb tárgyalt, és a mondott elveket szem előtt tartó, 1732-es autográf *Notitia*-tervezetet részesítjük előnyben a kiadásnál, amely tervezetet Bél még hatalmas munkakedvvel, a sikeres lebonyolításban biza kodva vetett papírra. Ennek megfelelően elsőként kívánjuk közölni a két „kimaradt”, a Dunán inneni részhez tartozó vármegyét (Trencsén, Árva), majd a többi rész vármegyéit (Dunántúli, Tiszán inneni, Tiszántúli), az 1732-es *Sciagraphiában* felállított sorrend szerint.

A plánumtól csak néhány esetben kell eltérnünk; pontosabban Bél tért el tőle a későbbiekben. Az első ilyen Komárom vármegye kérdése, amelyet Bél az 1732-es vázlatában a Dunán inneni kerülethez kötött. Úgy látjuk azonban, hogy ezt a döntését még az 1730-as években felülvizsgálta. A leírásnak ugyanis a tervezet szerint Bars vármegye után, illetve Pest-Pilis-Solt vármegye előtt kellett volna kiadásra kerülnie (I. fent), de Bél semmi jelét nem adja annak, hogy erre valóban törekedett volna, illetve, hogy sajnálkozna a sorrend felborulásán, mint ahogy azt Nyitra és Hont esetében láttuk. Magában Komárom vármegye leírásában sem utal arra, hogy a Dunán inneni részhez tartozónak tekintené, kései tervezetében pedig már egyértelműen a dunántúli vármegyék közé, az ötödik kötetbe sorolta be.³⁷ Hosszas mérlegelés után úgy döntöttünk, hogy mi is a Dunántúli részben helyezzük el a vármegyeleírást. Bár itt ugyanúgy eltér Bél a korábbi beosztástól, mint Árva és Trencsén esetében, nem zárható ki azonban, hogy időközben — a kerületi beosztást is figyelembe véve — tudatosan, és nem időhiány vagy egyéb okok miatt döntött Komárom vármegye áthelyezése mellett.

A Dunántúli részhez tartozik még, hogy Bél nem készítette el a tervezetben szereplő szlavón vármegyék leírását, így azokat nem áll módunkban közölni. Hasonló a helyzet Szepes vármegye leírásával. Mint említettük, Bél megjelentette a *Prodromus*-ban,³⁸ de 1732-es tervezetében azt írja, hogy kiegészítésekkel és tér-

³⁷ Uo.

³⁸ L. a 3. jegyzetet.

képpel újra ki kívánja adni, a harmadik, Tiszán inneni rész elején.³⁹ Csakhogy Bél kéziratosa hagyatékában sehol sem találtunk olyan kéziratot, amely a *Prodromus*-ban kiadott szöveghez képest egy javított, bővített változat lett volna, s Bél sem utal máshol arra, hogy dolgozna a leírás kiegészítésén.⁴⁰ Így a leírást nem adjuk ki újra, hiszen csak a nyomtatott változatot tudnánk reprodukálni.

Végül ugyancsak eltértünk a tervezettől akkor, amikor a jász és kun kerületek leírását elhelyeztük a Tiszán inneni részben. Maga a szöveg a *Notitia* vármegyeleírásainak szerkezete szerint épül fel (általános és különleges rész stb.), de sejtésünk szerint nem a pozsonyi tudós, hanem fő munkatársa, Matolai János készítette.⁴¹ A jászkun kerületek leírása Bél tervezeteiben egyáltalán nem szerepel. Tehát arra lehet gondolni, hogy Bél valamiért nem tudott mit kezdeni az irattal. Az ok szerintünk a következő: a *Notitia*-ban megfigyelhető gyakorlat szerint a kiváltságos területek ismertetései azon vármegyék leírásaiban szerepelnek, amelyek kebelében a kiváltságos terület elhelyezkedik (így olvasható pl. a hajdúvárosok leírása Szabolcs vármegye leírásában stb.). Eszerint a Kiskun kerületet Pest-Pilis-Solt vármegye leírásában, míg a Nagykun és a Jász kerületet Heves és Külső-Szolnok vármegye leírásában kellett volna elhelyezni; csakhogy ez nehezen lett volna megoldható, hiszen Matolai alkotásában e kerületek története, bemutatása eléggé összefonódik. Ezért Bél elvetette a szöveg közlését, vagy esetleg úgy gondolta, hogy majd Heves és Külső-Szolnok vármegye részeként közli. Akárhogy is, a szöveget kezdetlegessége, kidolgozatlansága ellenére közölni kívánjuk, hiszen formailag és tartalmilag mindenképpen a *Notitia* része, és Bél legközelebbi munkatársa készítette (nem beszélve arról, hogy a szövegben lévő jász és kun kiváltságos települések más vármegyeleírásban természetesen nem szerepelnek, így ha nem közölnénk a szöveget, a *Notitia* tartalmában mintegy „hiány” keletkezne).

Mindezeket mérlegre téve állítottuk össze a vármegyeleírások kiadásának tervét, amely tehát az 1732-es tervezeten alapul. A leírások terjedelmét is figyelembe véve tíz kötetben látjuk kivitelezhetőnek a kéziratosa leírások kiadását. A köteteket igyekeztünk úgy összeállítani, hogy Bél beosztásának megfelelően, illetve azon túl is egy jól körülhatárolható területet öleljenek fel. (A beosztást l. a következő lapon.)

39 *Bél*, 1732. 76. p.

40 A leírásra bővebben l. Tóth, 2007. I. 159. p., II. 211–216. p.

41 A leírásra bővebben l. uo. II. 118–121. p.

I. *Dunán inneni rész*

1. kötet: Trencsén, Árva vármegyék leírásai

II. *Dunántúli rész*

2: Sopron, Vas, Zala, Veszprém

3: Győr, Komárom, Esztergom

4: Fejér, Tolna, Somogy, Baranya

III. *Tiszaán inneni rész*

5: Sáros, Zemplén, Ung, Bereg

6: Abaúj, Gömör, Torna, Borsod

7: Heves és Külső-Szolnok, Csongrád, Bács-Bodrog, jászkun kerületek

IV. *Tiszántúli rész*

8: Temes, Csanád, Arad, Zaránd, Békés

9: Bihar, Kraszna, Kővár, Közép-Szolnok

10: Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Máramaros

III. A szövegközlés módszere és az egyes kötetek felépítése

A kiadásra kerülő példány kiválasztása

Amint arról fentebb már volt szó, az egyes vármegyeleírások kézíratos példányai közül értelemszerűen a Bél életében készült legkésőbbi példányt, vagy — ha az elveszett — az arról készített másolatot kívánjuk közölni. E „legkésőbbi” példányokat disszertációnk második kötetében már megállapítottuk.⁴² Itt kell ismét hangsúlyoznunk, hogy az eddigi kiadások — amelyek egy-két kivételével csupán a szöveg fordítását közlik — jelentős részben nem a megfelelő kéziraton alapulnak, így a készítők vagy nem a legkésőbbi változatot, vagy egy rossz minőségű, esetleg nem is Bél műhelye által készített kivonatos másolatot használtak. Ezért disszertációnkban különös figyelmet szenteltünk az egyes leírások keletkezéstörténetének, és szöveghagyományának feltárására, hogy ezáltal biztosan a megfelelő változat kerüljön kiadásra.

42 Tóth, 2007. II. kötet.

A szövegekölés elvei

A szöveget betűhűen kívánjuk közölni. Ez alól kivétel a szó eleji *u* *v*-nek írása, illetve a szó belsejében lévő *v u*-nak írása: ettől a mai szem számára igen zavaró eljárástól kiadásunkban eltekintünk. Ezt javasolják a közelmúltban megjelent, az újkori latin forrásszövegek kiadásával kapcsolatos ajánlások is.⁴³ Nem követtük viszont eme ajánlásokat abban, hogy az *i* és *j* betűt kiejtés szerint kell alkalmazni.⁴⁴ Ez ugyanis azt jelentené, hogy ahol az *i j*-nek ejtendő (pl. iam, maiestas etc.), ott mindig *j*-t kellene írni. Bél azonban soha, semmilyen formában nem írt latin szövegben *j*-t — ezzel egyébként nyilván az európai gyakorlathoz igazodott —,⁴⁵ így nem lenne szerencsés, ha ezt a láthatóan következetes írásmódot utólag önkényesen megváltoztatnánk.

Meg kívánjuk tartani a sajátosságos, vesszőket igen sűrűn alkalmazó Bél-féle központosítást. Az egyik indokunk éppen eme interpunkció sajátága, egyedisége: biztosan Bél-től származik, hiszen saját kezű kézírataiban következetesen alkalmazza,⁴⁶ s láthatóan írnokainak is meghagyta, hogy azt kövessék, mivel a másolatokban, és a kinyomtatott szövegekben is érvényesült ez a módszer.⁴⁷ Másrészt Bél eljárása logikus, amennyiben az egyes mondatrészeket választja el — egészen a jelzős, igeneves szerkezetekig — egymástól, így akár a megértést is könnyítheti.

Ezenkívül két fontosabb sajátossága van még a Bél által írt szövegeknek, már ami az ortográfiát illeti. Az egyik, hogy egyes igeekötőknél, különösen az *ad* igeekötő esetében a gyakorlattal ellentétben nem jelöli a *d* hasonulását (pl. *affero*, *appello* helyett *adfero*-t, *adpello*-t ír).⁴⁸ Még szokatlanabb, hogy bizonyos, két tagból (általában előjárószóból és valamely más szóból) a gyakorlat során összeolvadt kötő-

43 Oborni Teréz: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról. In: Fons 7. (2000) 1. sz. [A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Szerk. Kenyeres István.] 67–75. p., különösen 73. p. (a továbbiakban: Oborni, 2000.); Soós István: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. Uo. 81–89. p., különösen 86. p. (a továbbiakban: Soós, 2000.)

44 Oborni, 2000. 73. p.; Soós, 2000. 86. p. (Bár az utóbbi csak arra az esetre javasolja a *j* használatát a kiadásban, ha az eredetiben is az áll.)

45 Fazekas István: Korreferátum Oborni Teréz előadásához. In: Fons 7. (2000) 1. sz. 77–79. p., különösen 78. p.

46 Ezt lehet látni pl. Bars vármegye leírásának általa írt piszkozatában: „Barchiensem Comitatum, olim, a civitate Barch, ita adpellavere, nostri illi homines, qui regionem, in Comitatus primi dispertiverunt.” Bél Mátyás: *Historia Comitatus Barchiensis*. LK 427. kt. 241.

47 Az előző jegyzetben olvasható mondat a nyomtatásban ugyanígy szerepel, sőt, a *Comitatus* után is áll egy vessző. L. Bél, 1735–1749? IV. 157. p.

48 A jelenségre l. az előbb idézett mondat *adpellavere* alakját (l. a 46. jegyzetet).

szavakat, vagy névmásokat (*imprimis, quidquid, quocirca* etc.) következetesen külön ír le (*in primis, quid quid, quo circa*).⁴⁹ Bár ezek a megoldások nem szokványosak, meghagyásuk mellett döntöttünk, mert jól érzékeltetik Bél purista, a nyelvi pontosságra törekvő, egyben kissé tudálékos latin stílusát.

Szövegkritikai és tárgyi jegyzetek

Sajátos módon háromféle jegyzet is lesz, illetve lehet kiadásunkban a szöveg alatt. Az első jegyzettípus magának Bélnek a jegyzetei, aki a hivatkozott művek szöveghe-lyét adta meg itt, de néha hosszabb megjegyzéseket is tesz bennük. A másik jegyzet-típus a szövegkritikai jegyzeteké: ezekben közöljük a szövegvariánsokat, általunk végzett javítás esetén az eredeti (hibás) szöveget, a szöveg kiegészítése esetén a ki-egészítés okát és forrását stb. Meg kell jegyeznünk, hogy kritikai apparátusunkban csak bizonytalan olvasat, vagy szövegromlás esetén használjuk, illetve közöljük a le-írások más, korábbi kéziratos példányainak olvasatait. Ennek oka egyértelmű. Egy-egy vármegyeleírás kéziratai többségében a készülő, formálódó alkotás állomá-sai: Bél piszkozatot készít, javítja, erről másolatot készített, azon is csinál javításokat (vagy más — kolléga, hatóság — javít bele, amit Bél elfogad, vagy elvet), ezt a javí-tott példányt is letisztáztatja, és így tovább. Az egyes kéziratok közötti különbséget tehát gyakorlatilag Bél (vagy mások) javításai, pótlásai jelentik. A legkésőbbi kézirat — szövegkiadásunk alapja — értelemszerűen a szerző, Bél által legjobbnak tekintett szövegváltozat, amely az ő módosításai alapján jött létre, így a korábbi, általa felülírt állapotok regisztrálása felesleges és mennyiségileg is lehetetlen lenne. (Ettől csak akkor tekintünk el, amikor — mint írtuk — Bél a hatóságok utasítására törölt valami-lyen értékes szövegrészt: ilyenkor a korábbi példány által megőrzött, törölt textust függelékben közöljük.) Mindazonáltal olykor szükséges a korábbi változatok hasz-nálata, hiszen a szöveg folyamatos javíthatása mellett működik egy ellenkező folya-mat is: az újabb és újabb tisztázatokban a másolók „gyarlósága” folytán megjelennek a klasszikus másolói hibák, a szókihagyások, félreolvasások stb. Ezek kijavításához a korábbi változatok nagy segítséget nyújthatnak.

Végül a harmadik jegyzettípusban, a tárgyi jegyzetekben csak a legszüksége-sebb megjegyzéseket kívánjuk leírni a szöveggel kapcsolatban: Bél által használt irodalom esetében az azonosítást, esetleg újabb kiadást, nyilvánvaló tévedések ki-küszöbölését. Ennél többre a munka nagysága miatt nem vállalkozhatunk (s a kriti-

49 Az *in primis*-re l. pl. Árva vármegye leírását: Bél, C. Arvensis 3, 4. etc. A *quid quid*-re l. uo. p. 1. A *quo circa*-ra l. Bél, 1735–1749? III. 361. p.

kai kiadások általában így is járnak el). A személy- és helynevek azonosítását, magyarázatát nem a tárgyi jegyzetekben, hanem az annotált mutatókban tervezzük megoldani.

A szöveg tipográfiája

Ami a szöveg nyomdai szedését illeti, értelemszerűen a már nyomtatásban megjelent kötetek szolgálhatnak mintaként. Az azokban megvalósított módszerek követésére könnyen lehetőség nyílik, hiszen Bél — illetve őt másolva az írnokok — a nem publikált vármegyeleírások kézírataiban is jelölte, hogy egyes szavakat, illetve szövegrészeket milyen betűtípussal akar szedetni. Így a kurziválandó szövegrészeket (személy- és helynevek, idézetek) szimpla aláhúzással, a kiskapitálissal szedendő részeket (fontosabb személy- és helynevek, feliratok) két aláhúzott vonallal jelölte; hosszabb idézeteknél pedig kurziválást, vagy a sorok elején elhelyezett felső macskakörmök (") alkalmazását hagyta meg a tipográfusnak. Emellett Bél minden saját maga által írt kéziratában elkészítette a szöveg tematikáját röviden közlő margószövegeket. Vagyis a kiadáskor nem kell tennünk mást, mint a kéziratokban előírt tipográfiát megvalósítani.⁵⁰

Kérdés persze, hogy érdemes-e vesződni egy 21. századi szövegkiadásban a 18. századi tipográfiával. Mindenképpen a Bél-féle nyomtatott szövegek megartása mellett szól azonban annak praktikussága: a margók könnyen áttekinthetővé teszik a szöveget, és szintén a könnyű keresést segítik elő a kurzívba, kiskapitálisba tett személy- és helynevek. Emellett a már Bél életében kinyomtatott kötetek — amelyekben ezek az elvek érvényesülnek — bizonyos fokig kötelező minták számunkra, hiszen kiadásunkkal az akkor megkezdett munkát folytatjuk. Azt is fontolóra kellett vennünk, hogy a tipográfia kidolgozása és a szövegben való alkalmazása Bél saját munkája, így azt ignorálni a kiadó részéről nem lenne helyénvaló.

Bevezető tanulmány

A bevezető tanulmányban tervezzük bemutatni a vármegyeleírás keletkezéstörténetét, az egyes példányokat és a kapcsolódó dokumentumokat, a kéziratok családfáját, és a szakirodalmat. Lényegében a disszertációnk vonatkozó részét — az egyes vármegyeleírás-vizsgálatokat — kívánjuk itt felhasználni, természetesen re-

⁵⁰ Így közzöltük Sopron vármegye leírásának latin szövegét (és magyar fordítását) is. L. *Bél*, 2001–2006.

videálva, kiegészítve, új adatokkal gazdagítva. A bevezető tanulmányt idegen nyelven is közzé kívánjuk tenni. Úgy véljük, hogy a tematika, a szövegkiadói hagyományok miatt a latin nyelvű fordítás lenne a legcélszerűbb, de fontolóra kell vennünk az angol, vagy német nyelvű változat készítését is.

Térképek

Ismert, hogy Bél Mátyás térképeket készíttetett a vármegyeleírásokhoz, nagyrészt Mikoviny Sámuellel. Ezek a nyomtatott kötetekben meg is jelentek.⁵¹ Mikoviny viszont elkészítette számos olyan vármegyének a térképét is, amelyek kéziratban maradtak; illetve mások is készíttetek térképeket a kiadatlan vármegyeleírásokhoz, akiknek neveit Bél a kései tervezetében, vármegyék szerint fel is sorolja.⁵² Úgy véljük, hogy e térképeket — amennyiben fennmaradtak — közölnünk kell a szövegkiadáshoz. A közlés módja nem egyszerű kérdés, tekintettel a nyomdaköltségekre: talán a legmegfelelőbb megoldás az lenne, ha CD-n vagy DVD-n, egyszerre adnánk közre a kapcsolódó térképeket.

A nyomtatott kötetek esetleges újbóli kiadása

Célszerű lenne a nyomtatott köteteket, vagy másként fogalmazva: a nyomtatásban megjelent vármegyeleírásokat is újból kiadni. Erre a célra viszont elégséges lenne a nyomtatványok beszkenelt, kereshető változata, amelyet DVD-n lehetne közzé-tenni. A beszkenelt szövegekhez csatolni lehetne azokat a leírás-vizsgálatokat, amelyeket disszertációnk második kötetében készítettünk e vármegyeleírásokhoz.

51 Mikoviny Sámuelre és Béllal való kapcsolatára l. *Deák Antal András: A „Hungaria nova” megrajzolója: Mikoviny Sámuel. 1700–1750.* Bp., 1987; *Török Enikő: Mikoviny Sámuel megyetérképei.* In: *A magyar térképészet nagyjai.* Szerk.: Plihál Katalin–Reisz T. Csaba–Török Enikő. Bp., 2001. 179–184. p.; *Uő: Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága.* Doktori disszertáció. (ELTE BTK) I–II. Budapest 2002.; *Tóth, 2007.* I. 122–127. p.

52 *Miller, 1775.* 215. p.

A *Notitia* első négy nyomtatott kötetének címlapján, a cím alatt egy allegorikus jelenet látható, amelyben puttók igyekeznek a helyére emelni egy reliefszerű díszített emlékművet. Az emlékmű talapzatán a korra jellemző, tömör jelmondat olvasható: „CONAMVR TENVES GRANDIA”, azaz „csekély voltunkban (vagy inkább: ellenére) hatalmas vállalatba fogunk”. Valószínűnek tartjuk, hogy Bél maga választotta ezt a szerénykedő, de egyben a munka fontosságát is jelző szöveget. Ám az is lehet, hogy nem szerénykedett. Talán ő is sejtette, hogy művének elkészítése túlnő — ha nem is képességein, de lehetőségein, a korszak magyar viszonyain mindenképpen. Hasonló féltelmek nekünk is vannak, de bizakodunk abban, hogy a kiadásra már megérett az idő, és az utóbbi évek munkájának köszönhetően mi magunk is eredményesen előkészítettük létrejöttét.

RÁCZ ATTILA

AZ „ALTERNATÍV SZERVEZETEK” BUDAPESTEN 1988–1989-BEN

Jelen írás megszületése a rendszerváltás huszadik évfordulóján¹ elsősorban annak a feltáró munkának köszönhető, amit Budapest Főváros Levéltára a pártállam budapesti vezető testületi iratainak közzététele érdekében végez.² A feltárás során közös projektet indítottunk a Magyar Országos Levéltárral, hogy a húsz évvel ezelőtt kelt hangulatjelentéseket elektronikus formában is tömegesen hozzáférhetővé tegyük.³

A Kádár-korszak történetét *általában* a hatalom által kreált forrásokból, a rendszerváltását pedig *általában* a rendszerváltók nézőpontjából ismerjük. A források kiválasztásában az a gondolat vezetett, hogy megfordítsam ezt a nézőpontot. A vizsgálatot nem országos, hanem helyi szinten végzem, a budapesti pártanyag felhasználásával kívánom bemutatni, mit is tudhatunk meg a hatalom szemszögéből az ún. alternatív szervezetekről. Nem korabeli vagy mai visszaemlékezéseket, nem állambiztonsági iratokat,⁴ hanem a párttá szerveződés időszakát, tehát 1989 nyarát megelőzően keletkezett budapesti pártbizottsági és végrehajtó bizottsági ülésjegyzőkönyveket, illetve hangulatjelentéseket használtam fel munkám során.⁵

-
- 1 A kezdő dátum meghatározása nem is olyan egyszerű, mint hinnénk, hiszen a politikusi szóhasználat szerint végtelenített folyamatnak tűnik, a szó első használata pedig 1989 nyarára tehető. Ripp Zoltán a kiindulópontot 1987-re, Romsics Ignác pedig — bár 1987 és 1991 közötti időszakot tartja a rendszerváltás éveinek — 1988-ra teszi. *Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Bp., 2006. (A továbbiakban *Ripp*, 2006.) 2–6. p., illetve *Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás.* Bp., 2003. (A továbbiakban *Romsics*, 2003.) 6., 65. p.
 - 2 Az MSZMP budapesti vezető testületei napirendi jegyzékeinek megjelenése 2009 elején várható. A vezető testületi ülések digitalizált változata 2009-ben felkerül a világhálóra.
 - 3 A digitalizált hangulatjelentéseket ld.: <http://www.archivnet.hu/hangulat/index.php>.
 - 4 E szempontból történt már kezdeményezés: *Takács Tibor: Gyökerek. Avagy elbeszélhető-e a Fidesz megalakulásának története III/III-as jelentések alapján?* In: ArchivNet. Történeti források online. VIII. évf. (2008) 4. szám.
 - 5 A pártanyagra hivatkozik már *Fricz Tamás: Pártideológiák és tagoltság. A magyarországi parlamenti pártok ideológiai tagoltsága és annak okai a pártdokumentumok tükrében.* (a továbbiakban *Fricz*, 1992.) In: *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. 1985–1991.* Szerk.: Bihari Mihály. Bp., 1992. (a továbbiakban: *A többpártrendszer kialakulása...*) 105–146. p. A tanulmány jegyzetei között levéltári forrást nem találunk, de több olyan kiadvány, szórólap stb. szerepel, amelyből a budapesti pártbizottság is őriz példányokat.

A tanulmányt a — szerencsére — már lassan elfeledett pártnyelv színesíti, a végén pedig három jellemző dokumentumból közlök részleteket. Az első hangulatjelentés, második a Kádár-korszak ellenzéki gondolkodóit és mozgalmait elemző, a végrehajtó bizottság számára készített előterjesztés, végül pedig egy pártbizottsági határozat következik. A kiválasztás szempontja a párt döntésmechanizmusának egyik lehetséges útja volt: az agitációs gépezet által szállított információt a propagandáért felelős vezető terjeszti a pártbizottság elé, és az (általában a végrehajtó bizottság közreműködésével) határozatot hoz a megjelenített problémáról.

Az 1989 januárjában megalkotott egyesülési és az 1989 októberében jóváhagyott, a pártok működéséről szóló törvények⁶ előtt csak az állampárt által alapított és felügyelt szervezetek működhettek Magyarországon. Bár a pártfegyelmi ügyekből, a belső ellenséges erőkkel vívott harcról szóló vezető testületi napirendekből vagy a hangulatjelentésekből tudjuk, hogy a párt folyamatosan szondáz(tat)ta a társadalmat, mégis váratlanul érte (mint ahogy a magyar társadalmat is), hogy milyen gyorsan szerveződtek meg 1988–1989-ben azok a társadalmi szervezetek, amelyek valamilyen választ akartak adni koruk kérdéseire, kiutat találni az állampárt okozta válságból. Ahogy az egyik előterjesztés fogalmazott: „Alternatívák keresése, képviselése a társadalmi-politikai változások szerves velejárója. [...] Az alternativitás nem társadalmi, politikai anomália. Ugyanakkor monolit társadalmi struktúra esetén nem csupán meghökkenést, rosszallást vált ki a hatalom részéről, hanem kiszorítást, tiltást, finomabb és durvább adminisztratív megrendszabályozást.”⁷

Az új szerveződések valóságos megjelenésére valószínűleg Budapesten figyeltek fel elsőként, hiszen az új típusú és tartalmú politikai szerveződések kilencven

6 Az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról, illetve 1989. évi XXXIII. törvény a pártok működéséről és gazdálkodásáról. Bár az 1949. évi XX. törvény 56. § elvileg biztosította az egyesülési jogot, az 1952. III., illetve az 1954. VI. törvény a polgári perrendtartásról elhatárolta az egyesületet (egyesületek) a társadalmi szervezettől, az egyesületekről szóló 35/1970. sz. törvényerejű rendelet pedig nem szólt a politikai, érdekképviselői típusú szervezetekről. Az egyesület létrehozására irányuló szervezőmunkát már előzetesen közölni kellett a hatóságokkal, amelyeknek joga volt a szervezést feltételekhez kötni, sőt megszüntetni, ha az egyesület „előreláthatólag nem felelne meg a nyilvántartásba vétel feltételeinek”. Az országos egyesület felügyeletét az illetékes miniszter, a helyi egyesületekét pedig a székhely szerint illetékes megyei (fővárosi) tanács látta el.

7 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXXV.1.a.4. A Magyar Szocialista Munkáspárt (= MSZMP) Budapesti Bizottság Végrehajtó Bizottsága (= Bp. VB) üléseinek jegyzőkönyvei (a továbbiakban XXXV.1.a.4.). 800. öe. 37–44. p.

százaléka itt jött létre.⁸ A párt helyi szintje vélhetően a hangulatjelentőktől értesülhetett az alternatív szervezetek megjelenéséről. A hírek szállításáról, értelmezéséről, eljuttatásáról, az információáramlás mechanizmusának kialakításáról, sőt, a hírek közhangulatra gyakorolt hatásának ellenőrzéséről a legfelsőbb szervektől az alapszervekig, tehát az egyénig terjedő agitációs és propaganda-hálózat gondoskodott. Az agitációnak két iránya volt: a felülről lefelé irányuló elméletileg a párttagság tájékoztatását szolgálta, az alulról felfelé irányuló információ a totális ellenőrzés egyik eszköze volt, de a lehetőséget láttak benne annak megismerésére, hogy a milyen hangulat uralkodik a munkások és más társadalmi rétegek körében, melyek/pard plain az őket érdeklő kérdések. Történeti események rekonstrukciója során erőteljes kritikával kell kezelnünk ezeket a forrásokat, de a hatalom szándékáról, képviselőinek szemléletmódjáról valamelyest képet alkothatunk.⁹

Az 1988. esztendőről szóló első igazán tényszerű összefoglaló szerint a „[arx] K[ároly] K[özgazdaságtudományi] E[gyetem] PVB értékelte az elmúlt év novemberében és decemberében a Rajk László Szakkollégium által szervezett és lefolytatott vitasorozat tapasztalatait. Alapvetően zárt körben, az ún. «demokratikus ellenzék» Beszélő c. szamizdat szerkesztősége által illegálisan közreadott és terjesztett «Társadalmi szerződés» című anyagról folyt a polémia négy vitaesten. A vitapartnerek a Beszélő szerkesztői, illetve az egyetemi pártbizottság titkára és felkészült párttag társadalomtudósok voltak. A feldolgozott témakörök: 1. A megújulás általános szükségszerűségei, feltételei és lehetőségei; 2. gazdaság, piac, öngazdátás, szakszervezet; 3. szociálpolitika; 4. a politikai rendszer reformja. A PVB a tanulságok között kiemelte: bebizonyosodott, hogy az «ellenzék meghatározott csoportjaival nyílt, felvállalt viták formájában is érdemes, szükséges a politikai álláspontok ütköztetése.» Fontos tanulság az is, hogy az egyetemi hallgatók politikai attitűdje — még a kollégiumon belül is — sokszínű, összetett. Ezért hibás az egyoldalú, sommás, negatív ítéletalkotás.”¹⁰

Az alternatív szervezetekről szóló jelentések sokszor más hírek közt megbújva tűnnek fel. A Magyar Demokrata Fórumról (= MDF) és a Jurta színházi gyűlésekről információt váró alapszervek igénye a Rádiókarabé 1988. márciusi adásának

8 BFL XXXV.1.a.3. Az MSZMP Budapesti Pártbizottsága (= Bp. PB) üléseinek jegyzőkönyvei (a továbbiakban XXXV.1.a.3.). 228. őe. 68. p.

9 A Politikai Bizottság 1960. április 20-ai határozata. Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS 288-5. Az MSZMP Politikai Bizottságának (= MSZMP PB) iratai. (a továbbiakban M-KS 288-5.) 179. őe. 50–51R/77. — alapján feladatait, eszközeit ld.: BFL XXXV.1.c. Az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda (Társadalompolitikai) Osztályának iratai (a továbbiakban XXXV.1.c.). 119., 120. őe. és BFL XXXV.1.a.4. 179. őe. 97–98. p.

10 BFL XXXV.1.c. 386. őe. 1988. februári hangulatjelentés.

bírálata mellett bukkan elő: „Több üzemben élesen vetették fel a Jurta Színház vezetőinek szerepét abban, hogy rendszeresen kiadja a színházat a rendszert nem éppen támogató összejöveletekre. [...] Humor ürügyén a rádióban olyan kijelentések hangzanak el pl.: «mondjon egy szót, aminek nincs értelme» – válasz: «szocializmus». [...] Több információt vár a párttagság is, a lakosság is az úgynevezett «Magyar Demokrata Fórumról».»¹¹

Az alternatív szerveződések leginkább a tömegdemonstrációkkal kerültek reflektorfénybe. 1988. június 27-én a romániai falurombolás ellen az MDF és a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, illetve a Fiatal Demokraták Szövetsége (= FIDESZ) és a Szabad Kezdeményezések Hálózata által szervezett tüntetést a hivatalos szervek is érdeklődéssel figyelték, és „a Belügyminisztérium szervei a várhatóan minden eddiginél nagyobb létszámú, állampolgári kezdeményezésű demonstráció optimális rendjének biztosítására, az esetleges provokációk, atrocitások kiküszöbölésére” az óvintézkedéseket megtették.¹² Az intézkedések része volt az is, hogy a szervezőknek a hatósággal konzultálniuk és együttműködniük kellett. Talán ennek köszönhető, hogy a hangulatjelentés írója nem látott irredenta, sovíniszta jelszavakat, viszont észlelte a szervezők elkülönülését, megosztottságát.¹³ „A szeptemberi, országos kihatású politikai események — a Szárszói Front megalakulása; a Magyar Demokrata Fórum szervezetté nyilvánítása; az Új Márciusi Front létrejötte;¹⁴ a szeptember 12-ei tüntetés;¹⁵ a szegedi bölcsész sztrájk, a FIDESZ által kezdeményezett és megtartott óra-bojkott,¹⁶ az ELTE-n és a Petőfi-szobornál vízlépcső elleni lezajlott egyetemis-

11 BFL XXXV.1.c. 387. 6e. 1988. márciusi hangulatjelentés.

12 Az MDF-honlap 80–100.000 embert, a hangulatjelentés 30.000, a tüntetés végén 7–8000 embert említett. A tüntetésről ld.: *Romsics*, 2003. 93–96. p.

13 BFL XXXV.1.c. 390. 6e. 1988. június 23–30-ai hangulatjelentés.

14 Az Új Márciusi Frontról ld.: *Ripp*, 2006. 106–109. p. A szervezettel, elsősorban felhívásával részletesen az MSZMP Központi Bizottsága (= KB) 1989. február 10–11-ei ülésén foglalkozott. MOL. Az MSZMP KB iratai. (= M-KS 288.f.4.) 250–252. 6e.

15 A nagymarosi gát építése elleni harmincezer fős tüntetés volt 1988. szeptember 12-én. Lásd: *Tiszta lappal. A Fidesz a magyar politikában, 1988–1991.* Szerk.: Bozóki András. Bp., 1992. (a továbbiakban: *Tiszta lappal...*) 795. p.

16 1988. szeptember 28-án a szegedi bölcsészettudományi kar hallgatói és a hozzájuk csatlakozó oktatók egynapos sztrájkot követően követelték a magyar felsőoktatás átalakítását. Az akció novemberig elhúzódott. *Romsics*, 2003. 113–117. p.

ta-tüntetés; és különösen a Reformpárti Esték vitái”¹⁷ is megmozgatták a jelentés-írók fantáziáját.¹⁸

A budapesti Agitációs és Propaganda Osztály az összegyűjtött alapszervi jelentésekből és a sajtóból egy külön dossziét (örzési egységet) nyitott *Alternatívok* címmel. Legtöbb anyagot az MDF-ről gyűjtötték össze.¹⁹ Elkészítették a szervezet történetét, és nem haszontalan kézbe venni ezeket a feljegyzéseket, mert bizonyos szempontból többet is megtudhatunk az MDF nyolcvanas évekbeli történetéről, mint akár a párt honlapjáról.²⁰ Egy 1988. december 5-ei feljegyzés a szervezet történetének főbb állomásai közül elsőként az 1985. június 14–16-ai monori találkozót említi, azaz korántsem eredezteti a pártot olyan távolról, mint a honlapon szereplő cikk írója, aki már a hetvenes évek népi íróiban az MDF csíráját látta.

Összefoglalták a lakiteleki találkozó radikális fordulatot igénylő követeléseit: „az intézményrendszer demokratizálása, a vezetők és a testületek kiválasztásának megváltoztatása, a választási rendszer módosítása, a parlament népképviselési jellegének erősítése, érvényesítése, a nyilvánosság szerkezetének átalakítása, alternatív mozgalmak működésével az MSZMP monopolhelyzetének megtörése”.

Megemlékeztek a romániai faluomlás elleni tüntetések szervezéséről, tudták, hogy az MDF 1988. szeptember 3-án Lakitelken szerveződött *szellemi-politikai szervezetté*, volt egy példányuk az alapítólevélből, amit részletesen elemeztek. Kiemelték, hogy a szervezet „deklaráltan nem ellenzékként, de a kormány kritikájának jogát fenntartva kíván működni.” Nem akarnak pártként tevékenykedni és párttá alakulni, céljaikat mozgalomként, mintegy *alternatív népfrontként* kívánják elérni.²¹ Az alapítólevélben valóban azt deklarálták, hogy nem kívánnak pártként működni, és nem fogadják el „sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiesség címkeit

17 1988. szeptember 12–17. között a Budapesti Műszaki Egyetemen Reformpárti esték címmel vitasorozatot rendeztek. Lásd: Reformpárti esték. Bp., 1988.

18 BFL XXXV.1.c. 388. §e. 1988. szeptemberi hangulatjelentés.

19 Az MSZMP Budapesti Bizottsága vezető testületeinek BFL által digitalizált jegyzőkönyveiben egy egyszerű szókeresés szerint 1988/89-ben 34-szer fordul elő az MDF, 29-szer a FIDESZ és 11-szer a Szabad Demokraták Szövetsége (= SZDSZ) neve.

20 Az MDF történetéről tudunkkal nem jelent meg önálló munka. Az említett tanulmány az MDF honlapján: *Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig.* (A Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990 márciusáig.) http://part.mdf.hu/index.php?akt_menu=459 (a továbbiakban: *Szécsi*, d. n.). Röviden: *Szécsi Árpád: Az MDF megalakulása. 1979–1990.* <http://www.historia.hu/archivum/2002/0208szecsi.htm>. Az MDF történetéről még: *Csizmadia Ervin: Utak a pártosodáshoz. Az MDF és az SZDSZ megszerveződése.* In: *A többpártrendszer kialakulása...* 7–39. p.

21 BFL XXXV.1.c. 440. §e. (Az őrzési egység egy kisdoboznyi vegyes anyag, ezért az iratok címét is megadom.) A Magyar Demokrata Fórum eddigi tevékenységének főbb állomásai.

és választási kényszereit”.²² Feltűnt a jelentésekben továbbá a Bős-Nagymaros vízlépcső építésének leállítása ügyében a Parlament épülete előtt, a FIDESZ-szel közösen szervezett nagyszabású tüntetés is, továbbá: „Az MDF más alternatív szervezetekkel közösen békés felvonulást szervezett a fővárosban az 1956-os eseményekre [sic!] való megemlékezésként. A felvonulást a rendőrség betiltja, ennek hatására az MDF nyilatkozatot tesz közzé a sajtóban, amelyben visszavonul a tüntetés szervezésétől. Később nyílt levélben tiltakoznak a BRFK eljárása ellen.”²³

Nyilvántartották a tagszervezés menetét: a budapesti tagszervezetek kiépítésének kezdetét 1500 fő részvételével 1988. november 19-ére datálták. Két *úttörő* vidéki szekciót említettek: a miskolci és a kiskunmajsait, illetve húsz tagszervezetet említene dátummal együtt. 1988. december 6-án nyolc-tízezer tagról tudtak.²⁴

A budapesti MDF-alapszervezet megalakulásáról és a felszólalásokról az Operatív Csoport már november 21-én egy kilencoldalas feljegyzést készített a budapesti pártvezetés részére. Csodálkoztak a szervezet kiépültségén: „saját propaganda csoport, fordítói csoport, képzőművészeti kivitelezői csoport, kisiparosi kivitelezői háttér, témaszakértői hálózat, szervezői munkacsoportok, információ-feldolgozó csoport, videó készítő, szerkesztő, sokszorosító kapacitás, saját archívum, tájékoztató iroda stb.”

Az állampárt vezetői az MDF-ben nemcsak az együttműködés lehetőségét látták, de a domináns szervezetet is „a többi alternatív szervezet sorában, amelyek «kitüntetett, vezető szerepét» elfogadják és az MDF-fel való együttműködést óhajtják”.²⁵ Pedig „A sajtó, a politika sokáig hallgatott a mozgalmról [...], a hivatalos politika ferde szemmel és félve ugyan, de tehetetlenül nézte az MDF tevékenységét. [...] Az MDF célkitűzéseit olvasva, az egyes fórumokon elhangzottakat figyelembe véve úgy tűnik, hogy a hivatalos politika egy-két hónap lemaradással «végrehajtja» az MDF programját.” Javaslatként szerepel, hogy állandó személynek kell kapcsolatot tartani az MDF-fel, foglaljanak állást az MDF-be belépő párttagokról, mert „számos pártalapszervezet, párttag belépett az MDF-be, függetlenül attól, hogy ezt a párt kívánatosnak tartja vagy sem”.²⁶ Az Operatív Csoport tudta, hogy az SZDSZ-szel és a FIDESZ-szel közösen lakossági fórumo-

22 Hítel. 1988. 1. szám. 50. p.

23 BFL XXXV.1.c. 440. őe. A Magyar Demokrata Fórum eddigi tevékenységének főbb állomásai. A tüntetésekről ld. még: *Romsics*, 2003. 97. p. és Tiszta lappal... 88–97., 545–556. p.

24 BFL XXXV.1.c. 440. őe. A Magyar Demokrata Fórum eddigi tevékenységének főbb állomásai.; *Szécsi*, d. n. 1989 elejére 13.200 tagot, 159 városi, 208 községi szervezetet említ.

25 BFL XXXV.1.c. 440. őe. Tájékoztató a Magyar Demokrata Fórum budapesti szervezetének megalakulásáról.

26 Uo. A Magyar Demokrata Fórum eddigi tevékenységének főbb állomásai.

kat szerveztek, ahová a kerületi szervek vezetőit és a sajtó képviselőit is meghívták. Megtudhatjuk, mely szervezetek alakultak magánlakásban, melyek közintézményekben, továbbá azt is, hogy hol gyülekeznek (például a kispesti JÁDE eszpresszóban, a XI–XXII. kerületi csoport rendezvényei minden hónap első keddjén a TIT Bocskai úti stúdiójában stb.), mik a céljaik, kik a központi embereik, kikből áll a vezetőség, mennyi a taglétszámuk.²⁷

A FIDESZ I. kongresszusának második fordulójáról 1988. november 20-án,²⁸ tehát még aznap küldtek feljegyzést a felettes pártszervnek. Kiemelten kezelték a szervezet Magyar Ifjúság Országos Tanácsával (a továbbiakban: MIOT) tervezett kapcsolatát: miután Stumpf István ismertette a MIOT céljait, hosszas vita után kétharmados többséggel megszavazták a részvételt, és végül megválasztották a — november végén Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa (a továbbiakban: MISZOT) néven megalakult — MIOT öt képviselőjét is.²⁹ Kiemelték, hogy a „kongresszust gondosan, jó színvonalon szervezték meg, érezhetően, szemmel láthatóan csapatmunkát végeztek”, és világosan érzékelték a FIDESZ távolságtartását a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségtől (= KISZ) és a meglévő hatalmi struktúra kritikáját, „szélsőséges elvetését”. A kongresszuson elhangzott vélemények között szerepelt az igazságügyi és tanácsi szervek függetlenítése a párttól, a tömegkommunikáció monopóliumának megszüntetése, a parlamentnek már benyújtott petíció a nemzeti ünnepekről,³⁰ a választások kiírása és a munkásörtség átalakulása értelmiségőrséggé. Számon tartották, hogy hány tagja volt az ötven csoportban működő szervezetnek (augusztusban 893, októberben 1744 fő), ismerték anyagi helyzetét, tagdíjfizetését, munkacsoportjait, nagygyűléseik színhelyét.³¹

Az anyagban található a Forradalmi Szocialisták Szövetsége nemzetközi trockista konferenciát előkészítő bizottság egyik tagjának értékelése 1988. november

27 Uo. Magyar Demokrata Fórum fővárosi szervezetéplítésének eddigi helyzetéről.

28 A FIDESZ I. kongresszusának I. fordulója 1988. október 1–2-án volt a budapesti Jurta Színházban. 18 év FIDESZ. Kis médiatükör. Szerk.: Újvári Gábor. Bp., 2006. (a továbbiakban: 18 év FIDESZ...) 9. p. A II. fordulóról lásd.: Tiszta lappal... 107–113. p.

29 A MISZOT megalakulásáról ld.: *Romsics*, 2003. 102–103. p. 1989 májusában a FIDESZ kilépett a MISZOT-ból, mivel úgy ítélte meg, hogy nincs szükség egy Hazafias Népfront típusú ifjúsági szerveződésre. Tiszta lappal... 146–147. p.

30 A Fidesz 1988. október 6-án petíciót nyújtott be az Országgyűlésnek, amelyben követelte, hogy március 15-e legyen ismét nemzeti ünnep, október 6-a pedig nemzeti gyásznapi.

31 BFL XXXV.1.c. 440. 6c. A FIDESZ I. Kongresszusának második fordulójáról. 1988. november 19–20. A Fidesz korai történetéről ld.: Tiszta lappal...; 18 év FIDESZ...; illetve *Szécsényi Mihály*: A FIDESZ 1988-ban. In: Magyarország politikai évkönyve. Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp., 1989. (a továbbiakban: Magyarország politikai évkönyve, 1988.) 313–320. p.

1-jén a FIDESZ jövőjéről. Némely ellenzéki csoportok beálltak a hatalom szekerét tolni, és „a legsúlyosabb, hogy közöttük az 56-os forradalom néhány vezető személyisége is megtalálható”. Semmi különbséget sem látott a MISZOT és a KISZ fiatalok felé irányuló érdekérvényesítő készsége között. Vitakozott azzal a véleménnyel, hogy „a FIDESZ vagy megtisztítja magát a szélsőségesen radikális szárnyától, és ezzel szalonképessé válik a magyar társadalom számára, vagy elenyészik”; szerinte pont a FIDESZ radikalizmusára van szükség, és a KISZ-szel való szembenállás jelülük ők így álltak ki a szocializmus mellett.³²

A fővárosi pártszervezet a hangulatjelentésekben és a különböző fórumokon 1989 februárjában már kritikával illette a helyi szervezeteket bátortalanságukért, merevségükért, a változáshoz szükséges határozottság hiánya miatt. Bár a kerületi első titkárokat megerősítették funkciójukban, az alapszervezeti pártbizottságok hatvan százaléka kicserélődött, és számítani lehetett a kerületi vezetőket érő kritikákra is. A kerületi pártbizottságok eltérően igazodtak a pillanatnyi helyzethez, néhányuk azt a képet sugallta, hogy határozottan előremutató változások történnek, csökkentették az apparátust, négy helyett három titkárt választottak, feladatterveket készítettek. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem testülete például hatvan százalékban kicserélődött, a végrehajtó bizottság megújult.³³

Az 1988. március 30-ai Budapesti VB-ülés a lakosság állapotáról ezerfős mintavétellel készült vizsgálattal foglalkozott. Eszerint már 1987-ben regisztrálhatták, hogy növekedett az igény a politikai intézményrendszer reformjára, politikai változásokra. Rossz véleménnyel voltak az emberek a politikai intézményekről, a pártokról, a szakszervezetekről és a KISZ-ről is.³⁴

1989. április folyamán a Társadalompolitikai Osztály (= TPO) megbízásából egy fővárosi közvéleménykutató-csoport ezeröttszáz kérdőívet küldött ki a budapesti nagyüzemek, kereskedelmi és szolgáltató egységek, iskolák, kórházak, kutatóintézetek pártszervezetihez, melyeknek majd hatvan százaléka vissza is érkezett. A kérdőívet kitöltők párttagok voltak, akik a véleménykérést elkésettnek tartották: „korábban kellett volna megkérdezni a tagságtól, mielőtt az MSZMP kezdeményezte volna a többpártrendszer bevezetését.”³⁵ A válaszokat három nagyobb kérdéskör köré csoportosították. A pluralizmusról pozitív véleménnyel levők a párt megújítását várták, mellyel „vissza lehet nyerni a nép bizalmát”. Néhányan alapvető emberi jog-

32 BFL XXXV.1.c. 440. öe. Szalonképes lesz-e a fidesz [sic!]?

33 BFL XXXV.1.a.4. 796. öe. 2., 6–18. p.

34 BFL XXXV.1.a.4. 778. öe. 4., 34–62. p.

35 Az MSZMP KB 1989. február 10–11-ei ülése állást foglalt a többpártrendszer mellett. MOL M-KS 288.f.4. 250–252. öe.

nak tartották, de voltak, akik a mozgástér beszűkülésétől, az ellenforradalomtól és a kapitalista restaurációtól félték. A válaszadók nagy része ismerte az alternatív szervezeteket, ötven százalékuk helyeselte ezek létrejöttét, mert „alkalmasak lehetnek koalíció kialakítására”. Akik nem helyeselték, azok a nép egységének megbontását, az anarchiát és a rendszerváltó szándékot feltételezték róluk, míg voltak, akik komolytalannak tartották létrejöttüket: csak dumálnak. Csak 0,3 százalék volt az együttműködést egyértelműen elutasító válaszok aránya. 53 százalék vélte úgy, hogy egy esetleges választás esetén az MSZMP nem kapná meg a szavazatok felét (!).³⁶

1989. április végén tehát már fővárosi szinten is látszott, hogy az új pártokkal, alternatív szervezetekkel — bár még alakulóban voltak — a hatalomnak helyi szinten is számolnia kell. Számuk — egy a pártnak a fővárosi munkásságra gyakorolt hatását vizsgáló feljegyzés becslése szerint — meghaladta a százötvenet. Kerületi szinten az MDF-nek teljes, a radikálisabbnak tartott, magát ellenzékieknek nevező SZDSZ-nek csaknem teljes volt a kiépültsége.³⁷ A Szociáldemokrata Párt (= SZDP) és a Független Kisgazdapárt (= FKGP),³⁸ illetve a FIDESZ területi szervei helyenként jelentek csak meg, de számítottak rá, hogy az év végére ezek is megalakulnak. A FIDESZ csoportjai alapvetően iskolákra, művelődési intézményekre épültek. Az MSZMP fontosnak tartotta, hogy lakóterületi szinten fejlessze a pártmunkát, figyelje új szerveződések és politikai pártok megjelenését, tevékenységét, hiszen „tevékenységük a szervezetépítésen és a tagtoborzáson túlmenően elsősorban a néphatalmi-képviselői szervezetbe történő beépülésre, illetve erre történő felkészülésre koncentrálódik”. Számítottak egy tanácsválasztáson megjelenő FIDESZ–SZDSZ–MDF összefogásra is, hogy „egységfrontba tömörülnek az MSZMP-vel szemben”.³⁹

36 BFL XXXV.1.c. 1989. május 17–24-ei hangulatjelentés. A közhangulatról készített közvélemény-kutatásokat ld. még: Magyarország politikai évkönyve, 1988. 597–696. p.

37 Az SZDSZ történetéről ld.: *Mécs Imre*: A Szabad Demokraták Szövetségének rövid története. In: Magyarország politikai évkönyve, 1988. 293–304. p.

38 Az kisgazdapárt 1989. február 25-ei, XII. kerületi alakuló üléséről ld. a MOM Csörsz utcai Művelődési Házban tartott gyűlésről az MSZMP Budapesti Bizottság Társadalmi Kapcsolatok Munkacsoportja által készített tájékoztatót. Az ideiglenes vezetőségválasztáson alig hatvan fő vett részt, tagjai háromnegyede hatvan év feletti, idős ember volt. A párt programjának ismertetésén kívül érdekes információt rejt a közbeszólások ismertetése (pl.: meg akarják tartani a mazsolás kenyert a köpönyegforgatók). BFL XXXV.1.c. 440. őe. Az SZDP felkészülési tervét a választásokra ld. uo.

39 BFL XXXV.1.a.3. 228. őe. 68–70. p. Az egység megvalósulásáról ld.: *Ripp Zoltán*: Egység és megosztottság: az ellenzék viszonya az MSZMP-hez a kerekasztal-tárgyalásokon. In: A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Szerk.: Bozóki András. Bp., 2000. VII. köt. 219–282. p.

Egy 1989. áprilisi statisztikában kerületenként bontva láthatjuk az MDF, az SZDSZ, az SZDP, a FIDESZ, az FKGP, a Münnich Ferenc Társaság és egyéb szerveződések alakulásának dátumait pillanatnyi taglétszámukkal együtt. Az elemző rész feltárta, hogy az MDF, az SZDSZ és a FIDESZ törekedett a legjobban a (munka)helyi csoportok létrehozására, ők azok, akik inkább helyi ügyekkel foglalkoztak.⁴⁰ Rendkívül tanulságosak a kerületi pártbizottságok jelentései, amelyek olyan tényezőkre is ráirányítják a figyelmet, amelyet eddig még nem vizsgáltak a kutatók, például a helyi média megjelenésére a politikai életben.⁴¹

Az 1989. április 26-ai Budapesti VB-ülésen tárgyalták az alternatív szervezetek fővárosi helyzetét és a velük való együttműködés lehetőségét. Fontos átmenetnek tekinthető ez a momentum az elutasítás és a partnerként való kezelés között, ezért kicsit részletesebben foglalkozom vele. A többször átírt előterjesztés mellékleteit csak munkaanyagnak tekintették, de javaslatait elfogadták: a budapesti pártbizottságnak fel kellett vennie a kapcsolatot velük, helyeselték azt is, hogy az *alternatív* megnevezés helyett *más társadalmi szervezetekről* beszéljenek.

Az előterjesztés írói felismerték, hogy az MSZMP későn reagált a pluralizálódásra, és szükségessé vált az MSZMP fővárosi szervei és az alternatív szervezetek viszonyának tisztázása. Az alternatív szervezetek létrejöttét az MSZMP politikájában bekövetkezett változásoknak, az MSZMP, a KISZ, a szakszervezetek, a Hazafias Népfront bénultságának és az ideológiai tévutaknak tulajdonították. Felismerték, hogy a gazdasági kiszolgáltatottság és az ezzel járó elutasító kiábrándultság „bizalmatlan légkört eredményezett a társadalomban”.

Sokszínűségük miatt az új szervezeteket nehezen tudták csoportosítani, illetve elemezni. Első csoportba (hiszen több szervezetben is megtalálhatóak voltak) a *népi–nemzeti irányzatot* sorolták, ezen „[...] irányzathoz tartozók a népi írók eszméi vonulatának örökösei. [...] Programjaikban a semleges Magyarország, a minőségi szocializmus, a «kert-Magyarország» és a skandináv szövetkezeti modell eszméje jelenik meg. A nemzeti «sorskérdéseknek» nagy figyelmet szentelnek, így az erkölcsök romlásának, a nemzeti identitás zavarainak, a kisebbségi magyarok helyzetének, a tradicionális értékek és közösségek, a család bomlásának, a szegénységnek, a népességszökkenésnek, a deviáns magatartásoknak. [...] A piacgazdasággal szemben — bár elfogadják — fenntartásaik vannak, féltik a nemzeti, kulturális értékeket a nyereségérdekeltségű szemlélettől. [...] Politikailag a különböző eszmék, erők között a kiegyensúlyozó centrum szerepét kívánják felvállalni.”

40 BFL XXXV.1.a.4. 800. öc. 26–28. és 46–48. p.

41 Például az MSZMP XXII. Kerületi Pártbizottság beszámolója a lakóterületi politikai munka helyzetéről. BFL XXXV.1.a.4. 799. öc. 4., 17–18. p.

A második csoport a *keresztény–demokrata irányzat* volt. Látens, csendben szervezkedő vallásos világnézeti alapon álló, de nem az egyházakat vagy felekezeteket képviselő szerveződéseknek tartották őket.

Harmadik az *urbánus–demokrata irányzat* volt, akik „mintaképüknek a nyugati típusú, fejlett polgári demokráciákat, a parlamentáris köztársaságot, a jóléti, szociális államot tekintik”.

A *szociáldemokrata irányzat* a negyedik, akikhez a népfelség elvének hirdetését, a liberális szocializmus, a jóléti társadalom, a „népi részvénytársadalom” eszméjét köthették.

Ezután három olyan csoport következett, akiket mi, az előterjesztés korabeli javítójához hasonlóan, nem az alternatív szerveződések kategóriájába sorolnánk. Ötödiknek sorolták fel a *reform kommunista irányzatot*, akik szembe mennek „a reformellenes erőkkkel és a csak korszerűsíteni kívánó centrummal”. Hatodik a *harmadik-utas irányzat*, akik a klasszikus marxi–lenini tételeket felhasználva kívánnak középutas megoldási alternatívát kidolgozni. Távolatilag elvetik a piaci és a vegyes gazdaságot. Utolsóként a *konzervatív, rendpárti irányzatot* említették, akik a radikális reformok ellenzői. A forradalmi munkásmozgalom hagyományaira hivatkoznak, nem fogadják el a többpártrendszert, a történelem átértékelésére nem hajlandók. Ezek mellett elképzelhetőnek tartották létező, újabb irányzatok (trockisták, anarchisták) még markánsabb megjelenését is.⁴²

A Budapesti Pártbizottság, az MSZMP Politikai Bizottsága állásfoglalása⁴³ szerint munkacsoportot hozott létre,⁴⁴ amely a következőket javasolta: lássák el az aktivistákat információval, a párttagokat utasításokkal, hogyan viszonyuljanak az

42 Az előterjesztés megemlíti, hogy az egyes csoportokhoz mely szervezetekhez tartoznak: 1. MDF, Független Kisgazdapárt, Független Kisgazdapárt Kovács Béla Politikai Társaság, Veres Péter Társaság, Magyar Néppárt, Bajcsy Zsilinszky [sic!] Endre Baráti Társaság; 2. Kereszténydemokrata Néppárt, Magyar Függetlenségi Párt, SZDSZ [sic!], Evangéliumi Keresztények Csoportja, Mindszenty Emlékbizottság; 3. SZDSZ, Szabad Kezdeményezések Hálózata, FIDESZ, Független Jogvédő Szolgálat, az 1903: VI-os Bizottság [sic!], a Történelmi Igazságtétel Bizottság, a Republikánus Kör; 4. MSZDP, Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom, Munkások a Demokráciáért Csoport, Szociáldemokrata Ifjúsági Kör; 5. Új Márciusi Front és az Unió a Demokratikus Szocializmusért Csoport, valamint az MSZMP reform körök (szerveződő) csoportjai; 6. Baloldali Alternatíva Egyesülés; 7. Münnich Ferenc Társaság, a Szocialista Ifjúsági Szövetség és – ha létezik egyáltalán – a (Lenini) Magyar Kommunista Párt tagjai. Az előterjesztés szövegében említett javítója ismeretlen. BFL XXX.1.a.4. 800. őe. 18–24. p. Neves személyiségeik visszaemlékezését lásd: *Bossányi Katalin*: Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról. Bp., 1989.

43 MOL M-KS 288.f.5. 1039. őe. 2-3R/70., 33-34R/70. p.

44 A munkacsoport feladatait ld.: BFL XXXV.1.a.4. 800. őe. 45. p.

egyreszervezetekhez. A fővárosi párttagság igénye szerint az MSZMP irányítsa a társadalmi változásokat úgy, hogy nyerjék meg a pártokon kívül maradó csendes többséget, dolgozzanak ki budapesti várospolitikai programot és városfejlesztési stratégiát. Hangsúlyozták a törvényalkotás és a gazdaságpolitikai döntések fontosságát is. Ezekben a kérdésekben a kommunikációs csatornák támogatása is szükséges.⁴⁵ A Két Hét c. újság 1989 februárjában kommentálta a munkacsoport vezetőjének véleményét az alternatív szerveződésekről. A egyre szaporodó társadalmi mozgalmakban, politikai programot fogalmazó csoportokban a közeljövő új pártjainak körvonalait látta. A legtöbb zavart a tájékozatlanságban, a kézi irányításban látta. 118 általuk ismert, a fővárosban működő szervezet legfontosabb adatairól, főbb jellemzőikről könyv alakú regisztert készítettek, igyekeztek kapcsolatba kerülni velük. A csoportvezető már ekkor társadalmi szerveződésként tekintett rájuk — alternatív vagy ellenzéki, másként gondolkodó csoportok helyett.⁴⁶

A kommunista párt is mindig fontos szerepet tulajdonított az értelmiségnek, a társadalmi folyamatokban vállalt szerepvállalásának. 1988. december 7-én a Budapesti VB, 1989. február 6-án a Budapesti Pártbizottság állást foglaltak a párt és a szellemi-alkotó értelmiség kapcsolatáról, hangsúlyozva, hogy „nem nélkülözhetjük az alternatívákban gondolkodást korábban is vállaló, a párt eddigi politikai gyakorlatát kritikával illető értelmiségiek közreműködését sem”.⁴⁷

A fenti kérdésekben a Budapesti Pártbizottság 1989. május 30-án hozott határozatot, amelyben már nemcsak elismerték a különböző társadalmi szervezeteket, de — hangsúlyozva a párt megújulásra való hajlamát és együttműködési készségét — szükségesnek érezték a velük való tárgyalás, konzultáció kezdeményezését is. Ekkor már felértékelődtek olyan szempontok is, amelyeket korábban e mozgalmak létrejöttkor nem óhajtottak figyelembe venni: például a kellő önmérséklet, a kibontakozást szolgáló alternatívák keresése, az egymás autonómiáját kölcsönösen tiszteletben tartó, korrekt partneri viszony és a kölcsönös tolerancia.⁴⁸

Mennyit változott a világ egy év alatt! Bár a TPO szerint februárban a párttagok még a „független ünneplést nehezményezték”,⁴⁹ két héttel később már „az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 141. évfordulóját hosszú évtizedek után

45 BFL XXXV.1.a.4. 800. őe. 30–36. p.

46 BFL XXXV.1.a.4. 796. őe. 4–5., 100–105. p.

47 BFL XXXV.1.a.4. 793. őe. 3., 8–26. p. és uo. XXXV.1.a.3. 226. őe. 4., 18–33., 34–47. p. Az értelmiség szerepéről ld.: Csizmadia Ervin: A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok. Bp., 2003., ill. uő: Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. Bp., 2001.

48 BFL XXXV.1.a.3. 229. őe. 4., 5–8. p.

49 BFL XXXV.1.c. 439. őe. 1989. február 16–22-ei hangulatjelentés.

először ünnepelték saját választásuk szerint az emberek”. Bár a bekiabálások, skandalások során néha túlméntek a már ismert tartalmakon, rendzavarás nem történt. „Vannak, akik a megosztottságban politikai veszélyeket látnak. Megint mások bizonyos közeledést véltek felfedezni a központi ünnepség előadói beszéde és az alternatívok mondanivalója között.”⁵⁰

A hangulatjelentések három héten át foglalkoztak a Nagy Imre-temetéssel. Bár többen nehezményezték „Rácz Sándor és Orbán Viktor durva, uszító szavait, [...] nagy visszhangja volt annak a ténynek, hogy egy egész napos, több tízezres tömegmegmozdulás méltóságteljes hangulatban, rendzavarás nélkül zajlott le”.⁵¹

De itt az ismertetésnek gátat kell szabnom, mert egyrészt a párt budapesti vezető testületei utoljára nyáron üléseztek,⁵² másrészt 1989 nyaratól a politikai élet már nem az alternatív szervezetek hőskora, hanem a kőkemény pártpolitika korszaka volt.⁵³

Végül egy érdekességgel zárom. Mivel összefüggésbe hozták az alternatív szerveződésekkel, itt tárgyaljuk a Budapesti VB által 1989. április 11-én vizsgált, „az ismert támadó hangvételű viták következtében” feszültségektől duzzadó Munkásőrség helyzetét is. Az ülésen két lehetőség merült fel annak jövőjét illetően: a munkásőrség legyen önkéntes társadalmi alapon szervezett testület, vagy népi–nemzeti milíciává alakuljon-e át. Bármelyik lehetőség elfogadásakor a legfontosabb szempont a mindenkori mozgósítás volt. És ekkor valaki feltette a kérdést: felvehetők-e soraiba *ellenzéki szervezetek* tagjai? A VB úgy foglalt állást, hogy amennyiben elfogadják a munkásőrség alkotmányát, alávetik magukat a szervezeti rendnek és munkásőrség-ellenes tevékenységet nem folytatnak, nincs akadálya a felvételüknek.⁵⁴

50 Uo. 1989. március 16-ai hangulatjelentés.; Vö. Tiszta lappal... 135–138. p.

51 BFL XXXV.1.c. 1989. június 2–8-ai, 9–15-ei és 15–21-ei hangulatjelentések. Tiszta lappal... 153–165. p. Az egy évvel korábbi megemlékezést a rendőrség feloszlatta, Ráczot letartóztatta. *Romsics*: i. m. 88–89. p. és Tiszta lappal... 50–52. p. Az 1956-os megemlékezésekhez adalékként: BFL XXXV.1.a.4. 805. öe. 4., 107–112. p.

52 A Bp. PB 1989. június 26-ai, a Bp. VB augusztus 30-ai ülésének jegyzőkönyve az utolsó, ami fennmaradt. Az utolsó budapesti pártértekezletre szeptember 23–24-én került sor. BFL XXXV.1.a.3. 230. öe., uo. XXXV.1.a.4. 805. öe. és XXXV.1.a.2. 9/I–II. öe.

53 A pártok létrejöttéről, politikai céljaikról ld.: *Fricz*, 1992. Nem összekeverendő az alakulás és a bejegyzés dátuma! A legtöbb szervezett csak 1990-ben vált bejegyzett párttá. *Kiss József–Kovács Vera*: Adatok és tények a magyarországi többpártrendszer kialakulásáról. In.: A többpártrendszer kialakulása... 216–250. p. A politizáló szervezetek 1988-ban megjelent dokumentumai: Magyarország politikai évkönyve, 1988. 699–790. p.

54 BFL XXXV.1.a.4. 799. öe. 5–6., 33–37., 43–47. p.

Dokumentumok

1.

Az MSZMP Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának információs jelentése az 1988. március 10–16-ai időszak eseményeinek visszhangjáról. (11. hét.)

[...] A Múzeumkertből sokan fél egyre átmentek a Március 15-e térre, ahol összesen 3–5 ezer ember gyűlt össze. A Petőfi szobor előtti tömegben az ellenzék kemény magjához tartozó vezetők és aktivisták például a „Demokrata” című illegális kiadvány 12 pontját tartalmazó, fénymásolással készült röpcédulát, „1848–1849” feliratú és a régi Kossuth címet ábrázoló nyomdai úton előállított röpcédulát, valamint Keszthelyi Zsolt fénymásolt fényképét adták kézről-kézre. A szobor körül letűzdelt kis papírzászlók közül kiszedték a pirosakat, a nemzeti színű zászlók némelyikén „diktatúra nélküli Magyarországot, sajtószabadságot, egyesülési szabadságot” feliratokat lehetett olvasni. A tömeghez Kis János filozófus a „Beszélő” című illegális lap szerkesztője intézett néhány szót, demokratikus Magyarországot követelt, és éltette a független demokratikus ellenzékét. A szobor talapzatán virágcsokrot helyeztek el, „demokratikus ellenzék” felirattal. Innen egy kibontott nemzeti színű zászlóval indultak el egy kisebb ellenzéki csoport felhívására. A Petőfi szobortól a Régiposta utcán, a Vörösmarty, a József nádor és az Engels tér⁵⁵ érintésével a Bajcsy-Zsilinszky úton, majd az Alkotmány utcában a parlament előtti Kossuth szoborhoz vonultak. Menet közben a tömeg — amely zömében tízen- és huszonévesekből állt kitapsolta a rendőröket, megtapsolta az integetőket, alkalmanként „Aki magyar velünk tart” felkiáltással próbálta csatlakozásra bírni a bámeszkodókat. A tömegben erősen ellenséges hangulatú csoportok is voltak. A felvonulás közben leggyakrabban a „Demokráciát, demokráciát!” felkiáltásokat lehetett hallani. Az első sorban vonulók a Bajcsy-Zsilinszky útra érve három transzparenst bontottak ki: „Sajtószabadságot”, „Egyesülési szabadságot” és „Valódi reformokat” felirattal.

A Kossuth térré izgatott hangulatban, élénk tapsolás közepette érkeztek. A szobor talapzatára 25–30 fős csoport állt fel. Itt egy kézi hangosítóval Tamás Gáspár Miklós beszélt. A beszéd főbb elemei: „alkotmányos rendet, új választásokat, parlamentnek felelős kormányzatot, sajtószabadságot, egyesülési szabadságot; nem szabad megelégedni a diktatúra legtorzabb formáinak lenyesegetésével; valódi de-

55 Ma Erzsébet tér.

mokráciát; meg kell védeni az erdélyi magyarságot; a tehetetlen kormány mondjon le”. Párhuzamot vont 1848 és 1956 között.

A szervezők a jelszavakat követő tapsok után nyugalomra és fegyelmezett vonulásra szólították fel a tömeget. Kedvezően reagáltak arra, hogy a parlament előtt felvonva látták az állami zászlót. A Himnusz eléneklése után az Alkotmány utcán és a Rosenberg házaspár utcán⁵⁶ keresztül a Batthyány örökmécseshez vonultak. Ott az „elnökség” ismét elhelyezkedett az emlékmű talapzatán, s Hodosán Rózsa hangosbeszélőn felolvasta, az elmondása szerint reggel letartóztatott Demszky Gábor beszédét. Ennek főbb elemei: „a pártállam válságba sodorta az országot és a vezetés képtelen kiutat mutatni; a pártállamot, a nem emberarcú szocializmust fel kell váltania alkotmányos jogállammal; szabad választásokra és valódi parlamenti demokráciára van szükség; követelik az egyesülési szabadságot, a sajtószabadságot, a Duna-menti népek összefogását és szolidaritását, mert a szabadságot csak közösen lehet kivívni.” A „tömeg ütemesen skandálta a jelszavakat és azt, hogy „Ezt akarjuk!”. A szónok körül csoportosult az ellenséges ellenzék több ismert aktivistája, közöttük Kis János, Könczöl Csaba, Kőszegh [sic!] Ferenc, Tamás Gáspár Miklós és Szilágyi Sándor. A jelszavakat ők kiabálták be a tömegnek. A szónokot szavaló és tapsoló csoportok támogatták. A szélsőséges tartalmú beszéd után a teret sokan elhagyták.

A szervezők utasításait követve a tömeg a Szt. István körúton, a Margit-hídon keresztül a Bem térre vonult. Létszáma addigra kb. ezerre csökkent. A kerületi pártbizottság kezdeményezésére az érkezőket a népfront nevében köszöntötték, de ez nemtetszést váltott ki. A Bem szobornál Pákh Tibor mondott hosszadalmas és uszító jellegű, szovjetellenes beszédet, amelyet közbekiáltásokkal megzavartak, s a tömeg többsége lehurrogta. Az itteni megmozdulás végül is nem érte el célját. A résztvevők a Batthyány térre vonultak, ahol a Himnuszt és a „Székely himnuszt” énekelték el. Ezt követően szétszórtak. A Kölcsey szobor talapzatáról bejelentették, hogy 19.00 órakor találkoznak a Petőfi szobornál, illetve amíg a letartóztatotakat nem engedik ki, nem mennek haza. Az ekkor már csak 7–800 fős tömeg incidens nélkül szétszórt.

A spontán megmozdulások szervezőit az óvatos mértéktartásra törekvés jellemezte. A KISZ KB által szervezett akciógárda ellátta feladatát. A rendőri erők felépésére, erőszak alkalmazására nem került sor.

Este 20 óra körül egy kisebb, néhány száz fős csoport kísérletet tett a rend megzavarására. Megmozdulásukat nem sikerült tömegessé tenni annak ellenére, hogy

56 Ma Hold utca.

a Petőfi szobortól a Várba vonultak, majd onnan ismét a Bem térre mentek. Rövidesen feloszlottak. Rendőri beavatkozásra nem került sor.

[...]

A rádióhallgatók körében feltűnést keltett a 14-én délelőtt sugárzott Napközben c. műsor, amelyben a Magyar Demokrata Fórum törekvéseivel foglalkoztak. Kérdésként vetik fel milyen megfontolások vezették a szerkesztőket, miért adunk ilyen teret e gondolatoknak? [...]

BFL XXXV.1.c. 390. őe.

2.

Az alternatív szervezetek fejlődéstörténete.

**Segédanyag az 1989. április 26-ai Budapesti VB-ülésen tárgyalt
„az alternatív szervezetek, szerveződések fővárosi helyzete,
javaslat a kapcsolattartás és együttműködés lehetséges területeire”
című napirendi ponthoz.**

Alternatívák keresése, képvisellete a társadalmi-politikai változások szerves velejárója. A fejlődéssel szükségszerűen párosuló objektív ellentmondások, a politika-csinálás szubjektív vonzatai, hibái újra meg újra kitermelik azokat a társadalmi, politikai feszültségeket, amelyekre alapvetően és elsősorban az értelmiség kritika-
ilag reagál. Különösképp a társadalom szellemi folyamatait mélyen elemző kutatók, filozófusok, szociológusok, írók és művészek, újabban a közgazdászok és politológusok reagálnak gyorsan, tudományos különvéleményüket hangoztatva a folyó történésekre. E magatartás és természetes viselkedés elismerése, tolerálása, sőt a fejlődés hajtóerejeként való felhasználása szorosan függ a politikai kultúra széles értelemben értendő minőségétől, a politikai intézményrendszer milyenségétől, a társadalmat vezető párt magatartásától, a demokrácia állapotától.

Az alternatívitás nem társadalmi, politikai anomália. Ugyanakkor monolit társadalmi struktúra esetén nem csupán meghökkenést, rosszállást vált ki a hatalom részéről, hanem kizorítást, tiltást, finomabb és durvább adminisztratív megrendszabályozást. Történelmietlen elvonatkoztatni a korabeli történelmi eseményektől, azok belső és nemzetközi meghatározott viszonyrendszerétől.

1956. után az egypártrendszer keretében egy megszelídített, liberalizált poszt-sztálini politikai struktúra épült ki a maga fejlődésképeségével, reformszándékával és ellenkezőjével a centralisán és monolitikusan vezérelt politikai intézményrendszerével, társadalmi-gazdasági viszonyaival, az ezt leképező ideológiával. A politi-

kai pluraritásnak [sic!], az öngazgatásra épülő, a demokratizmust szervesen biztosító szerveződéseknek nem volt terepük. 1956-ban még a látszat többpártrendszer sem jöhetett létre. A párt és a társadalmi szervezetek újjászervezése a kétfrontos harc jegyében kiszorította az alulról jövő kezdeményezéseket és a szélsőségeket egyaránt.

A konszolidációs időszakban az MSZMP határozott és eredményeket is szép számmal felmutató politikájával szemben csak szórványos fellépést, kritikai pozíciót lehetett fellelni. 1957. tavaszán Berei Andor közgazdasági reformbírálata és Révai József kritikája a vezetéssel szemben, Lukács György, és Molnár Erik munkássága fémjelezte csupán a demokratikus-szocialista pártellenzék jelenlétét. Az ellenzékiiség szervezett megjelenését fékezte az értelmiség politikai megnyerését célzó felvilágosultabb, nyitottabb kultúr- és művelődéspolitikai meghirdetése és gyakorlata is.

A hatvanas évek második felében a gazdaság reformja a szellemi élet megújulását is szimbolizálta még akkor is, ha a gazdaság reformja szűk politikai konzervatizmussal [sic!] jellemezhető intézménystruktúrában tette meg kezdőlépéseit 1968-ban. A politikai mozgástér korlátait az 1968-as csehszlovák eseményekbe való kollektív beavatkozás ellen tiltakozó megnyilvánulásokra történő reflexiók világosan jelezték. Hegedűs [sic!] Andrással, Heller Ágnessel, Márkus Györggyel, Fehér Ferencsel szemben politikai és aministratív [sic!] fellépés történt. A Lukács-iskola tanítványait revizionista nézeteikért elítélték. Antimarxistának minősítették Kemény István, Szelényi Iván és Konrád György írásait. A hetvenes évek fordulóján a környező országok magyarsága helyzetéért az írók egy része az MSZMP-t okolta, hiányolva az erőteljesebb fellépést problémáik megoldásában. 1973-ban történt az első politikai jellegű aláírási akció a népesedéspolitikai határozattal szemben.

A hetvenes évek közepén, második felében a nacionalista felhangoktól sem mentes szórványos március 15-i demonstrációkon túlmenően — a nyugat-európai diáklázadások politikai hatásaira is — a belső ellenzék — Bence György, Kis János, Kenedi János vezetésével — egyre inkább direkt politizálásba fogott, de nézeteiknek sem egységes platformot, sem tömegbázist nem tudtak teremteni. Jelentősebb megnyilvánulásuk a csehszlovák ellenzék Charta 77 mozgalmához kapcsolódó 1978-as és 1979-es aláírásgyűjtési akciók és a csehszlovákiai ellenzékért retorziók elleni tiltakozások voltak. Szándékuk volt a lengyel Társadalmi Önvédelmi Bizottsághoz hasonló mozgalom megteremtése is. A hetvenes évek elején jelentek meg a kézíratos kiadványok, a szamizdatok, amelyeket a Szabad Európa Rádió és más nyugati propaganda eszközökön keresztül publikáltak. A „második nyilvánosság” megteremtése céljából épültek ki a „repülő egyetemek”, amelyek — értelmiségi magánlakásokon — terepei lettek az ellenzéki gon-

dotatok hirdetésének. A vitaestek túlléptek a társadalmi-történelmi kutatások népszerűsítésén, és gyakran direkt politikai tartalmat kaptak. Fokozatosan kiépült a népi írók új generációja — Csoóri Sándor vezetésével —, amely elsősorban a romániai és szlovákiai magyar nemzetiség problémáinak feszegetését állította előtérbe az emigrációs sajtó és szervezetek segítségével.

A belső ellenzék külső támogatást és biztatást kapott. A SZER aktivitása mellett az 1978-ban Párizsban megjelent „Magyar Füzetek” zsebkönyv formában rendszeresen a magyar szamizdatokat tartalmazta. A „Magyar Füzetek” szerkesztősége által kezdeményezett Bibó-émlékkötet politikai érzékenységet, elítélést váltott ki. 1100 oldalas kéziratát Donáth Ferenc 1980-ban nyújtotta be a Gondolat Könyvkiadónál. A szerkesztők névsorában található Bencze [sic!] György, Kis János, Kenedi János, Csoóri Sándor, Eörsi István, Konrád György, Radnóti Sándor, Haraszti Miklós, Vajda Mihály. A kötet írásai az egypártrendszer elutasító, a pluralizmust [sic!] középpontba állító bibói gondolatokat taglalták.

A társadalmi problémák előtérbe állítását jelezte a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) létrehozása, amely az állampolgárok karitatív tevékenységére apellálva akart segíteni a szegénységen. (E kezdeményezés több szociálpolitikai intézkedés nyomán elhalt, nem kapott tömegtámogatást.)

Létrejött egy jogi bizottság, amely az ellenzéki akciókban résztvettek jogvédelmét szolgálta. 1980 októberében kísérletet tettek a tudományos kutatók érdekvédelmét szolgáló Tudományos Kutatók Egyesülete megalapítására is.

A hetvenes évek politikai kezelésmódját determinálta az ideológiai rendcsinálás, amely zömmel adminisztratív fellépést és nem politikai vitát, meggyőzést jelenített, és szorosan összefüggött a reformfolyamat 1972-es visszarendeződésének szellemével. Az életszínvonalat preferáló, a látens gazdasági és társadalmi problémákat elfedő politika bázisán, az 1975-ös programnyilatkozat szellemisége közepe a ellenzékiiség a perifériára szorult.

A nyolcvanas évek elején az ellenzék szervezetiileg laza, tagolatlan keretek között működött. Két alapvető irányzatuk — a polgári radikális, kozmopolita és a nacionalizmus nézeteivel fűszerezett népi, nemzeti — fokozatosan fejlődött ki. A politikai kérdések, társadalmi problémák gyakorta kulturális kontextusban jelentkeztek. A kritikai pozíció megerősödését több lényeges társadalmi-gazdasági és politikai feszültség jelentkezése motiválta, így a fokozódó és súlyosbodó gazdasági nehézségek, az adósságállomány progresszív növekedése, az életszínvonal általános hanyatlása éles polarizálódás mellett, az oktatás, a kultúra, az egészségügy és a szociálpolitika a maradványérdekeltségű politikából fakadó lemaradása, a kultúra piacosodása, az ideológia merevsége, a pártirányítás bürokratizmusa stb. Az el-

lenzékiesség, másként gondolkodás kifejeződött a „nemzeti sorskérdések” (társadalmi beilleszkedési zavarok, kontraszelekciós hatások, alkoholizmus, öngyilkosság, demográfiai problémák stb.) felvetésében, a szegénység istápolásában, a béke ügyeinek feszegetésében a határainkon kívül élő magyarságért való aggodásban, az emberi jogok érvényesítéséért történő fellépésben, a környezetvédelem hiányosságai elleni tiltakozásban, a bős-nagymarosi vízlépcső elleni akciókban, a demokráciáért, a nyilvánosság és tömegbefolyás megszerzéséért tett lépésekben. E területek a hivatalos politikában kidolgozatlanok voltak és vákuumot képeztek. Az ellenzékiesség megjelenése e területeken látszólag politikamentességet jelentett, nem a hatalom „alapkérdéseit” érintette. A hatalom tűrőképességét egyaránt jelezte a politikai kezelésmód dominanciája, a tolerancia, amely 1988-as pártértekezletig gyakorta keveredett adminisztratív intézkedésekkel, merev sajtóirányítással, a problémák szűk körű, „titkos” kezelésével, a kutatási eredmények, művészeti alkotások elhallgatásával, tilalmi listára helyezésével, szilenciumok alkalmazásával. Az adminisztratív intézkedések eszköztárához sorolandók a rendőrhatalósági intézkedések és a pártból való kizárások is.

A XIII. kongresszust követő időszakban kapott lendületet — az éleződő válságjelek következtében — az ellenzékiesség, amelyet a politikai műhelyek és a köznyelv a 70-es évtizedben és a 80-as évek közepéig kategorikusan ellenségnek minősített. A megítélés 1987 őszétől fokozatosan változott. E változást érzékeltetik az új „jelzők”; ellenzékiességek, másként gondolkodók, alternatívok, új társadalmi-politikai szerveződések, független mozgalmak. 1985 nyarán a monori értelmiségi találkozó kísérlet volt a közös platformkeresésre. Itt a kongresszusi határozat nyílt bírálata fogalmazódott meg. A vízlépcső elleni tiltakozó demonstrációk megszorodtak. Az 1984-ben alakult Duna Kör 1986-ban Alternatív Nobel Díjat kapott. Jelentős belpolitikai visszhangot váltott ki az 1986-os március 15-i tüntetés elleni rendőri intézkedés, amelyről az egyetemi ifjúság és az értelmiség „láncfűdi csataként” emlékezik. Az 1956-os események 30. évfordulóját a magyar „demokratikus ellenzék” a környékbeli szocialista országokban lévő ellenzékkel közös memorandumban köszöntötte. Élénk szóbeszéd tárgya volt a „Tiszatáj” körüli „összezsapás”, a kulturális ellenfórum, az írószövetség viharos közgyűlése. A válságjelenségek megoldását célzó átfogó program alternatívák „Fordulat és Reform; Reform és Demokrácia; Társadalmi Szerződés” megjelenése az értelmiség radikalizálódását jelezte. Az egyetemi ifjúság főként a szakkollégiumok bázisán szerveződve fokozatosan elhatárolta magát a KISZ-től, az Egyetemi–Főiskolai Napok politikai vitáin élesen szembefordult vele, horizontális kapcsolatait fokozatosan kiépítve (pápai, majd veleimi szakkollégiumi országos tanácskozásokon) körvonalazta,

megalapozta a hagyományos politikai struktúrától eltérő új ifjúsági szervezet létrehozását.

A „fordulópontot” 1987 ősze jelentette. A szeptemberi parlamenti ülészakot megelőzően az értelmiségiek egy csoportja a párt kibontakozási programjára épülő kormányprogram tervezetét bírálta. Aláírói között párttagok is voltak. A közös platform létrejöttét szimbolizálta a szeptember 27-i lakitelki találkozó, ahol megalakult a Magyar Demokrata Fórum. A fordulópontot párttagok aktív részvétele, a történések, és az MDF nyilatkozatának nyilvánosságra hozatala jelentette.

1988 januárjától a májusi pártértekezletig az „MDF farvizén” az alternatív szerveződések sora jelent meg és aktivizálódott. Politikai jelentősége volt az MDF januári és márciusi Jurtaszínházi [sic!] nagygyűléseinek, a FIDESZ március 30. megalakulásának, a TDDSZ létrejöttének, a Szabad Kezdeményezések Hálózata vagy a Független Jogvédő Szolgálat megjelenésének. Érzékelhető volt, hogy a monolit politikai intézményrendszer „gyenge” pontjain (KISZ, szakszervezet, HNF) próbálkoznak alternatívát, legális megjelenést keresni. A létrejött szerveződések alakulását a politikával és különösképp a vezetéssel szembeni bizalmatlanság, a párton belüli elemi erővel kibontakozó kritikai pozíció erősödése, a változtatások sürgetése is generálta. Hozzájárult ehhez Bihari Mihály és társai pártból való kizárása, amelyet az értelmiség jelentős része értetlenül és felháborodva fogadott.

A pártértekezlet tartalmi és személyi változásait az ellenzék zavartan fogadta. Az elért eredmények lebecsülésével és kisajátításával egyaránt találkozni lehetett. Felmérték és megértették, hogy a pártértekezlet a politikai pluralizmusban [sic!], demokratizmusban a korábbinál több, illetve más lehetőséget kínál. Következményeként 1988 nyarától a különféle szerveződések tömegesen jöttek létre, illetve verbuválódtak.

A nagyhatású, olykor több tízezer főt aktivizáló utcai tömegdemonstrációk megszáporodtak. 1988 novemberétől fontos mozzanat a korábban működő pártok újjászervezése, konkrét politikai követeléseinek, akcióinak markáns megjelenése, a nyilvánosság, tömegtájékoztató pluralizálódása [sic!]. Összegezve, az elmúlt évtizedekre vonatkozóan megállapítható, hogy az ellenzéki gondolatok megjelenésének csomópontjai a politikai helyzetnek megfelelően folyamatosan változtak. 1956-ig a mozgásteret a gazdasági kérdések jelentették a reformerek számára, majd 1956-ban robbanásszerűen közvetlen politikai szintre tevődött át a súlypont. A konszolidációt követően a politikai megjelenés lehetetlenné vált, a gazdasági mechanizmus reformjával párhuzamosan ismét a gazdasági kérdések teremtettek lehetőséget a másként gondolkodásra. Az 1968-as csehszlovákiai események külpolitikai, majd belpolitikai kérdések megfogalmazása felé terelte a ha-

talommal szembenálló ellenzéket. A hatalom intoleranciája, az éleződő gazdasági válságjelek újabb fordulatot hoztak, az ellenzéki gondolkodás középpontjába ismét a gazdaság került. A XIII. pártkongresszust követően egyre markánsabban a politikai arculat vált meghatározóvá.

BFL XXXV.1.a.4. 800. öe. 37–44. p.

3.

A Budapesti Pártbizottság határozata a fővárosban működő új politikai szervezetekkel és szerveződésekkel kapcsolatos együttműködésről. (Elfogadta a Pártbizottság 1989. május 30-ai ülése.)

1. Az MSZMP BB [Budapesti Pártbizottság] tudatában van, hogy a fővárosban működő új politikai szervezeteket a sokszínűség jellemzi. A különböző szervezetek létrejöttét — az eltérő érdekek kifejezésének természetes igénye mellett — elsősorban a társadalmi feszültségek, konfliktusok és válságjelenségek sürgették. Ennek hatása az is, hogy az MSZMP tagjainak többségében is felismert szükségsszerű-séggé vált a radikális és a társadalmi élet minden területére kiterjedő fordulat megvalósítása, s benne az MSZMP gyökeres reformja. A válságból kivezető út kialakításának követelménye, valamint a békés átmenet általános igénye sürgetővé teszi a társadalom progresszív erőinek összefogását. Alapvető a nézetazonosság abban, hogy az átfogó fordulat kiegyezéssel, demokratikus úton történjék meg. A kibontakozás érdekében elengedhetetlen minden olyan erő összefogása, amely az anarchia megakadályozását, a társadalmi robbanás elkerülését hirdeti. Ebben a Budapesti Pártbizottság a régi és új, a partner és ellenzéki politikai szerveződésekkel nagyságuktól, formájuktól, társadalmi bázisuktól függetlenül párbeszédre, konzultációra és együttműködésre törekszik.
2. Párttagságunk döntő többsége igényli, hogy az MSZMP megújítsa, eredményes politizálással újra kivívja meghatározó társadalmi-politikai szerepét és aktívan közreműködjön a fordulatban, amelynek egyik meghatározó kezdeményezője is volt. A fordulat fő tartalma a gazdasági, politikai és kulturális értelemben egyaránt felfogott modellváltás, iránya a pluralizmus, a demokrácia és a decentralizálás. Az MSZMP Budapesti Bizottsága arra törekszik, hogy a politikai intézményrendszer átalakítása során, tagsága és szervezetei bevonásával kialakítandó programja alapján határozott politikai irányvonalat képviseljen, amely kiindulópontja lehet a más politikai törekvésekkel való tárgyalásnak és

az együttműködésnek. Az MSZMP és tagjainak viszonyát más politikai-szervezetekhez világos, a párt szervezetei által elfogadható elveknek kell meghatározniuk, konkrét esetekben a helyileg illetékes pártszervezet testületi állásfoglalásának kialakítása szükséges.

3. A fővárosi közvéleményt foglalkoztató és a más szervezetek részéről is felvetett valamennyi kérdésben politikai álláspont kialakítására indokolt vállalkoznunk. A pártmunka eddigi gyakorlatának megváltoztatásával bizonyítsuk, hogy a párt tevékenységére a megújulási és együttműködési készség jellemző. Mindezek a fővárosban is alapfeltételei a párt vezetése és tagsága, az MSZMP és a lakosság közötti bizalom helyreállításának, az új tartalmú cselekvési készség és képesség megteremtésének.
4. A Budapesti Pártbizottság és a kerületi pártbizottságok a fentiek figyelembevételével kezdeményezzék az új politikai szervezetekkel való különböző minőségű politikai kapcsolatok — alkalmi és rendszeres párbeszéd, vita, konzultáció és együttműködés — formáinak sokszínű kialakítását. Ha a különböző politikai szervezetek igénylik, készek vagyunk az ellenzéki kerekasztalokkal való tárgyalásokra is. Kezdeményezzük, hogy a tárgyalások a politikai bizalomépítést szolgáló eszmecserék mellett, a helyi kérdésekre, a lakosságot foglalkoztató ügyekre irányuljanak. A kapcsolatok kialakításának célja, hogy megteremtődjenek a válságot leküzdő demokratikus összefogás feltételei. Arra törekedjünk, hogy a politikai kapcsolatok kialakításában kellő önmérséklet, a jövőért érzett felelősség, a kibontakozást szolgáló alternatívák keresése, az egymás autonómiáját kölcsönösen tiszteletben tartó, korrekt partneri viszony és kölcsönös tolerancia érvényesüljön.

Kapják: MSZMP Központi Bizottsága, P[árt]P[olitikai] O[sztály], TPO, MSZMP B[udapesti]B[izottság] titkárai, MSZMP kerületi és kerületi jogú bizottságainak első titkárai, MSZMP B[udapesti]B[izottság] osztályvezetői, Fővárosi Tanács elnöke, B[udapesti] R[endőr-]f[ő]k[apitányság] vezetője, Baloldali Ifjúsági Társulás elnöke, SZ[akszervezetek] B[udapesti] T[anácsa] vezető titkára, HNF vezető titkára, Társadalmi Kapcsolatok Munkacsoport tagjai.

SARUSI KISS BÉLA

A BÉCSI UDVARI KAMARAI LEVÉLTÁR GEDENKBÜCHER ÖSTERREICH MAGYAR VONATKOZÁSÚ IRATAINAK REGESZTÁI¹

I. közlemény²

(65–67. kötet (1546) 1549–1552)

Az Udvari Kamara ún. osztrák Gedenkbücher sorozatának feltárása immár több évtizedes múltra tekint vissza. A Gedenkbuch³-ok első tizenkilenc kötetéről, ami a Miksa-kori irat-másolatokat tartalmazza (Die „Gedenkbücher“ der Epoche Maximilians I.) és a második, későbbi sorozatnak nevezett (Die spätere Reihe) kötetek osztrák (alsó-ausztriai-) sorozatának (Die österreichische <niederösterreichische> Reihe)⁴ első 42 kötetéről a Magyar Országos Levéltár E 239 *A bécsi Udvari Kamara levéltárában őrzött segédkönyvek és iratok másolatai (1255–1867)* című fondja őriz a XIX. század végén, a XX. század elején készített másolati köteteket. A másolás minden bizonyára költséges és fáradságos munkája valamikor az I. világháború

1 Jelen közlést a 2004 és 2008 közötti összesen négy hónapnyi Klebelsberg Kunó ösztöndíj tette lehetővé. Külön köszönettel tartozom Gecsényi Lajosnak, aki mindvégig támogatta ezt a feltárást. Meg kell jegyeznem, hogy *Budapest Főváros Levéltára* nemcsak munkaidő kedvezményel, hanem a technikai háttér megteremtésével is támogatott, amiért Á. Varga Lászlónak tartozom köszönettel.

2 A Fons következő számaiban közlöm a regeszták folytatását. 2008 szeptemberéig a 75. számú kötettel készültem el, amely 1557-ig tartalmaz másolatokat. Előreláthatólag még legalább négy-öt közleményre lesz szükség, hogy az összes elkészült regeszta megjelenhessen.

3 A Gedenkbuch-ok olyan másolati könyvek, amelyekbe az Udvari Kamarából és más kamarai szervektől kimenő, mindenekelőtt az alsóbb kamarai szervek és hivatalnokok részére küldött iratokat másolták be.

4 Ezen elnevezéseket az ÖStA kiadásában megjelent kiadványból vettem át. Publikationen des Österreichischen Staatsarchivs. II. serie: Inventare österreichischer Archive. Inventar des Wiener Hofkammerarchivs. VII. Bd. 1. Wien, 1951. 77–80. p. A kötetben ismertetik a Gedenkbücher-ek levéltári rendszerét és részben tartalmi ismertetést is adnak. A Gedenkbuch-ok, leginkább a Prágában őrzött Böhmische Reihe forrásértékéről lásd:

Tomás Knoz: Die Gedenkbücher der Kaiserlichen Hofkammer im 17. und 18. Jahrhundert. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. von Josef Pauser — Martin Scheutz — Thomas Winkelbauer. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44) (Wien/München 2003). 153–161. p.

idejében megszakadt. A MOLE 239 törzsszám alatt őrzött anyag fondtörzskönyvi jegyzete a következőképpen ismerteti az iratanyag forrásértékét: „az 1900-as, 1910-es években az Országos Levéltár számára készítették az itt őrzött [...] másolatokat. A teljes szövegükben átmásolt iratok túlnyomó része uralkodói kegytényeket rögzít, más részük a legkülönbözőbb tárgyú (de valamilyen módon kincstári vonatkozású) uralkodói intézkedéseket. [...] Az anyag jelentős része vonatkozik a szorosan vett Magyarországon túli, horvát-szlavón, tengeremelléki területre.”⁵

Az osztrák Gedenkbücher sorozat feltárása 2003-ban kezdődött újra, a 61–64 kötetek feldolgozásával, amelyekről Kenyeres István készített regesztákat,⁶ majd jómagam négy alkalommal évente egy hónapnyi munkával eljutottam a 75. kötetig.

Az Udvari Kamara iratairól készült másolatokat az eredetileg „Camer Registratura” illetve „Cammerpuch”-nak nevezett kötetekben, az Alsó-ausztriai Kamarától az alsóbb pénzügyi szerveknek (vizedomambt) írt másolatokat a „Vizedom- und Exempt Aempter” elnevezésű kötetekben találhatjuk. (Meg kell jegyeznem, hogy annak tiszta logikáját, hogy mikor, miért került egy bejegyzés egyik vagy másik fajta kötetbe és hogy miért fordul elő egy másolat két–három kötetben is (vagy miért csak egyikben), sok kötet átnézése után sem tudom felismerni.) Az iratok nyelve leginkább német, de néhány kiváltságlevél, illetve olasz, spanyol tisztviselő és katona számára írott forrás latin nyelven került bejegyzésre. (Sokkal kevesebb latin nyelvű forrás található, mint az ún. Ungarische Gedenkbücher-ekben, amelyek egyébként — szemben az osztrák sorozattal — mikrofilmen kutathatóak a Magyar Országos Levéltárban.) Az iratok legtöbbször Bécsben keltek, ezért csak az eltérő helyszíneket jelöltem a regesztákban. Az iratmásolatok előtt más duktussal, vastagabb tintával írt „iratcím”-ek állnak (pl.: a lipitói várnagy részére kiadott bestellung előtt „Purgkrauen auf Lypsch Erasm Guet Bestelbrief”). Ha az iratot több címzettnek is elküldték, akkor az iratok végén jól elkülönítve „in simili” megjegyzés után feljegyezték a többi címzettet is. Az iratcímek helyett vagy mellett néhol rövid regesztákban foglalták össze az iratok tartalmát.

5 <http://193.224.149.3:8080/mol/fond>

6 *Kenyeres István*: A bécsi Udvari Kamara Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái 61–64. kötet (1547–1550). In: Lymbus 3. kötet. Bp., 2005. Főszerk.: Ujváry Gábor. 253–294. p. (A továbbiakban: *Kenyeres*, 2005) A MOLE 239 42. sz. kötete tartalmazza a bécsi Gedenkbuch 61. kötetéből kimásolt hungarica anyagot, amely kötetet a dualizmus-kori feltáró munka értékelése érdekében Kenyeres István újból regesztázott. A Magyar Országos Levéltárban őrzött 19. századi másolatok és az említett regeszták összevetése után kijelenthetem, hogy a Budapesten őrzött kötetekbe a tágabb értelemben vett történeti Magyarország területét (tehát Horvátországot és Szlavóniát is) érintő bejegyzéseket másoltak be. Ez tehát ugyanaz a munkamódszer, melyet a kötetek regesztázásakor mi is követtünk.

Ha röviden be kellene mutatnom a most közölt kötetek főbb tartalmi sajátosságait, annyit kell megjegyezni, hogy a 65. számú kötet 591 foliója az 1549–1552. évek bejegyzéseit tartalmazza, de néhány irat, nyilvánvalóan több éves késéssel ebbe a kötetbe került bemásolásra. Az 1550–1552-es években rendkívül nagy számban fordulnak elő bejegyzések a magyarországi hadjáratokban résztvevő mezei hadsereg hadvezéreire, tisztjeire, katonáira és az őket fizető, ellátó segédszemélyzetre vonatkozóan. Mivel ekkor még a hadiigazgatás iratai nem különültek el a gazdasági ügyek intézésétől, minden az Udvari Kamarában keletkezett Gedenkbuch tartalmaz ilyen forrásokat. Különösen a magyarországi spanyol alakulatokra, a horvátországi várak hadianyag ellátására, a zsoldösszegek biztosításának hátterére vonatkozóan jelentősök ezek a bejegyzések, de pl. a Komárom várában szolgáló hadinép és a naszádosok, vagy a győri őrség ellátására vonatkozóan is sok a bejegyzés. Különösen sok adat található a 65. sz. kötetben a bányavárosokban működő alkamari igazgatásra, a Mária királynétól átvett bányavárosi javakra vonatkozóan. A 66–67. számú kötetek már csak egy-egy év másolatait tartalmazzák, és néhány esetben ismétlik a korábbi kötetek bejegyzéseit. Ezekben azonban már sokkal több kisebb jelentőségű, jórészt a végvárak ellátására vonatkozó bejegyzés, valamint nagyon sok „útlevél” (passbrief — többnyire (vámmentes) kiviteli engedélyek) található, amelyek kereskedelem-történeti jelentőséggel is bírnak.

Munkamódszerem az volt, hogy a köteteket végiglapoztam, a bejegyzésekbe beleolvastam és ha magyar vonatkozásra találtam, akkor arról rövid regesztát készítettem. Meg kell jegyezni, hogy sokszor akkor is készítettem regesztát, ha a kötetekben szereplő irat nem a történelmi Magyarország területére vonatkozó helyszínrre, vagy magyar személyre vonatkozott, viszont valamilyen egyéb szempontból érdekesnek találtam azokat (pl. több krajnai, fiumei ügy kapcsán).

Mivel jó néhány irat többször is bemásolásra került, ezek esetében a jegyzékben utalok az adott irat első előfordulására, mivel a regeszta is ott található.

Rövidítések, idegen nyelvű kifejezések

AAuK	Alsó-ausztriai Kamara
bestallung/bestellung	kinevezés/felfogadás és fizetési rendelkezés valamilyen poszt betöltésére
contrabanda/contraband	csempészés, csempészáru
kr	krajcár
mFt	magyar forint
passbrief	„útlevél”, általában vámmentes kiviteli engedély

provisionsbrief	kegydíjat megállapító rendelkezés
rFt	rajnai Ft
s. d.	sine dato = dátum nélkül
UK	Udvari Kamara
Vizedomamt	Az osztrák főhercegek (Habsburg uralkodók) magánbirtokait és jövedelmeit kezelő hivatal

Gedenkbücher Österreich Band 65. 1549–1552.

„Camerpuech”

„Hofkammer Registratur” Regsziter: 1r–12v., utána eredeti folio-számozás: 1r–579r.

fol. 7r.

1548.12.21.

Királyi parancs az AAuK-nak. Sigmund és Hans Christoph Schrott testvérek, valamint gr. Zrínyi Miklós (tanácsos, horvát-szlavón bán) között Pozsonyban létrejött szerződés (vertragsbrief) szerint a fenti két testvér Zrínyinek az uralkodóval szembeni követelése fejében öt ezer magyar forintot (75 krajcárral számolva) fizetett. I. Ferdinánd arról értesíti az AAuK-t, hogy a fenti összeg erejéig a két testvérnek Stájerországban és Cili grófságban (birtok-) vásárlási joga (Kaufrecht) van.

fol. 7v.

1549.01.08

A fenti tárgyban az uralkodó a Schrott testvérek részére elismeri ezt az ötezer forintos adósságát, valamint a még apjuktól felvett, mára már 19 ezer rFt-ra rúgó adósságát is. Sigmund Schrott-ot itt tanácsosnak nevezi, és elhunyt apját, Achatzius Schrott-ot udvari tanácsosnak. A Cilli-ből származó jövedelmek között a földesúri jövedelmeket is az adósság kiegyenlítésére fordíthatják.

fol. 12r–13v.

1549.01.29

I. Ferdinánd utasítása (Commissiion bevelch) Hans von Karling-nak és a bécsi városi kormányzónak (stadtanwalt), hogy az AAuK az óvári uradalmat és az óvári vámot hogyan kezelje. „wasmassen die hauptwiertschafft der herschafft Altenburg nunfuran, sambt der Maut daselbst gehandelt werden soll.”

Sok a katona a békés időhöz képest. Erről Zacharias Wochnitzky [magyaróvári kapitány] bestallungját átküldi az uralkodó.

fol. 13v–14r.

1549.01.29.

I. Ferdinánd parancsa Steffan Litschauer óvári harmincadosnak az óvári vám kezeléséről.

fol. 49.r.

1549.04.17.

Kötelezvény (Verweisbrief) Georg Schmid soproni harmincados részére.

Az uralkodó 500 magyar forintot (75kr-al számítva) vett tőle kölcsön, amelynek biztosítására ő és örökösei a soproni harmincadosi poszt viselését kapják.

fol. 69.r–v

Prága, 1549.02.01

I. Ferdinánd parancsa az AAuK-nak, hogy Wolfgang Hochenwarter eddigi stájer erdőmester helyett Christoph Frolich-ot nevezte ki.

fol. 81v–83v.

S. d.

A birodalmi rendek által Bécs védelmére és a „Magyarországgal szembeni helyek” védelmére adott segélyek kezeléséről. („Ain summa gelts zu befestigung der stadt Wien und der ortflekken gegen Hungern dermassen und dahnin bewilligt worden”)

Ellenőrizni kívánják azt a birodalmi Pfennigmeister-rel és ellenőrével. stb

fol. 122.v–123r.

1549.10.11

I. Ferdinánd reverzális Mária királyné részére a Körmöcbányát érintő 5 db kiváltságlevél átvételéről.

Az 1548. március 7-én Augsburgban Ferdinánd és Mária királyné között kötött szerződés alapján Mária lemondott a bányavárosi javairól. Ennek kapcsán az alábbi iratokat vette át:

1. oklevél: Mária királyné adománylevele Bernhard Beheim kamaragrófnak, amelyben azt a körmöcbányai házát és telket adományozta oda, amely korábban az elhunyt Hans Preus budai polgáré (des abgestorbenen Hannsen Preus burgers zu Ofen) volt.

2. levél: II. Lajos király levele Körmöcbányának, melyben megerősíti, hogy Mária királyné Bernhard Beheim-nek adományozta a birtokot.

3. levél: Mária királyné átadólevele, melyben, melyben ő Sebastian Pemflinger részére fele részben birtokot adományozott.

4. levél: I. Ferdinánd megerősítése arról, hogy Mária királyné a fenti fél birtokot Pemflingernek adta.

5. levél: Pemflinger szerződése (Kaufbrief), melyben a Bernhard Beheim-től megvette azt a negyedrészt, amit Beheim Mária királynétól kapott.

fol. 128rv.

1549.10.03.

Parancs a [besztercebányai] rézbánya igazgatójának Christoph Konritz-nak és helyettesének Wolfgang Hochenwarter-nak, hogy a bányavárosi javak átvételekor mit tegyenek.

Felhívja a figyelmüket, hogy az augsburgi szerződés alapján I. Ferdinánd meg egyezett nővérének tanácsosaival minden olyan ügyben, amely a bányavárosokat érinti. Mária 1549 július 1-től minden jogát átruházta, különösen pedig annak a két házának, aminek a kiváltságleveleit fentebb már I. Ferdinánd átvette.

fol. 149r–150r.

1549.12.22

Parancs a krajnai Vizedomamt hivatalnokai és a laibachi vámosok részére, hogy a Lamberg (?) féle adóságot hogyan szedjék be.

fol. 150r–151r.

1549.12.22

Ugyanarról.

fol. 152.

1549.12.25

Bestellung Erasmus Guet lipcsei várnagynak (Purgkgraven auf Lypsch)

Guet-ra bízza a lipcsei várnagyságot. „Von allen renten, Zinsen gütten, güttern, Rechtn, gerechtigkaiten in und zugehörungen nichts ausgenommen”

Minden olyan rendes vagy rendkívüli jövedelmet, ami az uradalomból származik, és amely régi vagy új jogon az urbáriumban szerepel, rábízta, azon túl senkitől nem szedhet külön adót. Az uralkodónak illetve Christoph Konritz-nak, a besztercebányai rézvállalat igazgatójának mindig engedelmességgel tartozik. „Darzue soll gemelter Erasmus Guet unns unnd an unser Stat unnsern Niederösterreichischn

Camer Rāth, unnd unserm Rat unnd getreuer lieben Christophen von Khüenritz unnsere verwalter des Khupverhandels im Newsol gehorsam unnd gwertig sein."

Az uralkodót, vagy azt, akit Konritz mindenkör odarendel, mindig köteles a várba engedni.

Az uralkodó tudta nélkül nem szabad az ellenséggel ellenségeskedést szítania illetve egyezkednie. („Er sol auch on unsern wissen und willen, und on sondern Bevelch, aus solichem schloss khainen Krieg anfahren oder sich mit unsern Veintn wo wir die zuzeiten haben wurden vertragen noch ainichen fridlichen annstannd oder tading annehmen.”)

Nem hagyhat a birtokból semmit sem elidegeníteni stb. („Dieselben weder behausen noch beherbergen durch sich selbst oder andere offentlich oder hainblich khain fürschrub, hilff beystand noch fürderung thuen und von den öbrigkeiten, gerechtigkeiten zuegehörungen durch was schein und weg das beschehen möcht, nicht entziehen, eingriff oder irrung thuen lassen. Dasselbeig selber auch nit thuen, darob vesstiglich handhaben, unsern nutz und frumen fürdern schaden warnen und wenden.”)

Probléma esetén forduljon az uralkodóhoz, a AAuK-hoz, vagy a besztercebányai rézválallat igazgatójához. („Unnd wo was bschwerlichs fürfiel an unns, gedachte unnsere Niederösterreichische Camer oder unnsern verwalter in Neuensol gelangen lassen und ferrer bschaid darauf so es anderst die bitt erleiden mag erwarten demselben nachkumen und geleben.”)

Amennyire csak képes rá akadályozza meg, hogy az uradalomtól bárki is elvegyen bármilyen jövedelmet, jogot. Ezért a várban és a váron kívül, az ellenség ellen, amikor azt a szükség megkívánja az uralkodó költségén jelenjen meg.

Amikor azt az uralkodó megparancsolja, azonnal adja át a várat annak, akinek azt előírták, minden tartozékával, urbáriumával, jegyzékeivel, levelezésével, hadfelszerelésével (puchsen, kugeln, pulver, pley, weer und aller sonst muniton) éléléssel, az inventárium szerinti felszerelésekkel együtt.

Ha azonban ő akar távozni, akkor azt időben köteles jelezni és az elszámolásainak bemutatása és jóváhagyása után távozhat.

A várnagynak átadják a várhoz tartozó majorságot is, minden robotjával és minden hasznával, amit ő a majorságra fordíthat.

A várnagyi tisztsége viselésének idejére évi 200 mFt fizetést engedélyeznek. 3 lovat a meghatározott élelemmel tarthat, szögek és vasak (Nagel und Eysen) készítésére 2 mázsa vasat kap évente.

A besztercebányai (aus unnsern Camerhof in Neusol) hetente fél hordó „Proschokhy” sört, az uradalom jobbágyaitól, ahogyan azt az urbárium is tartal-

mazza kalácsot, sajtot és marhát („Kholatschn und Khäss, auch Viech”) kaphat saját szükségleteire péntekenként szombatonként és más ünnepnapokkor.

Köteles egy ellenőrt („Gegenschreiber”) is tartani, akinek évi 24 mFt a fizetése, és heti 75 pfeniget kap ellátására. Melchiornak, aki ott egy régi szolgál, és aki a lövegekhez ért 40 mFt fizetés és élelmezés jár („zu dem Gschtz khan das Er auch mit dem thorsech, und dabei neben anderenwart für besoldung, cosst und underhaltun”) 40 mFt. „Ainem Starsi der obrist bei den thor ist wochenlich für besoldung” stb. 75 kr. fizetés. 3 trabantnak egyenként heti 60 kr, három őrnek, heti ötven, egy vámosnak heti 75 kr, fentiek mind magyar forintban értendők. Egy erdőőrnek, aki a vlach pásztorok ellen védi az erdőt 13 Ft 20 den fizetség jár. („Ainem Starsy so auf die Walachen zuverhüetung verwüestung der Wald sein vleissig aufsehen haben, unnd sich in annder weeg bey dem haus brauchen lassen soll, ain jar lang zu besoldung.”) „Item ainem worschkhi so lanngze zeit bey dem haus gedient” heti 25 kr. A mondott Gueth és szolgálai, fizetésüket 1549 szeptember 1-től vehetik fel.

fol. 160v.

Prága, 1549.10.30.

Parancs az AAuK-nak, hogy Görzbe nevezzenek ki egy építőmestert.

fol. 161r.

Bécs, 1550.01.02

Konrad von Weiden kinevezése a fenti tisztre.

fol. 164r.

1549.01.18.

Parancs az óvári kapitánynak, hogy a mosoni (Wieselburg) alattvalókat tiltsa el egy új út használatától (hogy az óvári vámot kikérüljék).

Jakob Stamp és Heinrich Schkor (hauptman zu Prugg) jelentették, hogy az óvári uradalmon keresztül új utat hoztak létre, ami nemcsak azért káros, mert a marhákat ezen keresztül hajtják, hanem azért is, mert az ellenség is könnyen használhatja ezt. Ezért megparancsolják, hogy számolja fel azt.

fol. 167v–168r.

1549.01.30.

Jakob Delff Bestellbriefje a trieszti hadszertárba

fol. 168v–176v.

1550.01.13

I. Ferdinánd bányarendtartása a zálogba adott krajjinai Khropp, Stainpuch és Khollinz bányái részére.

fol. 177.

Pozsony, 1550.02.10

Parancs az AAuK-nak hogy a laibachi vám ellenőrének, Peter Rosslinak a zsoldját emeljék fel.

fol. 178v–179r

1550.02.15.

Andreas Springenfels egykori komáromi leitnandt nyugdíja, évente 32 mFt, az osztrák Vizedomamt-ból.

fol. 192r.

1550.01.28.

Királyi parancs Hans Lenkovitsch [horvátországi főkapitány] részére, hogy hogyan kezelje Meichau uradalmát.

fol. 192r

1550.03.18

Hans Lenkovitsch r. Meichau uradalmának átadása

Az uralkodó kezébe jutott vár és uradalom jövedelmeit, az uszkokók ellátására kell fordítania. stb.

fol. 207r

1550.04.12

Szabadalomlevél Hans Tengler jelenlegi döbringi (dobronyai) kapitány (várnagy) részére, hogy Mannersdorf nevű birtoka adó és tizedmentes legyen.

fol. 215rv.

1550.04.23

Az uralkodó az AAuK javaslatára engedélyezi, hogy Christoph Froschueber, Steffan Schentl és Stefan Morhaissl, hogy az Ó-Körmöcbányán keresztül folyó Radtpachnak nevezett patakából „von Portessdorf bis auf die Grann” a saját költségükön, az AAuK szerinti feltételekkel aranyat mossanak.

fol. 236.rv

1550.05.28

A bányaváros területén kinyert arany és ezüst kezeléséről.

fol. 253.

1550.06.23.

Passbrief azoknak a horvátoknak, akik a magyar királyság területéről minden családtagjukkal ingóságaiikkal Margareta von Khuenrin birtokára költöznek.

fol.253v–254r

1550.06.30.

Niklas Krebs korábbi döbringi (dobronyai) kapitány (várnagy) nyugdíja. Évi 50 mFt a körmöcbányai bevételekből.

fol. 254rv

1550.07.01.

Georg Vischer „hammermeister bei unser Khupferhandverk im Neusohl”, a jelenlegi 105 mFt-os évi fizetése mellé 20 mFt élelemellátást kap.

fol. 265rv

1550.07.07

Parancs Andreas Pogl, Helfreichen von Kuenach és Georg Wlezer részére, hogy azok hogyan adják át a soproni kapitányságot (span und haubtmanschaft) Erasmus Teuffel részére, amit eddig Hans von Weispriach freiherr zu Khobelsdorf bírt.

fol. 266rv

1550.07.08

Utasítás a pozsonyi harmincad alkalmazottainak, hogy a július 7-én meghalt Hans Widman pozsonyi harmincadost a továbbiakban Paul Posel helyettesíti.

fol. 270r–271r

1550.08.05.

Az uralkodó felszólítja Kőszeg városát, hogy engedelmeskedjenek Chritoph Teuffel kőszegi kapitánynak, akinek ő a várat és az uradalmat zálogba adta.

Az uralkodó elismeri, hogy Chritoph Teuffel 465 rFt 26 pf-t és 2 kr-t fordított Kőszeg várának építésére.

fol. 276rv

1550.09.09.

Ferdinánd utasítása Hans Lenkovitsch részére

Értesíti, hogy a bécsi arzenál jelenlegi vezetőjének, Alonso de Contrerasnak, adjon egy hajónyi fát a királyi erdőkből.

fol. 277.v–279v.

1550.08.11

Utasítás Johan Maria Speziosa komáromi építőmester, Leonard Mulner építési számvevő és Georg Adlgäss írnok részére.

Írják össze milyen fegyverekre van szükség. Mérjék fel a vár állapotát, milyen védművek léteznek ott, mit kell építeni. Készítsenek rajzokat. Nézzék meg, hogy a most épülő falak milyen magasak és szélesek. Mérjék fel, hogy a falakon a fa téglák milyen állapotban vannak hová kell még ilyeneket rakni. Naponta figyeljék meg, hogy a Teichtmaister vagy a naszádosok hogyan állnak az árkok ásásával. Gondjuk legyen a faszerkezetekre stb.

fol. 288r–289r

1550.10.04

I. Ferdinánd parancsa a „vlach” bor Krainán keresztüli csempészetének megkadályozásáról.

fol. 315r–316r

1550.04.06.

Niklas graf zu Salm új adományt kap Marchegre.

fol. 325rv

1551.02.12

I. Ferdinánd kinevezi Augustin Salium-ot a körmöcbányai alkamara („unndter Cammargraf”) hivatalába ellenőrnek (Gegenschreiber).

fol. 326v–328r.

1551.01.08

I. Ferdinánd utasítása és rendelete Jakob Prainbheisl részére, hogy hogyan vegye át a besztercebányai könyvelői tisztt, hogyan végezze munkáját.

fol. 372.rv

1550.05.14.

I. Ferdinánd a nemrég elhunyt Hans Widman pozsonyi harmincados három ár-vájának kijelöli gyámul Wolfgang Haller (a bécsi) rotenturmi vámellenőrt és Sebastian Lang-ot, aki a bécsi mérlegház vámosa.

fol. 389v.

1551.07.13

I. Ferdinánd a felsorolt kőszegi lakosoknak átadja azt a „királynak” nevezett kőszeghegyi („unnsern Weingartn der khünig genannt am Günserberg”) szőlőt, amely a kőszegi uradalomhoz tartozik, és már régóta pusztá.

fol. 399r.

1551.07.24

Hans Lenkovitsch megkapja Tersatt-ot. Engedelmességre szólítják fel az alattvalókat.

fol. 399v–400v.

1550.05.04.

I. Ferdinánd értesíti a zenggi élésmestert („profanverwalt”) és Lenkovitsch-ot, hogy Sebastian de Zäckhy-t kinevezte az élésházba.

fol. 400v.

1550.07.02

Hans Fuchs kinevezve a Zengghez tartozó Trents-be (Tersat?) ellenőrnek.

fol. 407r–408r.

1551.07.15

I. Ferdinánd kinevezi Wolfgan Roll-t a körmöcbányai alkamarárhoz.

fol. 408r–413v.

1551.07.20

I. Ferdinánd utasítása Wolfgan Roll részére a körmöci alkamarárhoz. Feladata a pénzverés felügyelete.

30 pontos utasítás.

fol. 413v-414r

1550.07.18.

Engedelmességre szólító levél (Gehorsambrief) a Körmöcbányán szolgálók részére arról, hogy Wolfgang Roll-t kinevezték.

fol. 425v.

1550.08.09

I. Ferdinánd utasítja Maximilian Leiser-t, hogy gondoskodjon Peter Teisinger magyaróvári tűzér (püchsenmaister) pótlásáról, aki el kívánja hagyni hivatalát.

fol. 426r.

1551.08.12

Peter Teisinger magyaróvári tűzér (püchsenmaister) provision brief-je. Élete végéig évi 24 rFt-ot kap a magyaróvári kapitányoktól.

fol. 473r.

1551.10.06.

I. Ferdinánd provision brief-je Georg Puechner a besztecebányai rézvállalat bányamesterének („unser diener und perkmeister bei unser khupverbergverk Neusol”) részére.

fol. 473rv.

1551.10.

Hans Ofner körmöcbányai Goldkunsthdlgung (aranybányák) igazgatójának („diener und verwalter der goldkhnusst handlung auf der Chrembnitz”) provisionbrief-je.

fol. 485r-486r.

1551.11.10

Utasítás Valentin Leiner körmöcbányai pénzvizsgáló („wardein”) részére.

fol. 492v-493r.

1551.09.13.

I. Ferdinánd rendelkezése Melchior Maschko véglesi kapitány fizetéséről.

Korábban kapott egy bestellungot a véglesi várnagyi kinevezéséről. Most évi 40 mFt fizetést állapítanak meg számára. Maskó Menyhért véglesi várnagy, amely várnagyságról ő egy külön felfogadási szerződéssel (bestellung) bír, a véglesi hivatviselésének idejére, a mai naptól évente 40 magyar forint fizetést kap kp-ben.

Mindenkor, amikor azt a szükség megköveteli, a várban vagy azon kívül, a hadiszükséglet (Kriegsleüffen) szerint parancsra az uralkodó költségére, ellenkezés nélkül köteles megjelenni. A 40 mFt-ot a véglesi uradalom jövedelmeiből veheti fel, de azt köteles a várnagyi elszámolásaiban pontosan feltüntetni. Amikor a háborús szükség megköveteli, az uralkodó költségére, a várban vagy azon kívül rendelkezésre kell állnia.

„Wir Ferdinand bekennen das wir unnserm getrewen lieben Melchiorn Mäschkho unnserm Burggrafen auf Wiglosch über sein burggrafen ampts besöldung, die er sonnst vermüg aines sonnderen bestelbriefs von unns hat, zw dester statlicher seiner unndterhaltung von dato ditz briefs anzuraitten, hinfüran, so lanng Er in solchen diensst bleibt, jährlich noch vierzig hungerisch gulden in müntz, als ein wartgelt genedigchlich bewilligt, unnd verordent, doch das er sich so lanng Er unnser burggraf sein wirdet, jeder zeit wan er die not ervordert in, unnd ausserhalb des hauss allenthalben in kriegsleüffen [a háborús idők alatt], auf unnsern bevelch, cossten, und gebürliche bestallung nach gelegenhait des thüen und bevelch, so im auferlegt wirdet, gehorsamblichen brauchen lassen sol, on alle weigerung, wie er unss dann solchem also nachzukumen zuegesagt, unnd sich des gegen unns in sonnderhait verschrieben hat. Unnd sol sich gedachter Melchior Mäschko bestimbts wartgelts der vierzig hungriß gulden in müntz von obbestimter zeit anzuraiten, hinfüran jährlich, so lanng er unser burgraf auf Wiglosch sein wirdet, von unnd aus den einkommen derselben unser herschafft Wiglosch selber bezallen, welches im auch hierauf in seiner burggrafen ampts raittung für richtig und guet angenommen und passiert soll werden. Ongeverde, M. mit urkundt ditz briefs im durch unser Niederösterreichsiche Kammerräte, auf unsern sondern bevelch, mit unnserm insigl verfertigt.”

fol. 505rv.

1552.01.19

I. Ferdinánd provisionbrief-je, Emerich Khrupetinsky részére, aki „dienner und haubtman über di silber reyter auf der Cremnitz”. A jövedelmet a körmöcbányai bevételekből kell fizetni.

fol. 529v–530r.

1552.03.17.

I. Ferdinánd parancsa a harmincadosoknak. Elengedte a magyaróvári uradalomhoz tartozó Rajka (Rägkndorf) lakosainak a harmincad fizetést.

fol. 530r.

1552.03.17.

I. Ferdinánd kiváltságlevele a fenti ügyben.

fol. 530v–532v.

1552.04.05–07.17

Lenkovitsch-nak különféle kiváltságai Tersat várának zálogolása kapcsán.

fol. 537r.

1552.04.20

Karl von Purggstal bestallungja a horvát és friauli végek hadi fizetőmesteri hivatalának ellátására.

fol. 537v.

Kaspar Egkers gradischkai hadszertáros („zeugwardt”) nyugdíjba vonul. Provisionbrief. Utána az új gradischkai zeugwardt bestallungja.

fol. 541r–543r.

1552.05.28

Thomas Prandorffer komáromi kapitány instrukciója

Az utasítás megegyezik a Hans Tätzgern részére kiadott 1555. évi utasítással,⁷ de hiányzik belőle a 14. és 15. pont. A Tätzgern fizetését 60 rFt-ra emelték, és az utolsó pontban megemlítik a Prandorffer előtti udvarbíró: Michael Schiket és a kinevezéskori kapitányt, Anton Sixt-et.

fol. 539v.

1552.06.10

Parancs Lenkovitsch-nak Maichau-val kapcsolatban.

fol. 562v–563r.

1552.08.19

I. Ferdinánd bestallungja Bartolomeus Schwartz pozsonyi élésmester részére.

Hivatalát egykor leltár mellett vette át, ehhez még hozzá kell számítani azokat a hajókat is, amelyeket majd később adnak át számára. Őrizze meg a gabona és egyéb készleteket a romlástól. Engedelmességgel tartozik az AAuK-nak, a

⁷ Ld. XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I. köt. Szerk.: Kenyeres István. Bp., 2002. (Fons Könyvek 2.) 312–320. p.

főlélmesternek vagy élelmezési főbiztosnak, ha azonban azok nem elérhetők, akkor a kamarától kérjen tanácsot „wo aber dieselben nicht in der nahent weren, herauf der Camer anzaigten, und ferrers darinnen bschaid erwarten”. Havi 10 rFt fizetés, egy Tagvercher részére havi 4 rFt. A fizetését és a hajók költségeit a pozsonyi harmincadból kell kérnie.

fol. 571v.

1552.10.31.

I. Ferdinánd bestellungja Laurentz Grinn részére a körmöcbányai alkamaragrófi hivatal ellenőri hivatalára („alle Münz unnd Camersachen empfang und ausgaben”).

Már 1548, a Mária királynétől történt átvétel óta itt teljesített szolgálatot, de eddig nem volt bestellungja. Wolfgang Roll kammergraf mellett kell működnie.

fol. 577rv.

Szklabinya, 1552.10.20

Másolat Révai Ferenc helytartó előtt kötött adásvételi szerződésről, melyben a lipcsei várat 10 ezer mFt-ért a Dóczyaktól megvásárolta az uralkodó.

fol. 577v–578r.

1546.10.10.

Mária királyné átad a Dóczyaknak 1200 Ft zálogösszeget lipcsei várára.

Gedenkbücher Österreich Band 66. 1550.

„Hofkammer Registratur” eredeti folio-számozás 1r–374v. utána: Register: 1r–12v.⁸

fol. 1r.

1550.01.01

Kaspar von Herberstein tanácsosnak stb. évi 150 rFt provízió, a jelenlegi udvari fizetésén (hofbesoldung) túl, a az udvari fizetőmestertől.

⁸ A januári és februári bejegyzések zöme Pozsonyban kelt, márciustól azonban már Bécsben vagy másutt. A dőlttel kiemelt regesztákat részletesen lásd a Gedenkbücher Österreich 64. kötetéhez készült segédletben: *Kenyeres*, 2005. 279–294. p. Ezeknél csupán az irat folio-számát, dátumát és rubrumát adjuk meg.

fol. 8r.

1550.01.08

Christof Teufel kőszegi számadásainak hiányairól.

Részben elfogadták, de négy felsorolt falunál a robot és gabona elszámolások nincsenek rendben.

fol. 10v.

Bécs?, 1550.01.11

Niklas Graf zu Salm nem számolt el azzal a 2300 és valahány forinttal, amit ő a pozsonyi vár építkezéseire, Sebold Schutz építési írnoktól és Ulrich Ehringer-től kapott. Salm minél előbb számoljon el az AAuK-val.

fol. 15rv.

Pozsony, 1550.01.12

Christoph Konritz tanácsos és besztercebányai rézváralat igazgatója számára engedélyezik, hogy azt az 500 Ft többletet, ami neki a Ruttenstain kastélyhoz tartozó hasznából származik, megtarthassa.

fol. 18r.

Pozsony, 1550.01.30.

Graz város számára engedélyezik, hogy ágyúöntés céljára vámmentesen hozzanak be 200 mázsa rezet, 20 mázsa „Schlackenwalder” cint. Ezért Konritznak megparancsolják, hogy a 200 mázsa rezet szállítsa Bécsbe, a cseh kamarának pedig azt, hogy a 20 mázsa cint szállítsa oda.

fol. 27r–28v.

Pozsony, 1550.01.30

Az uralkodó Konrad Waal r.

A spanyolok mezei hadak rendszabálya („Erleuterung wie das hischpanisch kriegsvolk hinfuran gehaltenwerden solle”).

Az uralkodó Aldanának, hogy hogyan és honnan vehetnek fel zsoldosokat. („von den Corsoleten anzaigung beschiecht: wann derselben ansehlichen personen, aine oder mer, mit notturftigen cersolet so zu Wien oder im velt nit von anderen verkauft sunder wie ir demfal gebreuchtigist, aus Italien oder sunst von anderstvo, gen Wien oder ins veld ankomet, das sich der oder dieselben zu dir und dem Conta derstellen, unnd so volgunds hinach ain mussterung des Hispanischen kriegsvolk beschiet, und ain oder mer platz under der anzal der cersolet verledigt befunden, wirdetdas als dan der, oder dieselben, obvermelten ankhomenden personen, zu sölichen verledigten

platzen angenommen, und der, oder denselbendie besöldung von der zeit her seiner oder irer stellung angeen und passirt werden solle. Im fall aber das in der negsten musterung, nachdem als er oder ander sich stellen, khain platz ledig wäre. So mügen söliche personen, bis auf die verleidigung an raichung einiger besoldungs gedult tragen, dann wir weiter die anzahl solcher Cersolet, zuerhohen nit gedulden.

fol. 29rv.

Pozsony, 1550.01.31

Provisionbrief Peter Hätterl török tolmács részére, aki a negyvenes években tolmácsolt az uralkodónak, 60 rFt „aus der vizedomambt in Österreich under der Enns”-ból, élete végéig. A bejegyzés áthúzza és mellette kiegészítés: 1558-as évtől 10 rFt-al emelték az összeget.

fol. 38v.

Pozsony, 1550.02.04

UK az udvari fizetőmester részére.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 299 rv. Kenyeres, 2005. 285. p.)

fol. 40rv.

Pozsony, 1550.02.06.

I. Ferdinánd Siegmund Wülpacher főélőmester részére.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 299v–300r. Kenyeres, 2005. 286. p.)

fol. 41v.

Pozsony, 1550.02.07

I. Ferdinánd Sánta Ambrusnak 300 Ft vámmentességet engedélyez a harmincadokra, mivel őt korábban kár érte.

fol. 42v.

Pozsony, 1550.02.08.

I. Ferdinánd passbriefje Conrad Waal részére 1000 akó Bécsben vett borának magyaroszági birtokára, Ricsó [Hricsó] várára történő vámmentes szállítására.

Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 301v. Kenyeres, 2005. 286. p.

fol. 43rv.

Pozsony, 1550.08.02.

I. Ferdinánd elismervénye Niklas Sigmar gajári (Geirn) harmincados részére, hogy amennyiben a nezsideri harmincadosi állás megürül, ő fogja megkapni.
(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 301v–302r. Kenyeres, 2005. 286. p.)

fol. 43v.

Pozsony, 1550.02.08

Az uralkodó Matthias Fuchs hadi fizetőmesternek.

(Ld. GbÖ Bd. 64. 302rv. Kenyeres, 2005. 286. p.)

fol. 44r–45v

Pozsony, 1550.02.09

Szűcs Györgytől (von Dobritz) a harmincadon lefoglalt 3 vég szövet (drei palen mit tuch) és contrabandnak tekintett árú elkobása és felosztása. Említve: Bécs város és a bécsi vámház valamint a rajkai harmincad.

fol. 45r–46v.

Pozsony, 1550.02.09

Niklas Graf zu Salm részére engedélyezik, hogy Marchegg várának építkezéseire, meghatározott összeget költsön.

fol. 46v.

Pozsony, 1550.02.10

Michael Schick-nek „superintendens uber des gepew zu Comorn” engedélyezte havi 25 rFt havi zsoldot. A kamarások ennek kifizetését a birodalmi segélyből folyósítsák, addig amíg az tart és ameddig Schick a hivatalát viseli.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 302v–303r. Kenyeres, 2005. 287. p.)

fol. 49rv.

Pozsony, 1550.02.10.

Passbrief Christoph Görtschacher trencsényi kapitány részére, egynéhány száz („aindlich hundert”) akó bort és 10 font kueffl sót, amit saját költségén Trencsénbe a vár és az alattvalók jobb ellátása érdekében szállít. Semmilyen adó vagy vám a szállítmányt nem terhelheti.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 303rv. Kenyeres, 2005. 287. p.)

fol. 51v.

Pozsony, 1550.02.11

Passbrief Albert Gellerey és Mészáros Gergely részére 400 akó borról, amit ők Ausztriában vásárolnak és Komáromba a Dunán szállítanak.

Hasonlóan Pozsgay Zsigmond részére, aki Klosterneuburg-ból 400 akó bort Komáromba szállít.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 303rv. Kenyeres, 2005. 287. p.)

fol. 52v–53r.

Pozsony, 1550.02.15

Sigmund von Herberstein kap egy 100 rFt értékű kupát (Trinkgeschir) esküvője alkalmából. Ő Wilhelm Cuna von Kunstat (unsern truchsass — étekfogó) lányát veszi el.

fol. 53r.

Pozsony, 1550.02.15

Három passbrief, Alsó Ausztriában vásárolt borokról

Szijgyártó Imre esztergomi polgár Komáromba 200 akó bor, a Dunán de harmincadot fizetnie kell.

Krusics János Csábrági kapitánynak 500 akó borra, amit a Dunán és szárazföldön szállít a csábrági vár szükségleteire.

Izsák János részére, aki 500 akó bort Komáromba, de vámot és harmincadot kell fizetnie.

(Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 304v. Kenyeres, 2005. 287. p.)

fol. 61rv.

1550.03.01

Kaspar Dominitsch murányi kapitány provisionbrief-je.

I. Ferdinánd figyelembe véve Kaspar Dominitsch érdemeit, amelyeket ő az uralkodónak a török és más ellenségek ellen folytatott hadjáratok során már fiatal kora óta bemutatott, valamint azt, hogy a nevezett magára vállalta a murányi kapitányi tisztelet, ezennel addig, amíg ő a murányi kapitányi tisztelet viseli, 15 patzen vagy 60 kr-al számolva, províziót biztosít számára, amelyet a laibachi vámból fizetnek meg. Erről parancs ment a jelenlegi és jövőbeni laibachi vámosnak. (A bejegyzés át van húzva és mellé újabb bejegyzés: 1557-ben egy másik provisionbrief-et állítottak ki, amelyben már 200 Ft-ot rögzítettek.)

fol. 62r.

1550.03.02.

A nagyszombati (von Tyrnaw) Sánta Ambrus ügyében. (Ld. még fol. 41.)

Annak tudatában, hogy SA-nak török fogsága miatt 885 mFt-ot kellett fizetnie, és még további 285 mFt-al adósa a töröknek, további kedvezményeket ad.

fol. 63v.

1550.03.06.

Passbrief Heves Sebestyén komáromi naszádos részére, 400 akó borra, amit Morvaországban (Märchen) vásárol, és amelyet a Csallóközbe (Schut) Silein-be szállít. Vámost és harmincadot fizetnie kell.

(Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 309v. Kenyeres, 2005. 287. p.)

fol.63v–64r.

1550.03.11.

Passbrief Peter Pesoldt pozsonyi harmincad ellenőr („gegenhandler”) részére. Mivel őt felmentették, ugyanakkor tekintetbe vették hosszú és érdemes szolgálatait, és mivel ő Pozsonyból Kremsbe kíván költözni, ezért engedélyezték számára hogy feleségével és két gyerekével, minden házi felszerelésükkel, szárazon és víz-en vámmentesen átköltözhessenek.

fol. 77rv

1550. március 20.

Utasítás Marx Sinckmoser királyi titkár részére a török pénz Isztambulba vitele tárgyában.

(Ld. GBÖ Bd. 64. 318r–319r. Kenyeres, 2005. 288. p.)

fol. 87rv.

1550.03.28.

Passbrief Zrínyi Miklós bán részére: a fizetésére kapott karasiát vámmentesen elviheti az emberével.

(Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 322rv. Kenyeres, 2005. 288. p.)

fol. 106rv.

1550.04.01.

Ferdinánd engedélyezi Moritz Paar linzi postamester (postmaister) részére a Bécsből Magyarországra menő posta örökéletű birtoklását. Már eddig is ő végezte, de erről csak most adnak neki írást.

(Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 331v–332r. Kenyeres, 2005. 288. p.)

fol. 115r–116r

1550.04.10.

Utasítás Conrad Wal hadi fizetőmester részére a komáromi naszádos parancsnokok kifizetéséről.

(Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 334v–336r. Kenyeres, 2005. 288. p.)

fol. 117v–119r.

1550.04.14.

Utasítás a spanyol mezei hadak fizetőbiztosainak, hogyan fizessék a spanyolokat.

(Ld. GBÖ Bd. 64. fol. 337r–338v. Kenyeres, 2005. 289. p.)

fol. 122v–123r.

1550.04.16.B.

I. Ferdinánd Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmester r. a végvárak fizetése tb.

(Ld. GBÖ Bd. 64. 339v–340v. Kenyeres, 2005. 289. p.)

fol. 124.

1550.04.16.

I. Ferdinánd Siegmund Wilpacher főélésmeisternek

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 340v–341r. Kenyeres, 2005. 289. p.)

fol. 152rv

1550.05.22.

A bécsi és az unter der Enns-i marhakereskedőket illetően, akik Magyarországról marhát hajtanak. Szabályzat, amely a főharmincadosok és a kamarások javaslataira állítottak össze.

fol. 154r.

1550.05.21.

Passbrief Joseph Mailand részére, hogy 200 hordó bort a Magyarországon átlomásozó spanyol katonák részére minden vámtól és harmincadtól mentesen szállíthasson.

(Ld. GbÖ 64. Bd. 64. fol. 362v–363r. Kenyeres, 2005. 289. p.)

fol. 168v.

1550.05.31.

Passbrief Hans Lindner részére, hogy 400 akó bort minden vám megfizetése mellett Győrbe szállítson.

(Ld. GbÖ 64. Bd 368r. Kenyeres, 2005. 289. p.)

fol. 173v.

1550.06.01.

Passbrief Anton Sixt komáromi kapitány részére, hogy annyi bort amennyi az ő háztartásába, Komáromba szükséges, Ausztriából minden vám megfizetésétől felmentve Komáromba szállítson.

(Ld. GbÖ 64. Bd 371v. Kenyeres, 2005. 290. p.)

fol. 176r.

1550.06.03.

Passbrief Wolf Heilman részére, hogy 500 akó bort minden vám megfizetése mellett Győrbe, illetve a spanyol katonák ellátására Magyarországra szállítson.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 372v. Kenyeres, 2005. 290. p.)

fol. 200v–201r.

1550.06.12

Lassla von Edlasperg 2 Ft-os büntetésének meghosszabbítása.

fol. 203r.

1550.06.13

Az uralkodó az AAuK-nak

Magyar nemesek (Landleut) kérték, hogy vizsgáljanak ki bizonyos ügyeket a morva rendekkel szemben.

Az uralkodó kirendelt a bajor és szász birodalmi rendekből biztosokat, akik ezt ki fogják vizsgálni.

fol. 205rv

Enns, 1550.06.18

A bécsi marhakereskedők magyarországi marhabehozatala tb.

fol. 215v.

1550.07.07

I. Ferdinánd Niklas Graf zu Salm r. három keresztény török fogságból való kiszabadítása tb.

(*Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 388v–389r. Kenyeres, 2005. 290. p.*)

fol. 238v.

Augsburg, 1550.08.18.

I. Ferdinánd Niklas Graf zu Salm r. Lőcse város tb.

(*Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 398v. Kenyeres, 2005. 291. p.*)

fol. 238v.

Augsburg, 1550.08.19.

I. Ferdinánd Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmester r.

(*Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 398v–399r. Kenyeres, 2005. 291. p.*)

fol. 242v.

Augsburg, 1550.08.18.

I. Ferdinánd Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmester r.

(*Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 400v–401r. Kenyeres, 2005. 291. p.*)

fol. 258rv.

Augsburg, 1550.09.06

Általános parancs a szlavón harmincadoknál lefoglalt csempészárokról.

fol. 263v–264v.

1550.09.12

Az AAuK válasza a bányavárosi építkezések tárgyában (Görg Singer).

fol. 266r–267r

Augsburg, 1550.09.16

Matthias Fuchs-nak a magyarországi hadak kifizetéséről.

fol. 283v–284r.

Augsburg, 1550.10.04.

I. Ferdinánd Sigmund Wilpacher főlélmesternek

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 422v–423v. Kenyeres, 2005. 291. p.)

fol. 284v–285r

Augsburg, 1550.10.04.

I. Ferdinánd Sigmund Wilpacher főlélmesternek

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 423v. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 295rv.

1550.10.06.

A trieszti őrség mustrálása és fizetése.

fol. 303v–304r.

Augsburg, 1550.10.5.

I. Ferdinánd – Sigmund Wilpacher főlélmesternek

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 432rv. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 324rv

Augsburg, 1550.11.24.

I. Ferdinánd elismervénye Hans Lenkovitsch „unnsern Obrsiten Commissari der Crabatischen, Friaulischen und Windischen Ortflecken, Hauptman zu Zenng und über die Uskoken” r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. 443v–444r. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 324v–325r.

Augsburg, 1550.11.24.

I. Ferdinánd Hans Lenkovitsch r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 444rv. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 325rv.

Augsburg, 1550.11.24.

I. Ferdinánd Hans Lenkovitsch r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 444v–445r. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 325v–326r.

Augsburg, 1550.11.18.

I. Ferdinánd Jakob Wesenpach r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 445rv. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 326rv.

Augsburg, 1550.11.18.

I. Ferdinánd Jakob Wesenpach r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 445v–446r. Kenyeres, 2005. 292. p.)

fol. 326v–327r

Augsburg, 1550.11.18.

I. Ferdinánd Jakob Wesenpach r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 446rv. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol. 331v.

Augsburg, 1550.11.21.

I. Ferdinánd Hans Lenkovitsch r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 447v–448r. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol. 332r.

1550.11.22.

Peter Pennndl zuegwart zu Zenng által a tanácsháza melletti puszta telken épített házat I. Ferdinánd neki adományozza örök jogon, de cserébe PP köteles az ágyúk ágyazatát ingyen javítani.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 448rv. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol. 334v–335r.

Augsburg, 1550.11.24

I. Ferdinánd a Vizedom zu Krain r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 448v. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol 335rv.

Augsburg, 1550.11.24.

I. Ferdinánd Jakob Wesenpach r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. 448v–449r. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol. 337v–338r.

Augsburg, 1550.11.28.

I. Ferdinánd Jakob Wesenpach r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 450r. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol. 350r–351v.

Augsburg, 1550.12.10.

I. Ferdinánd Sigmund Wilpacher magyarországi hadi élelmezési mester r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 460r–462r. Kenyeres, 2005. 293. p.)

fol. 360v–361v.

Augsburg, 1550.12.22.

I. Ferdinánd Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmester r.

(Ld. GbÖ Bd. 64. fol. 465v–467v. Kenyeres, 2005. 294. p.)

fol. 364v–372r

1550.12.28

I. Ferdinánd az UK-nak

Jobst von Lillenberg szlavóniai élésmester kimutatásainak hiányairól.

Juristics, Zrínyi stb.

Gedenkbücher Österreich Band 67. 1551.

Fol. 1–417v. Ezt követően regiszter, foliózás nélkül.⁹

fol. 5v.

Augsburg, 1551.01.09

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek.

20 ezer Ft küldése Egerbe Niklas Salm kérésére. A pénzt Georg zu Pappendorf adja át Fuchsnak. Az Eger—Bécs posta költségeit duplán kell fizetnie Fuchsnak.

⁹ A kötet restaurálva. A kötet felső részén a tönkrement részek papírontással pótolva, illetve japánpapírral ragasztva. A szöveg az oldalak tetején kb. 15%-ban megbarnult ill. sérült, nehezen, néha egyáltalán nem olvasható.

fol. 6v–7r.

Augsburg, 1551.01.10

Az uralkodó Sigmund Wilpachernek a fekete magyar pénzérmékről (sérült szöveg).

Az uralkodó vette SW két levelét „die Poss schwartz hungerisch muntz betreffend”, valamint arról, hogy Reinhard von Ebersdorf tábori marsall, Wilpacher felettesének (deinem verwalter zu Komorn) megparancsolta, hogy fogadja el ezeket a pénzeket tőle.

fol. 17r.

Augsburg, 1551.01.28

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek.

Adjon át Reinprecht von Ebersdorf részére 80-100 dukátot. Ebből vásárol Ebersdorf felszerelést a konstantinápolyi útra.

fol. 17v.

Augsburg, 1551.01.28

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek.

Szent György várába (Windischland) felvett puchsenmeister fizetése.

fol. 27v–28r.

Augsburg, 1551.02.14

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek. (Erősen sérült szöveg.)

Don Loys de Osorio-t kinevezte Luis Ordonez helyére a magyarországi spanyol csapatokhoz. Vegye fel őt a mustrajegyzékbe.

fol. 28r.

Augsburg, 1551.02.14

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek.

Francisco Hainrikhetz (comenter), Luazos (?), és Zunige Magyarországon szolgáló spanyol katonáknak 6. ill. 4-4 korona zsoldot engedélyez. Vegye fel őket a mustrajegyzékbe.

fol. 49r.

Augsburg, 1551.03.06

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek.

Fizessen Erasmus Teuffelnek (hauptman uber ein anzall geringe pherdts zu Hungern) ezer mFt-t.

Fizesse ki azt a 200 cseh sáncmunkást, akiket az uralkodó Szolnok megerősítésére alkalmaz. A pénzt az AAuK-tól kapja.

fol. 49v–52v

Augsburg, 1551.03.07.

Utasítás Sigmund Wnkhler „fürten maister” részére

fol. 52v–55r

Augsburg, 1551.03.09

I. Ferdinánd Mathias Mandlich által 6 évig kifizetendő évi 34 ezer Ft-os összeg tb.

Mandlich kifizeti a Mária királynénak a bányavárosokért járó összeget. Ennek biztosítására különféle jövedelmeket (bécsi sóhivatal) köt le Mandlich számára az uralkodó.

fol. 55v–58v.

Augsburg, 1551.03.09

I. Ferdinánd parancsa a bécsi sóhivatalnak a Mandlich féle kölcsön kapcsán.

fol. 58v–59r.

Augsburg, 1551.03.09

I. Ferdinánd elismervénye Mandlich számára a fentiekről.

fol. 59v

1551.03.09.

I. Ferdinánd Konrad Waal mustramesternek, hogy az emelje meg Juan Ortis de Lyva Magyarországon szolgáló spanyol katona zsoldját havi 2 Ft-tal.

fol. 59r–62r

Augsburg, 1551.03.09

I. Ferdinánd Albert Fuggerrel szembeni adóságáról.

(Magyaróvári harmincad.)

fol. 62v–63r

München, 1551.03.11.

Az uralkodó Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek.

Annyi pénzt adjon Reinprecht von Ebersdorfnak, amennyit az kér.

fol. 68v–69v

1551.03.30

I. Ferdinánd utasítása Konrad Waal magyarországi mustramester részére arról, hogy hogyan mustrálja és fizesse a Magyarországon szolgáló spanyol hadakat.

Az engedélyezett létszám 1331 katonára a tisztekkel együtt, és 361 „Corsolet oder Rüstung”. Köztük olaszok és egyebek.

fol. 69v–70v.

1551.03.30

I. Ferdinánd utasítása a magyarországi hadbiztosok részére, az új és régi lovasok kifizetéséről, valamint a német landsknechtek Szolnokra történő felvételéről.

Meghagyta Fuchsnak hogy az új és régi lovasokat 1500 Ft-ból fizesse ki. A biztosok ügyeljenek arra, hogy a régiek és az újak azonos összeget kapjanak havonta. Kifizethetik a szolnoki német őrséget. Megparancsolta Fuchs-nak, hogy az egri „vorratgeld”-ből adjon a szolnoki vár építkezésére. Wolf Helman szolnoki élésmesternek jelenleg nincs sok feladata. („Und dieweil angeregter Gepew zu Solnok dannacht nit so gar gross, und der jetzt ingesetzt profand verwalter daselbst Wolf Helman mit der profandthandlung nit anders vill zutheun hat.”) Ezért szükségtelen a szolnoki építőmesteri és építési írnoki hivatalt egy külön ember lássa el. Ezért megparancsolja, hogy Helman lássa el ez építési feladatokat is. Ha Helman mégsem tudja feladatát így ellátni, akkor jelentsenek Bécsbe, amikor is majd intézkednek egy alkalmas személy Szolnokra küldéséről. zámoltassák el Helmant a neki átadott dolgokról. A Szolnokra rendelt fa tb. Küldenek egy tégláégető mestert (zum Zieglprennen) és három szolgáját, akik majd az építkezésnél tevékenykednek. A kőműves fizetését csökkentsék. Az AAuK küld egy hadszertárost („zeugwart”), aki nemsokára odaér. A lovasok fürlehen-jére 2 mFt-ot engedélyez, amit a mostani kifizetéskor vehetnek fel. A 450 lovas felvételéről: 1000 mFt engedélyez erre, amit a hadi fizetőmesternek kell kifizetnie.

fol. 70v

1551.03.29.

Passbrief Zrinyi Miklós részére 62 db karizsia posztót Bécsből Scheckturn?-ba minden 30-adtól és vámtól mentesen szállíthasson.

fol. 77rv.

1551.04.01

Az uralkodó bestellungja Johan Baptista Castaldo részére. Latin ny.

Miksa főherceg alá beosztva, havi 700 rFt fizetés.

fol. 79r.

1551.04.04.

Passbrief Hans Spiegel és Paul Sibenwurger részére, hogy Magyarországon 37 akó bort vegyenek és azt Prágába szállíthassák vámmentesen.

fol. 92r.

1551.04.11

Passbrief Franz von Thurin részére, hogy Görz-be a vámok megfizetése mellett, 100 mut búzát Magyarországból vagy unter der Enns-ből szállíthatnak.

fol. 92r.

1551.04.11

A Mária királyné javára írt 3 záloglevél kiállítása, megőrzése ügyében az Udvari Kamara az AAuK-nak.

fol. 92rv.

1551.04.11

Az uralkodó a krajnai püspöknek egy katona egy havi zsoldjáról, valamint a gradiskai vár falainak javításáról.

fol. 93r.

1551.04.13.

I. Ferdinánd a laibachi vámosnak a katonaság fizetéséről.

(Lenkovitsch.)

fol. 94r.

1550.04.13

Parancs Sigmund Wilpachernek, hogy adjon Gesztes várába négy hordó lisztet Török Ferencnek.

fol. 94r.

1550.04.13

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, négy spanyol katona fizetéséről

fol. 94rv.

1550.04.13

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, hogy Rodrigo de Villandrando spanyolnak 15 korona fizetést engedélyezett.

fol. 98r.

1550.04.13

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, hogy Diego de Romero-nak, aki Léva ostroma alkalmával megsérült, vegye fel ismét a mustrajegyzékbe, de most egy koronával magasabb fizetésért.

fol. 100v–101r

1551.04.19

I. Ferdinánd elismervénye Baltazar von Walderstein magyarországi főhadser-táros (veldzeugwart in Hungern) részére, hogy az 1550-ben Egerbe és Szolnokra szállított néhány löveg és tüzérségi felszerelés költségei 2430 rFt 6 kr tettek ki. Ezennel az összeggel elszámolt.

fol. 101rv.

1551.04.19

Az uralkodó az AAuK-nak.

Windisch Kapl-nak engedélyezte, hogy 25 Ft-ot a sóvából felvegyen.

fol. 102rv.

1551.04.19

Az uralkodó az UK-nak a szlavón főharmincad kapcsán.

fol. 102v.

1551.04.19

I. Ferdinánd a krajnai püspöknek, hogy 6 mázsa puskaport a laibachi hadser-tárból felvehessen Niklas Tersachky.

fol. 113v–114v

1551.04.27

Sforza Pallavicini bestallungja.

Miksa főherceg alárendeltje, 1551 január 20-tól van szolgálatban, havi 100 rFt zsolddal.

fol. 114rv.

1550.04.27

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, hogy Johan de Mierest vegyék fel a mustrajegyzékbe.

fol. 115r.

1551.04.27

Az uralkodó az UK-nak.

A bécsi hadszertárból utaljanak ki 3 mázsa puskaport Dersffy István részére, aki azzal saját, a vend végvidéken („Windischland”) elhelyezkedő várát kívánja ellátni.

fol. 116–117v.

1551.04.27

Sigmund Wilpacher magyarországi főlélmester feladatainak összefoglalása (verzaichnus...) a Magyarországra most felvett hadinép élelmezése tb.

A szolgák, mesterek, feladataik és fizetésük felsorolása.

fol. 118v.

1551.04.14

Passbrief özv. Barbara von Possin (Bazin) r., három egymást követő évben, három kocsi mennyiségben Magyarországon vásárolt bort minden vámtól mentesen szállíthatja Alsó-Ausztriába.

fol. 129v–130r.

1551.05.03

Az uralkodó elismervénye Andreas Lindauer részére a Mária királyné-féle zálogügyletből kifolyólag.

fol. 130r.

1551.05.04

Az uralkodó Konrad Waal és Mathias Fuschs magyarországi fizetőmestereknek: vegyenek fel két piemonti nemest a mustrajegyzékbe.

fol. 130rv.

1551.05.04

Az uralkodó Sigmund Wilpachernek

Komárom lisztel és marhával való ellátása, az egy fontnyi marhahúst, amit eddig 6 bécsi pfeningért adott, azt 5-ért adja, a sót, aminek fontját 8-ért adta, ezentúl 7 pfeningért adja egész évben a komáromi dinstleut-oknak.

fol. 131v.

1551.05.04

Az uralkodó a hadi fizetőmesternek

A komáromi hadinépnek és a naszádosoknak ezentúl csak „Purpiann unnd Lindisch” posztóval fizethet. A naszádosoknak olyan sok karázsia posztójuk van, („sovil aufdieselben dem alten gebrauch unnd irer habundn besoldung nach, auss zu schneiden geburt, gantz stukweiss zuhanden irer der nassadisten wayvoden gebest, und uberantwortest”).

fol. 138v.

1551.05.10

Az uralkodó Sigmund Wilpachernek

Érdemeire való tekintettel, különösen a múltkori magyarországi hadjáratban nyújtott teljesítményéért kap 200 rFt-ot, amit a komáromi éléspénzből (profants gelts zu Comorn) vehet el.

fol. 138v–139r

1551.05.10

Az uralkodó Sigmund Wilpachert érdemeire való tekintettel 400 rFt kegydíjban részesíti és mentesíti minden elkobzás (confiscation), jóvátétel (vollikeiten), büntetés/pénz (peenfallen, contrabanen) fizetése alól.

fol. 139r–v.

1551.05.10

Az uralkodó Georg Bischof taxatornak

Sigmund Wilpacher főélésmestert (obristen profantverwalter) az uralkodó már két éve nemesítette, de jelentették neki, hogy erről a nemeslevelet nem kapta meg, mert ennek költségeit nem fizették ki. Ezt a költséget most az uralkodó elengedi neki, az oklevelet ingyen kell neki elkészíteni.

fol. 140v–141v

1551.05.14.

Az uralkodó Wolf Aigner bécsi élésház felügyelőnek (profantkastner alhie) megparancsolja, hogy adjon 50 mut gabonát és 4 font sót a komáromi őrség ellátására.

fol. 141v–142r

1551.05.15

Az uralkodó Matthias Fuchs hadi fizetőmesternek, hogy fizessen Reinprecht von Ebersdorf követ részére 200 dukát évi províziót, minden negyedévben 50-et, valamint egy „seiden Eerleid”-et is adjon neki.

fol. 142r.

1551.05.15

Az uralkodó Sigmund Wilpachernek

Elrendelte a komáromi őrség mustráját az április 1-ig terjedő időszakra. Mivel a katonák nehezményezték, hogy azt az élelmet is le akarja vonni, amit április 1-ig és a tényleges mustra közötti időszakban osztott ki számukra, ezért megparancsolja SW-nek, hogy csak az április 1-ig elfogyasztott élelem értékét vonja le a zsold-összezből („Das du gedachten knechten allein die proffandt, sovil sy biss auf die ersten april genummen”), a többit majd a következő elszámolás alkalmával.

Ezen kívül az uralkodó megparancsolja, hogy azt az egyéb élelempénzt, amivel a katonák tartoznak, adja át a hadi fizetőmester szolgáljának, hogy ő azt is a katonák fizetésére fordíthassa. („Dann so haben wir unnsers kriegszalmeisters diennner, so jetzo die zallung thuen wirdet, befehlen, andem profandt gelt, so di knecht in die profandt schuldig sein, vier tausent gulden in hannden zubehalten, und zu der bezallung zugebrauchen, darauf ist auch unser bevelch, das du in des stat gebest, und darinnen kain verhinderung thuest.”) Matthias Fuchsnak parancsba adta, hogy fizessen 4 ezer rFt-t a komáromi őrség élelemellátására.

fol. 143r.

1551.05.16

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, hogy Francisco de Aldanát egy megüresedett kapitányi posztra kinevezte ugyanolyan fizetéssel, mint azt elődje bírta. Mivel az eddigi kapitány havi 6 korona többletzsoldot (überbesoldung) kapott, ezen túl ebből 4 koronát Don Casparn de Castelini, 2 koronát pedig Luis Venegas kapjon. Az uralkodó meghagyja azt is, hogy Bernardo de Aldana a saját 4 koronás überbesoldung-jából, a saját zászlóaljából azt, aki arra érdemes, jutalmazhasson.

fol. 143v.

1551.05.16.

A magyarországi hadi fizetőmester részére parancs.

I. Ferdinánd kinevezte Bernardo de Aldanát a mostani erdélyi hadjárat parancsnokának („auf dem zug in Sibenburgen, des veld marschals ambt zuversehen und verwalten gnedigst auferlegt”), ezért havi 100 rFt forintos zsoldot kell neki kifizetnie.

fol. 146r-v

1550.05.22

A magyar hadi fizetőmesternek, Fuchsnak átküldik azt az elismervényt, amelyben Hans von Oppersdorf 14037 Ft átvételét ismeri el.

fol. 146v.

1550.05.22

Az uralkodó Agiera (magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek) és ellenőrének, hogy Alexandro-t felvette kapitányi állásba havi 10 koronával.

Julian de Carneval-t 8, Uriel-t 6 és Artze-t 6 koronával szintén vegye fel a must-rajegyzékbe.

fol. 151v.

1551.05.29.

Az uralkodó az AAuK-nak

A Fuggerek sziléziai és óvári hitelei ügyében.

fol. 152r.

1551.05.30.

Az uralkodó Konrad Waal mustramesternek

Cassian Zellert vegye fel a mustrajegyzékbe, havi 10 rFt fizetéssel.

fol. 152v.

1550.05.30.

Utasítás Erasmus Teuffel-nek

Mivel Bécsben arra nincs pénz, hogy azt a 200 sáncmunkást, akik az erdélyi hadjáratban teljesítenek szolgálatot, kifizessék, így ő azokat az egri jövedelemből (von dem vorrat des gelts zu Erla) fizesse ki.

fol. 157r–173v

1551.06.01.

Miksa cseh király újabb hofstaat-ja.

fol. 176v.

1551.06.03.

A krajnai püspöknek, hogy Mattheus von Roll 435 Ft-os adósságát, amely Neuhaus ostroma majd kijavítása után keletkezett, neki fizesse ki.

fol. 177r.

1551.06.03.

Az uralkodó az A-Au-i rendeknek

Paksy János és 200 hajdújának fizetéséről.

fol. 180r.

1551.06.04.

Az uralkodó a krajnai püspöknek

Az állatkertjébe Konstantinápolyból érkező két török szarvas élelmezése ügyében.

fol. 186r.

1551.06.07.

A bécsi hadszertárnak

Adjanak 2 mázsa puskaport a zágrábi püspökségnek.

fol. 190r–191r

1551.06.09

Gregor Seepachnak a trieszti őrség fizetéséről.

fol. 192v.

1551.06.12.

Az uralkodó Magnus Scheitz részére.

Utaljon ki a készleteiből a komáromi naszádosok parancsnokának vitorlavásznat (?) („zu einem haubtfan, und dann auf die fan ieder schiff daselbst, desgleichen auch wullen tuech zu einer deckh bemelts schiff”).

fol. 193v–194r

1551.06.13.

Az uralkodó a krajnai püspöknek

A laibachi fegyvertárból adhat 5 mázsa puskaport Georg Zluny von Frangepán saját vára részére.

fol. 195v.

1551.06.17.

Passbrief Hans Fünfkirchen-nek, hogy saját borát Bécsből vámok fizetése mellett Győrbe szállíthassa.

fol. 196v.

1551.06.17.

Az uralkodó az UK-nak

Adjanak Lenkovitsch-nak 6 mázsa puskaport Meichau ellátására.

fol. 199v.

1551.06.18

Az uralkodó a főhadparancsnoknak (obristen in Hungarn)

Megparancsolja, hogy amennyiben a magyar könnyűlovások között egy hely megürül, akkor arra Francisco Bartolaci-t vegye fel.

fol. 200v–201r

1551.06.19

Az uralkodó az UK-nak, hogy a fogságba esett zágrábi harmincados Gregor Wincenty kiváltása ügyében a vend vidéken elhelyezkedő birtokát, Waan-t, Székely Lukács (Lucas Zäckl) nevére íratta.

fol. 201v–202r

1551.06.20

Az uralkodó Bernhard Hamerl bécsi hadszertárosnak

Szállíttasson Peter Castellansky részére Biskrad várába 3 mázsa puskaport.

fol. 203r.

1551.06.22

Passbrief Zrínyi Miklós részére, hogy 62 darab karisiát szállítson vámmentesen Bécsből Schackenturn-ba.

fol. 205r

1551.06.24

Az uralkodó Tahy Ferenc szigeti kapitánynak

Mathias Soatsch és Johannes Orsag szigeti zsoldosokat, akik korábban Szigeten (Szigetvár) szolgáltak, de fogságba estek és most azt kérvényezik, hogy vissza kerülhessenek katonának, minden ellenkezés nélkül vegye vissza. Latin ny.

fol. 210r.

1551.06.26

Passbrief Hans Grininger győri polgár részére

400 akó bort Bécsből vám megfizetése mellett Győrbe szállíthassa.

fol. 210v.

1551.06.26

Erasmus Teufflnak

Kozar Mihály Szigetvárból el lett bocsátva és Hans Bachmegyey von Pariss (!), aki 100 könnyűlovas parancsnoka volt, vegye fel őket lovas-parancsnoknak a legközelebbi alkalommal.

fol. 212v.

1551.06.27.

Az uralkodó a komáromi kapitánynak. Miután Wolf Babey meghalt, vegye fel Caspar Nusal-t a komáromi hadinép közé ugyanolyan feltételekkel.

fol. 212v–213r

1551.06.27.

Az UK-nak Neuhaus fegyverzetéről.

fol. 213v

1551.06.27.

Passbrief Andres Lindauer (zu Vischa bei Neustat) részére, hogy 3 évig, „zwen dreiling hungerischen weins umb Neusidl, Ödenburg und derselben enden” vásároljon és azt a saját háztartásába szállíthassa, vámok fizetése mellett.

fol. 214r.

1551.06.28.

Az uralkodó Matthias Fuchsnak Joan Baptista de Castaldo zsoldjának emeléséről: 700-ról 1000 rFt/hó-ra emeli.

fol. 215r.

1551.06.27.

Az uralkodó Benedikt Losen-nek, hogy adjon még 300 rFt Kapronca (Kopreinitz) fegyverrel való ellátására.

fol. 222v–223r.

1551.07.05

Az uralkodó az UK-nak

A komáromi hadszertárba 40 lider akó bort és néhány mázsa vasat a bécsi hadszertárból kell szállítani.

fol. 223r.

1551.07.06

Az AAu-i biztosoknak (verordnete), hogy Desewffy Ferenc győri kapitány zsoldját emeljék, mivel ő ott az összes hadi ügyet intézi („das ganz Kriegswesen daselbst verrichten thuet”) és addig mindösszesen 20 Ft-ot kapott, ettől a naptól még 30 Ft-ot kapjon, azaz összesen 50 Ft-ot.

fol. 223rv.

1551.07.06

Az uralkodó a magyar hadi fizetőmesternek ill. annak távollétében a helyettesének, hogy Bakics Péter zsoldja mellé ellátmányt is engedélyez, sőt „auf horpaucker, trummeter, fendrich” számára is.

fol. 225v.

1551.17.09.

Az uralkodó Mathias Fuchsnak, hogy emelje Castaldo „obrist leitandt”, Alexander kapitányának a zsoldját, amit Castaldóval kell megbeszélnie.

fol. 227r.

1551.07.10

Az uralkodó a szolnoki hadi fizetőmester szolgának, hogy az adjon 200 tallért néhány fogságba esett spanyol kiszabadítására.

fol. 227r.

1551.07.10

A mustramesternek, hogy Erasmus Rottenberger és Hans Wächtl, akik 10-10 nehézlovasnak parancsnokai Opperstdorf alatt Erdélyben, mustrálja meg és fizesse ki őket.

fol. 228v.

1551.07.13

Passbrief Prekla püspökének, hogy Magyarországon vásárolhasson 20 akó nehéz bort „schwär wein” és minden vám nélkül azt Sziléziába szállíthassa.

fol. 228v–229r

1551.07.17

Wesepach fizetőmesternek

Vették jelentését és összeírását a horvát végvidéki végvárakról és az ottani havi zsoldköltésekről. Ez alapján szövetet és pénz küld, de nem eleget. stb.

fol. 229v–230r

1551.07.17.

3 levél: a laibachi vámos részére, a „scart kundschaftok” kifizetése, a Vizedomamt-nak a zenggi vár tornyának javítására 2000 rFt, és az UK részére Tersat ügyében

fol. 232v–233v

1551.07.17

A magyar mustramesternek az erdélyi mustra lebonyolításáról.

Elfogadta azt, amit a spanyolok mustrájáról korábban írt. A németeket illetően részletezi, hogy mit kell tenni, kik vannak a seregben stb.

fol. 233v–234r.

1551.07.17.

A magyar fizetőmesternek, hogy adjon Castaldónak 200 dukátot.

fol. 235v.

1551.07.23

A magyar fizetőmesternek, hogy Bernardo de Aldana zsoldját emelje fel 50 Ft-al, így ezentúl, havi 150 Ft-ot kap.

fol. 238r.

1551.07.26

Passbrief Mark Anton részére, hogy az vámmentesen szállítson Bécsből Erdélybe 400 sturmhauben-t, és más egyéb fegyvereket, valamint 9 vég posztót és egy Teuch-t.

fol. 239v.

1551.07.27.

A magyar hadi fizetőmesternek: adjon 200 dukátot Castaldónak.

fol. 240r.

1551.07.29.

A magyar hadi fizetőmesternek Felix von Arck két nemesének a mustrában való szerepléséről.

fol. 239v.

1551.07.27.

A magyar hadi fizetőmesternek Adjon 300 forintot Felix von Arcknak, aki azt korábban a katonáknak adta át.

fol. 243v.

1551.07.31

Sigmund Wilpacher-nek, hogy fizesse be azt a 35 rFt 57 kr-t, amit abból a borból árult, amit Győrbe Desewffy Ferenc vitt.

fol. 243v–244r

1551.07.31

A komáromi élésmesternek, hogy adjon Török Ferencnek Gesztesre 5 hordó lisztet.

fol. 244r.

1551.07.31

A komáromi élésmesternek, hogy Török Ferenc a pápai alattvalóinak adja oda annak az öt hordó bornak az árát, amit azok neki átadtak.

fol. 244rv.

1551.07.31.

Királyi parancs Ferdinánd minden hivatalnokának vámosának, ellenőrének stb, hogy Zrínyi Miklós részére engedélyezte, hogy az minden ezüstjét, amit Gwatzdanskhy-nak nevezett bányájában, vagy bárhol másutt Horvátországban található, vámmentesen minden zaklatás nélkül Karintiába és Krajnába szállíthassa és ott eladhassa (Passbrief).

fol. 244v–245v

1551.07.01!

Bestellung Budai Jakab deák királyi titkár részére

„Nos Ferdinandus etc. ... Quod nos consideratis serviciis egregii Jacobi Literati Budensis quae ipse Sacrae premisem Regni nostri Hungariae Coronae, ac deinde Maiestati etiam nostrae signanter vero in proximus tractatibus Turcicis, inter majestatem nostra et imperatorem Turcarum anno exacto nomine secretariatus fideliter exhibuit”, és személyének alkalmasságát felveszi őt királyi titkárnak az udvarába évi 150 mFt fizetéssel, amit neki az Udvari vagy a Magyar Kamarából kell kifizetni. Feladata az oda-vissza fordítás török nyelvből. Alatta bejegyzés: erről parancs ment az udvari fizetőmesternek. Latin ny.

fol. 250r.

1551.08.01

Az egri hadi fizetőmester szolgának

Fizesse ki a Bakics Péter alá tartozó húsz lovast, akiket az előző mustra alkalmával nem fizetett ki.

fol. 251r.

1551.08.01.

Passbrief Leopold Puechler részére, hogy Erdélybe a hadinép számára vámmentesen szállíthasson fegyvereket. (200 db hirnhauben (?), 100 db pratspiss, 50 db hendtschuech, 10 db panzer.)

fol. 253r.

1550.08.02

Az AAuK-nak

A laibachi fegyvertárnak adjanak Bécsből 200 mázsa puskaport.

fol. 255r.

1550.08.03

Passbrief Florian Griespecken részére 3 évre, hogy évente 3 kocsi Magyarországon vásárolt nehéz bort (schwär hungrischen weins) vámmentesen Prágába szállíthasson.

fol. 256r

1551.08.06.

Passbrief Alexander Rhumbl részére, hogy egy hajórakomány (schiffart) bort a komáromi őrség ellátására vámmentesen szállíthat.

fol.257v–258r

1551.08.08

A hadi fizetőmesternek, a Bakics Péter alatt szolgáló Balog Vince („Vicencien Walog”) a lovas kapitány fizetése tb.

fol. 261r.

1550.08.11

Erasmus Teuffel-nek, hogy felvette 20 lovas kapitányaként Johann Khisspibei-t, ossza be őket a Bakics alá tartozó ezer lovas közé oda, ahová az a leg-szükségesebb.

fol. 262v–263r

1551.08.12

A krajnai püspöknek, hogy 3 szakállast és fél mázsa puskaport adjon Lalischatz-i szegény alattvalók részére.

fol. 263r

1551.08.12

A komáromi élésmesternek, hogy adjon át 5 ezer forintot a komáromi éléspénz-ből Lamprecht Janzitsch hadi fizetőmester szolgának a komáromi őrség fizetésére.

fol. 264r–265r

1551.08.14

Matthias Fuchs magyarországi hadi fizetőmesternek az erdélyi hadak fizetésé-ről. Adtak 30 ezer Ft készpénzt is, de adnak 29002 Ft pénzt arra, hogy posztót vásá-roljon és abból fizesse a katonákat. A vásárlás lehetőségei és a főhadparancsnokkal történő egyeztetés tb. is.

fol. 255v–266r

1551.08.15.

Reinprecht Ebersdorf és Tarnotzky részére parancs, hogy vegye fel egy komá-romi vajdai posztra Szabó Lászlót. Korábban Pozsgay és Nagy Imre, két vajda halt meg, ezzel megürült a fenti állás.

fol. 266v.

1551.08.16.

Wolf von Puchheim-nek 200 könnyűlovas felvételéről

Vették augusztus 8-án Korponán kelt levelét. Válaszuk: a Magyar Kamarán ke-resztül Besztercebányára elküldték azt a parancsot, amely alapján a legszüksége-

sebbeket Puchheim el tudja intézni. Aztán megparancsolták Erasmus Teuffel-nak, hogy az küldjön ki egy alkalmas embert a bányavidéki lovas katonák felmérésére, hogy azok valójában kevesebben vannak-e, mint ahogyan azt korábban elrendelték. Addig is megengedik, hogy 200 lovast toborozzon, akiket amikor sikerült összeszednie jelentse, és akkor az uralkodó el fogja rendelni mustrájukat. Adnak 300 Ft-ot arra a 24 lovasra, akit Korponán tart addig, amíg a rendes fizetésük be nem következik.

fol. 269rv.

1551.08.19.

Karl von Czierotin bestellungja

500 cseh nehézlovas parancsnoka, havi 500 rFt fizetés, 24 lovas 12 rFt, wachtmaster 24 rFt, szállásmester 24 rFt, furier 12 rFt, kaplan 24 rFt, borbély 30 rFt, három trombitás 12-12 rFt, dobos (horpaugger) 12 rFt, 8 trabant 8-8 rFt fizetésül aug. 22-től Miksának és Castaldónak (obristleitnandt) van alárendelve

fol. 269v–270r.

1551.08.19

Allia Mátyásnak, hogy Budaschi Jánost ötven lovassal alárendelte. Latin ny.

fol. 272rv.

1551.08.21

Parancs Matthias Fuchs részére, hogy Matthias Taxis-nak udvari postamester (hofpostmeister) részére a Zólyomba és onnan Egerbe, illetve néha egyéb helyekre menő posták veszélyessége miatt dupla pénzt engedélyez.

fol. 273v.

1551.08.22.

Matthias Fuchs részére, hogy Castaldo 1000 Ft-ot adott Báthori András részére Temesvár megerősítésére. Ezt vegye be elszámolásai közé.

fol. 273v.

1551.08.22.

Az AAuK-nak Matthias Hofer Tibin-i kapitány

fol. 274r.

1551.08.23.

Az uralkodó Castaldónak

Miután hírt kapott arról, hogy az erdélyi hadinép hiányt szenved lelkészben, ezért megparancsolja, hogy Anthonio Kleilio (Doctor auch Brister) havi 20 rFt-al kerüljön be a mustrajegyzékbe. A németeknek tartson istentiszteletet.

fol. 274v–275r.

1551.08.29.

A krajnai biztosoknak (An ainer Landschaft in Crain verordnete)

Jakob Wesenpach részére 5000 rFt a vend (szlavón) és horvát végek fizetésére.

fol. 275v–276r

1551.08.29.

A krajnai biztosoknak (An ainer Landschaft in Crain verordnete)

Lenkovitsch részére 2000 rFt a a vend (szlavón) és horvát végek fizetésére.

fol. 276rv.

1551.08.29.

A krajnai biztosoknak (An ainer Landschaft in Crain verordnete)

Hans Lenkovitsch részére 4 mázsa puskaapor.

fol. 276v–277r

1550.08.29.

A krajnai püspöknek

Kristoff Kevenhüller részére mindenféle méretű vasgolyókat rendel.

fol. 278r.

1551.08.31.

Passbrief Zrínyi Miklós részére, hogy Bécsből vámmentesen 93 sturmhauben, 31 lang hand schuech, 2 trombitát, 2 tábori sípot (Veldpfeiffen) és néhány Kurschen-t haza (anheim) szállítson.

fol. 288r.

1551.09.04

Bernard Hamerl bécsi hadszertárnoknak 300 spiess-t és 40 hellenpardt-ot kell Trencsénbe adnia, Christoph Görtschacher trencsényi kapitány részére.

fol. 288v.

1551.09.05

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, hogy Antonio de Enzivilas kapitányt havi 10 koronával felveheti az erdélyi spanyol hadakhoz kapitánynak.

fol. 289r.

1551.09.08

Passsbrief Hans Hohenkirchen részére, hogy 10 szekér nehéz bort (schwär Wein), Bécsújhelyből (Neustatt) Győrbe szállíthat, minden vám megfizetése mellett.

fol. 289v–290r.

1551.09.09.

UK Matthias Fuchsnak

Pethő Jánosnak a csatolt kivonat szerint átadtak néhány ágyút, aki azokat Erdélybe szállítja. Amikor az szükséges, ezeknek az ágyúknak a szállítását és egyéb szükségleteit Fuchs támogassa.

fol. 291v.

1551.09.10

UK Michael Schick r.

Az „armada” kapitánya, Alonso de Contreras arra kérte a kamarát, hogy az ő katonáit hetenként fizessék. Ezt most Schick-nek megparancsolják, és hozzáteszik, ha nincs elegendő pénze, akkor jelentsen a Kamarának, amely intézkedik a pénz előteremtéséről.

fol. 291v–292r.

1551.09.10.

UK Niklas freiherr von Thurn-nak, miszerint Gradisch kijavítására robotot használhat.

fol. 292r–294v.

1551.09.10.

Ferdinánd Joachim Wisernek, kölcsönökről, váltókról, a Fuggerekkal való tárgyalásról, posztovásárlásról.

fol. 296rv.

1551.09.10.

A krajnai vizedomamtnak, hogy fizessen a zenggi püspöknek 100 Ft-ot.

fol. 297rv.

1551.09.14.

Az AAuK-nak Caspar Ritschan egykori Sankt Veut an Phlamb-i kapitány elszámolási ügyében.

fol. 298r–299r

1551.09.14.

Az UK válasza Hans Görtschacher részére a győriek mustrájáról

Tárnótzynak engedélyezik, hogy az eddigi 40 lovasa mellé még hatvanat felvegyen. Jurisics Miklósnak is lehetett 100 lovasa. Zauder Ferenc az eddigi 48 mellé még 44 lovasat vehet fel. Keglevics 100 lovas tarthat. Zalai Kelemen 106 babócsai lovasa van, Alia Mátyás, Erdődi Péter nem tud megjelenni a mustrán, ezért nem kell fizetni. Hasonlóan Pokol Pál 20, Athalmi Péter 12 lovasát ugyanezért. Adnak neki 600 Ft-ot. Ps.: Erdődít és 100 lovasát mégis mustrálja meg, menjen el Babócsára, erre még 400 Ft-ot küldenek neki. Rátkai Pál is jelentette, hogy Pápán szükség van 100 gyalogosra.

fol. 299rv.

1551.09.14

Az uralkodó Matthias Fuchs-nak a mustrajegyzékben használatos pénzfajtákról.

fol. 312v.

1551.09.17.

Passbrief Wolfgang Hochenwarter részére, hogy Pozsonyból Komáromba 5-600 (!) akó bort minden vám megfizetése nélkül szállíthasson.

fol. 312v.

1551.09.17.

Passbrief Hans Eibitz részére, hogy a Magyarországon állomásozó lovasoknak vámmentesen szállíthasson „200 parschuech, 100 Rotzen, huefeisen, huefnegel, harnisch niet, handtschuech, Reitseckn, und dergleichen Rüstung”.

fol. 306v–307r

1551.09.20.

UK Mathias Fuchsnak

Pietro Ferrobosco „Maller” eddigi havi 10 Ft-os zsoldját 5-el emelje. (Csak részben olvasható bejegyzés!)

fol. 307v.

1550.09.20.

UK Christoph Ganabizter-nek

Karl von Zierotin 5000 lovasának fizetéséről.

fol. 309v.

1551.09.22.

Az uralkodó parancsa Matthias Fuchsnak

Amikor Cristof Capata, Komáromban megjelenik, vegye fel őt a komáromi őrség közé havi 7 koronás fizetéssel.

fol. 313v.

1551.09.22

Passbrief Sebastian Pilgert részére, hogy 130 hordócska bort Regensburgból a Dunán Győrbe szállítson, vám megfizetése mellett.

fol. 316v–317r

1551.09.27.

Az uralkodó Matthias Fuchsnak

Hans von Terba-át kinevezte Komáromba puchsenmaisternek, annyi havi zsoldot kapjon, mint amár ott állomásozó puchsenmeister.

fol. 317rv.

1551.09.27

Bestellung Székely Lukács („Lucas Zäckl zu Fridaw leinadnt zu Windischland”) részére. Néhány könnyűlovas felvétele. Havi 200 rFt zsoldja van, 20 saját lovas, és 100 lovas kapitánya. Miksa és Castaldo alá beosztva.

fol. 319v–320r

1551.09.29.

Az uralkodó Erasmus Teuffel-nak, hogy adjon 1200 rFt-ot Wolf Heinman „unnserrn profandtverwalter zum Zolnockh”-nak, marha és egyéb élelmiszerért.

sokra. Mivel Bécsből ebben a veszélyes időben nem tudnak pénzt adni, vegye el a hadi fizetőmester segédjétől.

fol. 332v–333r

1551.10.03

Az uralkodó Jakob Wesenpach „Zahlmeister in Windischland” részére a szlavóniai 6 havi zsoldfizetéséről.

fol. 333rv.

1551.10.06.

Az uralkodó Wolf von Puchheim zólyomi kapitány részére. Elrendelte, hogy adjanak neki az udvari fizetőmester hivatalából 1000 Ft-ot saját és lovasainak fizetésére.

fol. 333v–334r

1551.10.06.

Az uralkodó Sigmund Kevenhüler (Vizthumbs in Kärndten) részére 24 mázsa ólmot adjon.

fol. 335v–336r

1551.10.08.

Az uralkodó Sigmund Wilpacher főélelmesternek

A nyáron Budából Komáromba két török gabonaszállító hajó ment. Ennek kapcsán megparancsolják neki, hogy amennyiben legközelebb hasonló történne, akkor küldje a hajókat és személyzetüket a legsürgősebben Bécsbe. A költségeket neki kell állnia.

fol. 336r.

1551.10.10

UK Sigmund Wilpacher főélelmesternek

A nemrég elhunyt Johan de Zara, Tata kapitánya Tatán egy „Zug”-ot tartott a faszállításra. Megparancsolják Wilpachernek, hogy amíg az új kapitány oda ki nem lesz nevezve, ezt a Zug-ot lássa el élelemmel.

fol. 336rv.

1551.10.10

UK Michael Schicknek

Mivel Komáromban nincs alkalmas börtön épület, tegyen jelentést annak építési lehetőségeiről.

fol. 339r.

1551.10.15.

Passbrief Oswald Stain részére, hogy vámmentesen szállíthasson fegyvereket és felszereléseket a magyarországi hadinép számára. („15 samb kriegrustung (?), 30 samb welicher frucht”.)

fol. 339v.

1551.10.15.

Az uralkodó Matthias Fuchsnak Sforza Pallavicini tanácsos „obristen Kriegcommisari in hungern”, részére 400 Ft, 6 apródjának havi 80 Ft.

fol. 342r.

1551.10.19.

Passbrief Wolfgang Kremer részére, hogy az itt vásárolt 3 dreiling bort Magyarországra szállítsa.

fol. 344v.

1551.10.21

UK a karintiai biztosoknak: 400 Ft a horvát végek fizetésére

fol. 345rv.

1551.10.21.

Az uralkodó Kristof Kevenhüllernek 7 ezer Ft-os ólomvásárlása ügyében.

fol. 345rv.

1551.10.21.

Az uralkodó Kristof Kevnhüllernek

Adjon 300 Ft-ot Wesenpach-nak a végek fizetésére.

fol. 346rv.

1551.10.22.

Az „Óvár megyében” (Moson vm.) vásárolt gabonatized tárgyában.

fol. 348r.

1551.10.23.

Az uralkodó a magyarországi spanyolok melletti hadi fizetőmesternek és ellenőrének, Antonio Vasquez-t vegy fel a mustrajegyzékbe 7 korona havi zsolddal.

fol. 348r.

1551.10.23 .

Az UK Wilpacher-nak

A komáromi éjszakai őrségnek átadott fáklyák ügyében. Anton Sixt kapitánnyal való egyeztetés.

fol. 352.

1551.10.25.

A győri hajdúk élelmezése tb.

Legyen ugyanannyi mint Szentmártonban: 1 cipő (laib) kenyérért 1 krajcárt számoljanak el.

fol. 352rv.

1551.10.25

A bécsi hadszertárnak, hogy amikor Tahy Ferenc, vagy megbízottja megjelenik Bécsben, hogy a hadszertárból 100-100 golyót elvigyen, akkor adják oda neki.

fol. 352v–353r.

1551.10.26.

UK a bécsi hadszertárnak, hogy Einrich von Könichsparg győri (tisztnek) 20 mázsa puskaport küldjnek.

fol. 353r.

1551.10.27.

Passbrief Johan Poppel részére, hogy a Magyarországon vásárolt négy szekér nehéz borát saját házába, Csehországba vámmentesen szállíthatja.

fol. 353r.

1551.10.27.

Passbrief Adam von Sternberg (Landhofmeister) részére, miszerint négy szekér nehéz borát saját házába, Csehországba vámmentesen szállíthatja.

fol. 353r.

1551.10.27

Passbrief Georg von Gersdorf 6 szekérnyivel teheti uetz.

fol. 353r.

1551.10.27

Passbrief Georg Albin részére, hogy Ausztriában vagy Magyarországon vásárolt évi 3 dreiling bort, vámmentesen a csehországi Schlakkenwald-ba szállíthat.

fol. 354r.

1551.10.29.

Passbrief Kristoff von Karlovitz r. 20 akó bort vehet Magyarországon és azt vámmentesen Prágába viheti.

fol. 358v.

1551.10.31.

Passbrief Mária királyné részére, hogy a következő, Magyarországon vásárolt árukat vámmentesen „ins Niederlande” elszállíthassa: 18 hordó bor, 5 hordócska gyümölcs, 2 hordócska füllwein.

fol. 359rv.

1551.10.31.

Szabó Márton zurányi (zurndorfi) harmincados részére engedélyezi, az uralkodó, hogy bizonyos (contrabanda) árukból egy-egy részt megtarthasson. (Sáfrány, cseresznye, Samet?)

fol. 364rv.

1551.11.04.

Az uralkodó (?) az AAuK-nak, miszerint Batthyány Ferenc javaslatott tett a magyarországi tizedek bérlésére és hogy azokat mely helyekhez rendelik. A javaslat szerint egy alkamas személyt kell a legsürgősebben alkalmazni, aki mint őfelsége élésmestere a megyékben megjelenik és ott az élelmet megvásárolja a várak részére. Ezért az Udvari Kancellária állítson ki néhány megbízólevelet némely személy és alispán részére, adjanak nekik pénzt. Ezek felvásárolnák a szükséges dolgokat. Az AAuK ezért a fentiek szerint cselekedjen. Számoltassák el Wilpachert Komárom és Tata élelmezési számláiról és Alexander Rumbt-t vegyék fel helyére

fol. 367rv.

1551.11.05.

UK Christoph Kevenhüllernek a 33rFt 30 kr adósága tb.

fol. 367v–368r

1551.11.05

Az UK az AAuK-nak, arról, hogy küldjenek Bécsből 30 puskát (puchsen) Besztercebányára, ahonnan majd Ersmus Teuffel fogja továbbvinni a szolnoki naszádosok részére („unsere Nassarn Schiff zu Zolneckh auf jedes derselben ain puchsen, wie die auf dergleichen schiff gebreuchig sein”).

fol. 380r.

1551.11.10.

Gregor von Sepachnak Triesztbe, Joan Maria Basileo províziójáról.

fol. 380r.

1551.11.10.

Passbrief D. Georg Logan részére, hogy a Magyarországon vásárolt három szekényi nehéz bort Boroszlóra, minden vám nélkül elszállíthatja.

fol. 388v–389r.

1551.11.10.

Utasítás Francisco Benigno részére a komáromi várépület felülvizsgálatára.

fol. 389rv.

1551.11.10.

Az UK Schobinger és Andreas Hierscher részére, hogy havi 20 rFt havi zsoldot fizessenek Benigno részére.

fol. 404r.

1551.12.11.

Passbrief Hieronimus Deyb (Richter zu Gloknitz) részére, hogy vám megfizetése mellett a Magyarországon vásárolt 8 (?) dreiling borát Gloknitz-ban szállíthassa.

fol. 404v.

1551.12.12.

Passbrief Ferdinand Wossner részére, hogy a Magyarországon vásárolt 12 hausen borát Innsbruckba szállíthatja vámmentesen.

fol. 413v.

1551.12.15.

Bácsmegyei János a Tatához rendelt könnyűlovasok kapitánya, havi 25 mFt-al vegye fel Fuchs a mustrajegyzékbe.

fol. 415r.

1551.12.29.

I. Ferdinánd kijelenti, hogy Kristof Konritz részére fenntart egy zálogbirtokot Alsó- v. Felső-Au-ban. Ha egy megürül, akkor Konritznek előjoga van.

fol. 417rv.

Prága, 1551.12.31.

Az uralkodó Magnus Scheitz udvari fizetőmesternek a szolnoki spanyolok fizetéséről. Szeptemberig mindent megkaptak, most december végéig fizesse ki őket.

Tartalom

Tanulmányok

Gerhard Péter:

Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások
a budapesti IX. választókerületben 375

Közlemények

Tóth Gergely:

Bél Mátyás *Notitiájának* kritikai kiadása 425

Forrásközlések

Rácz Attila:

Az „alternatív szervezetek” Budapesten 1988–1989-ben 445

Sarusi Kiss Béla:

A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich
magyar vonatkozású iratainak regesztái 467

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, lemezen vagy e-mailen keresztül kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.